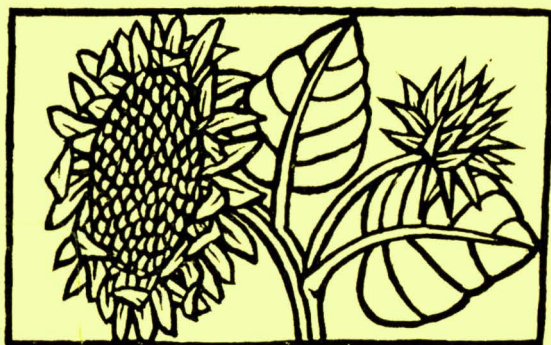

СОФІЯ ЯБЛОНСЬКА
КНИГА
ПРО БАТЬКА

З МОГО ДИТИНСТВА

Обкладинка - Якова Гніздовського

СОФІЯ ЯБЛОНСЬКА

Канадсько-Український Бібліотечний Центр

Канадське Товариство Приятелів України

Торонто - Канада

КНИГА ПРО БАТЬКА

З МОГО ДИТИНСТВА

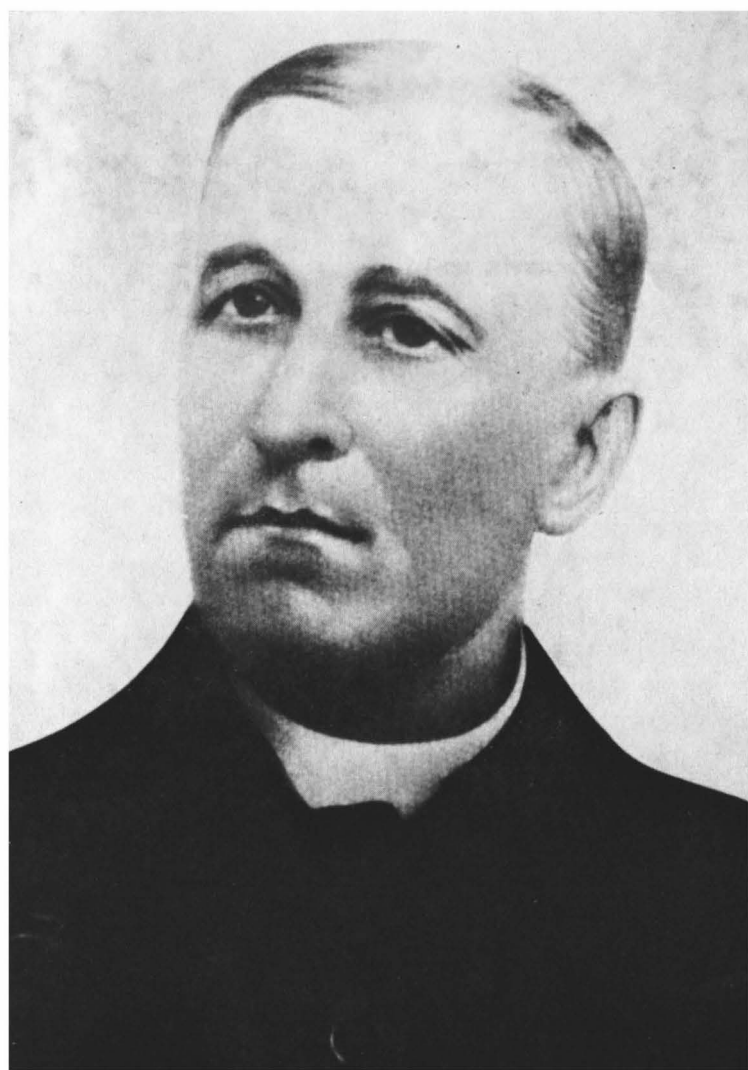

UKR
921
TAB
TAB
11

« СЛОВО »

Об'єднання Українських Письменників
у Канаді

ЕДМОНТОН - ПАРИЖ

У 70-ти ліття авторки

•

В 1927 р. Софія Яблонська, попівська дочка з Германова, села недалеко Львова, двадцятилітньою дівчиною поїхала у світ шукати собі іншої долі від тої, на яку звичайно чекали галицькі попівни. Коли ж п'ять років пізніше на кошти Книгарні НТШ у Львові появилася книжка її репортажів п. з. « Чар Марокка », вони обое, і книжка і авторка, стали нараз літературною і не лиш літературною сенсацією Західної України. Бо ж ця частина України, безмежно убога в час тяжкої економічної кризи, а ще до того пригнічена й експлуатована немилосердною польською владою, не могла дозволити на виїзд до Парижу, тоді столиці світового гріхопадіння, молодій дівчині. Туди могли виїжджати тільки стипендіяти Слуги Божого Андрея, звичайно талановиті адепти мистецтва. Виїзд Софії Яблонської до Парижу давав старшим паням добрий привід до того, щоб ахати від здивування і неприховуваного обурення. Бо як же це так? Молода дівчина в Парижі без опікунчого крила « цюці-призвоїтки » ?

Як на галицькі умови тодішнього часу, виїзд Софії у світ таки справді був незвичайною подією, що сколихнула запліснілими ставками галицької провінції. До тих гнилих ставків, не без злорадості, на дні якої таїлася звичайна заздрість, прилучилися деякі польські кола, а « Львовські Ілюстровани Експрес Вечорни » вмістив немалу статтю з поганими натяками

на молоденьку письменницю, що вже тоді замандрувала до Китаю і там одружилася в 1933 р. з Ж. М. Уденом.

В обороні Софії Яблонської став француз Жан Арден, директор Т-ва «Опторґ-Юнан-Фу». У своєму листі до «Експресу» він, між іншим, написав: «Після зрілої надуми я дійшов до переконання, що негідним було б мовчати, коли, менше або більше іронічними натяками, заатаковано жінку, для якої я маю глибоку й непохитну пошану.» А втім по боці Яблонської стала українська преса, зокрема тодішня українська критика, українські жіночі кола, а далі — об'єднаним фронтом тодішня українська молодь. Подив і пошана до письменниці найшла собі вислів не тільки у великій популярності її творів перед 2-ою світовою війною, але й тріумфальному, хоч і короткому поверненні додому. Тоді, в переповнених залах українських народних домів, ділилася вона своїми враженнями з земляками, розказуючи їм про далекі країни, в яких їй довелося побувати.

I

Не від речі буде тут сказати, що автор цього нарису мав можливість відсвіжити свої враження від подорожніх творів Софії Яблонської тільки її першою книжкою, що п. з. «Чар Марокка» появилася в 1932 р. Тому про цей цикл її творів, отже теж про нечитані ним тепер документальні повісті «З країни опіюму та рижу» і двотомник «Далекі обрії», що появилися в 1936 і 1939 рр. в бібліотеці «Діла», автор дасть слово її численним критикам.

Передусім зараз по одержанні «Чару Марокка» написав свою оцінку про цей твір найвидатніший тоді західно-український критик Михайло Рудницький, що була вміщена в щоденнику «Діло» з 28 січня 1932 р. Написав він, між іншим, і таке :

Минулого року прийшов до мене рукопис із Парижа із проханням перечитати і зробити з ним, що завгодно. Це ж і книжка «Чар Марокка»: барвистий стиль, жива обсервація, життєрадісна усмішка. Головно стиль; він, і тільки він, є виявом таланту. Все інше: чужі слова, граматичні помилки, правопис, можна завжди перед другим виправити, поперекреслювати, повирізувати. Ока, яким автор глядить на світ, вставити в текст не можна.

Цей же критик не менше захоплено привітав двотомник Софії Яблонської «Далекі обрії» у статті п. з. «Великий репортаж Софії Яблонської», вміщений у «Ділі» з 10 березня 1939 р.:

Її уява легка, жива, запальна, коли хочете, романтична проте вона не затягнена мрякою. Серед неї ми відрізняємо здоровий розум, що здає собі справу з пропорції явищ, значіння фактів і людей. Усе це відзеркалене в її стилі — барвистім, прозорім, зовсім індивідуальнім, повнім темпераменту, але й міри.

Михайло Рудницький не був єдиним захопленим критиком Яблонської. У двотижневику «Жіноча Доля» і Дарія Віконська ентузіастично привітала «Чар Марокка»:

Це її перший твір. Проте оця перша книжка здає справжній, уже зрілий талант вродженої артистки-письменниці, людини, для якої словесний вираз є органічною konieczністю і тому сугестивний, чаруючий.

А Л. Нигрицький, разом з М. Рудницьким один з кращих західно-українських критиків, написав у щоденнику «Новий Час» рецензію на другий подорожній твір Яблонської «З країни опіюму та рижу»; закінчив він і так:

Вражіння Яблонської писані легко, живо. В них уважний читач найде головні зариси китайської культури, китайської таємничої душі чи навіть уривки китайської життєвої філософії.

І критик тижневика «Бюлетин польсько-українські», публікованого поляками польською мовою вважав потрібним відмітити талант Софії Яблонської:

Це враження з подорожі, написані модерним стилем: нервові, ляпідарні, муринцеві знімки людини, що вміє подорожувати і глядіти.

А втім були ще інші критичні відзиви, між ними довша критична стаття Антона Скільського, що, під заголовком «Про українську екзотичну літературу» і з підзаголовком «Як на її тлі виглядає творчість Софії Яблонської?», була вміщена в «Новій Зорі» з 18 червня 1939 р. В ній автор широко обговорює подорожню творчість письменниці і стверджує: «В нашій убогій ще екзотичній літературі післявоєнної доби — постать Яблонської се небуденна поява.»

II

Багато колишніх критиків Софії Яблонської не дожили чи не змогли бачити друкованими інші, вже цілком літературні її твори, а й вона сама відійшла з цього світу, не побачивши їх на книгарських полицях. Тут не без вини літературні кола української еміграції по 2-ій світовій війні, які відсахнулися від письменниці, бо, мовляв, її твори не модерні. Навіть якщо так, то в літературі, як і всіх інших проявах людської культури, більше важить сила таланту, ніж сліпе слідування скороминущій, у даний мент пануючій моді.

Збірка новель Софії Яблонської «Дві ваги — дві міри» появилася вже по смерті письменниці, в 1972 р.,

заходами і з передмовою поетеси Марти Калитовської, проте і ця збірка, наскільки мені відомо, не найшла ніякого відгуку в нашій еміграційній критиці. Правда, існування цієї критики, за малими винятками, наприклад, рецензіями в «Свободі» її сеніора д-ра Луки Луцтва, ледве чи можна говорити, така вона неорганізована й особиста. А втім українці в діаспорі пишуть і, що більше, друкують так багато, що навіть фаховому критикові важко впоратися з тою лавиною друкованого слова, рівень якого переважно низький, нерідко графоманський. «Письменників» дедалі більше, а читачів — менше, бо й більшість виходців з України, які колись читали українські книжки, зірвали з нею будь-який зв'язок.

Збірка Софії Яблонської «Дві ваги — дві міри» складається з шістьох новел і дев'яťох нарисів, що інколи наближаються до поезій у прозі. Новелі, написані в різних часах, — тематично, а навіть географічно різні: Україна, Франція, Китай. Їх тло часто сіре, гнітюче, іноді безнадійне, майже завжди з автобіографічними нотками. Це стосується головню її воєнних новел, де переважають чорні кольори, нераз із сильним соціальним звучанням. Вони відзначаються безпосередністю і щирістю, одна з їх головних прикмет — скоплювати дійсність на гарячому, показувати її реалістичними картинами, деколи з натуралістичними нальотами. Проте їх найважливішою ознакою є глибоке проникання в душу своїх героїв. Саме цей психологізм грає найбільшу роль, набагато більшу, ніж сюжетна канва новел. Навіть у найбільшій і, на нашу думку, найслабшій новелі «Зачарований рік» з цілком фантастичним, аж несамовитим сюжетом, де генії пагоди вбивають людей при допомозі хоріб, не бракує намагання авторки надати їм психологічної основи. По прочитанні цих новел залишається нестерте враження, що при систематичній праці в цьому літературному жанрі Яблонська могла б вирости на добру новелістку.

III

В автора цього нарису мало сумніву в тому, що спогади Софії Яблонської найдуть собі видатне місце в нашій мемуаристичній літературі. Та саме тут, у визначенні їх жанру, вкрадається сумнів. Чи справді ці спогади це спогади *sensu stricto*, чи, може, інший жанр, відомий сьогодні під назвою «документальної повісті»?

Я певен, що «Розмови з батьком», а втім не тільки з батьком, але й з матір'ю, з братами й сестрами, з нянею Юстиною, з сільським війтом Прокопом, із своїми собаками Буруном і Галушкою, з квітами й деревами, це не спогади, це навіть не документальна літературна форма, це таки справжня психологічна повість. Правда, сама авторка помилково зве свою книжку, до речі, єдину свою книжку, темою якої є Україна, її Богом і людьми забуте сільце в Карпатах, спогадами. Пише вона :

Що я можу прийняти тепер, коли не спогади, які пливають рікою з довгого і невичерпного минулого? Чи не найрозсудливіше було б їх відкинути або відштовхнути? А однак я не можу цього тепер зробити. Мушу їх всіх зловити, відкопати з могилок, куди я колись їх заховала.

Не можна заперечити, що з тематичної точки зору ця повість — автобіографічна, минуле Софії Яблонської, воно й творить скелет, який вона щедро заповнює плодами свого цікавого, багатого таланту. От і ще раз українське село, українське приходство (цим разом страхотливо убоге, каже о. Іван Яблонський: «Я хотів би купити другу корову, щоби мати наш власний сир. Ми його не виділи вже від місяців. »), приходство, так лірично оспіване в західно-українській поезії і прозі Богданом Лепким та іншими, меншими за нього письменниками і поетами. Людське життя в більшій,

ніж деінде, мірі залежало там від пір року. Різдво, Великдень, гагілки, сівба, молочення, різання свині, весілля, похорон, все оте незмінне коло, багато разів описане в українській літературі, так добре відоме поколінню, що рапідно відходить у вічність, в Яблонської схоплене по-своєму, по-новому, оті атрибути в 1945 р. вбитого українського села із його прадавніми звичаями і красою, але й горем і бідю, — ці останні, на жаль, не вбиті, але багаторазово побільшені.

Десь недавно один розумний професор, що водночас відзначається непересічно черствим серцем, написав в одній із своїх численних рецензій : « Вважаю, що спогади з дитинства в будь-кого найменш цікаві для сторонньої людини. » Хоч як професорів треба шанувати, вони звичайно несуть світло науки, але в нашому випадку не несуть світла правди. Бо от Софія Яблонська довела свою повість-спогади тільки до 9-го року життя, але ними цілком заперечила погляд професора. Саме в цьому віці (як шабльоново повторяти !) вирізьблюються в душі дитини закони, які керують нею ціле її життя, запалюються смолоскипи, які освітлюють їх шляхи до самої смерти. Одна з цінних сторінок книжки С. Яблонської в тому, що вона показує народини в її душі отих законів, і то показує переконливо, без жадної старомодної дидактики. От, наприклад, письменниця описує вкрай напружену атмосферу, коли в підгірське містечко має вступити російське військо. Її брати, користаючись грабіжжю військових магазинів, приносять додому якісь харчі. Але їх мати, глибоко етична жінка, не зважаючи на можливість голоду в місті, харчів не хоче прийняти і так доводить, може, не вперше, до свідомости дітей, що ... красти не можна.

А от ще один приклад, який, у висліді, дав українській літературі Софію Яблонську. Її батько — завзятий москвофіл, залюбки збирає російську політичну літературу, з ним тримає зв'язок « чоловік з півночі », його політичними ворогами є українці, бо вони « хочуть розбити великий слов'янський нарід. » І хоч як Зоїка

(таким іменем кликали письменницю вдома) любить свого батька, вона вже в дитинстві стає українкою під впливом розумного селянина Прокопа. Аргументація цього селянина проста, висловлена параболою. Єдність, мовляв, добра, «але між людьми того самого ґатунку. Бо візьміть разом мишу і кота, то хто залишиться накінець? Один кіт!»

В центрі повісти стоїть батько письменниці о. Іван Яблонський. Вона підкреслює, що саме він і ніхто інший є безпосередньою причиною написання твору, що є водночас повістю, коли йдеться про його літературну форму, і спогадами, коли йдеться про його зміст. Пише вона в своїй передмові: «Ця книжка, щоб розповісти правду, розповідатиме неймовірну історію неймовірної людини». І справді о. Яблонський був неймовірною людиною в одному відношенні, був повним невдачником у житті, подружньому, політичному і професійному. Пише не без гіркоти його дочка, що він не залишив по собі «нічого, крім повної невдачі, яка збереглась у моїй пам'яті».

Чи не тому повість Яблонської це своєрідна поема в честь батька, намагання воскресити його життєву філософію, реабілітувати його, водночас свідчення великої доччиної любови, в який ледве чи можна дошукатися психологічного комплексу Електри. Батько письменниці був не тільки священиком, але й непоганим лікарем, правда, без закінченої медичної освіти. І тут романтична історія — батьки його дружини, яка була його юнацьким коханням, не хотіли видати заміж дочки за лікаря, їх зять мусів бути священиком, тому молодий Яблонський покинув на останньому році медицину і пішов на теологію. Письменниця показує свого батька теж філософом-мудрцем і ботаніком, а передусім великим гуманістом, що намагався лікувати не тільки психічні страждання довколишніх селян, але й фізичні, головно при допомозі зел. Саме тому лікарі округи постійно позивали о. Яблонського до суду, бо він був аматором, не професіоналістом. Казав сам

батько письменниці: «Він (один з позовників-лікарів — прим. моя) твердить, що я — злочинець під священичою рясою і вбиваю хворих на те, щоб мати більше похоронів.» Саме оці процеси і були причиною травматичних переживань Яблонської, що з плином часу, ставали все міцнішими і врешті примусили її написати свою книжку про батька. А були й інші травматичні болі в ранньому житті письменниці, отже зле дібране подружжя батьків, а далі й анахронічне москвофільство о. Яблонського, яке повело його разом з дружиною і дітьми вглиб Росії, де вони всі перебули 6 років, від 1915 до 1921р. А о. Яблонський так і помер, ніколи не погодившись із світом, ніколи не живши з ним у гармонії. І тому книга про нього, написана його дочкою, захоплююча, дуже інтимна, насправді велика скарга на світ, на недосконалість людської долі. Бож кожний з нас виносить з дитинства «болючу рану в серці», отой Шевченків цвяшок, вбитий у важливий орган людської машини. Софія Яблонська мала тих травматичних цвяшків більше, таки найбільшою і ніколи незгойною раною був її трагічний батько.

Вгорі ми сказали, що спогади Софії Яблонської — це літературний твір, і наше твердження не гола, позбавлена правди фраза. Передусім сюжет її книжки незвичайний, нераз глибоко драматичний, такий, що тримає читача в постійному напруженні, вчиняє його частиною розповіді. Письменниця широко використовує діалоги, звичайно дуже добрі, з філософічним і психологічним підтекстом, тільки дуже рідко шаржовані, що скреготять, не попавши в загальний тон. Діалоги, коли йдеться про їх частотність, це чи не половина її твору. А психологізм, оте постійне намагання проникнути в душу своїх героїв, у свою власну душу, знайти і розкрити все добро і зло в собі і в них, всюди присутній. Він, як відомо, прикметний французькому літературному стилеві, з яким письменниця була добре знайома, легкому, інтелігентному, насиченому думкою, емоцією, ідеалізмом, часто перекошеним

гумором. Теж філософічний підтекст твору дуже сильний, прикмета успадкована по батькові, він так пронизує окремі уступи, що вони стають у своїх закінченнях афоризмами. Для прикладу, ми зачитуємо невеличкий фрагмент діалогу між Зоїкою і її батьком :

— Тату, а що залишиться з тих всіх людей, яких ти лікував і вирятував, і що залишиться пізніше з твого цілого життя, твоїх чудодійних уздоровлень, посвят ?

— Принаймні залишся ти.

Тими словами він прищипив мене до моєї власної злости.

В цьому фрагменті вміщається і невишукана, але переконлива метафорика Яблонської, і психологізм її стилю, і багате використання пуанти, і її філософський погляд на світ, одне слово, все те нове, що вона вносить у нашу прозу, нове не так її окремими складниками, як нове їх сукупністю.

Одною з найбільш fascинуючих проблем стилю Софії Яблонської є її мова. Пише вона сама в приватному листі (не знати до кого !), вміщеному в збірці новель « Дві ваги — дві міри » п. з. « Опій і самотність » :

А ргopos того « г ». Я вже не раз помітила, що мені придався би підручник української нової граматики. Чи ви знаєте, що я ніколи не вчилася української мови ? Ніколи ! В дитинстві — староруська, потім російська, потім польська, французька, тепер англійська і китайська. « Це гріх », — скажете. Ні, це обставини мандрівного життя.

Написав про її мову в згадуваній угорі рецензії з 10 березня 1939 р. Михайло Рудницький :

Те, що нас особисто найбільше дивує в книжці Яблонської, це її мова. Молода землячка живе кільканадцять років на чужині, чуючи рідко коли рідне слово. Тільки рідко пошта приносить їй наш часопис, але

з нього вона з незвичайно вірним інстинктом уміє вибирати тільки те, що відповідає духові нашої літературної мови, уміє в пам'яті затримати дібрані слова та звороти і з них витворювати собі весь словник, що їй вистачає для вислову своїх вражень.

Це правда, що в спогадах Яблонської трапляються польонізми й русизми, немало бо було їх у галицькому різновиді нашої літературної мови перед 2-ою світовою війною, а й тепер немало насильно введених русизмів і в мові і правописі. І це правда, що вона, чи не під впливом французької мови, мала труднощі із присвійними займенниками, вживаючи їх там, де треба, і там, де не треба, наприклад, «будуть їсти їх гуску», «хоч я ще блукала в моєму сні» і т. п. Проте треба подивляти її знання української мови, яку вона, як свідчить Рудницький, уважно вивчала.

Впродовж свого, багатого на події життя Софія Яблонська займалася різними справами, вивчала декоративне мистецтво, займалася вихованням своїх трьох синів, жила в різних екзотичних і чужих їй країнах (див. «Життєвий шлях Содії Яблонської» Марти Калитовської, 6-ий збірник Об'єднання Українських Письменників у Канаді «Слово», стор. 226-229), проте ніколи не втрачала духового зв'язку ні з рідною країною, ні її мовою та в цій мові написала свій найкращий твір, свої спогади. Тут і годиться зачитувати слова її няні. Юстини, сказані чи вкладені в її уста письменницею :

— Тебе тягне дорога в далекі краї, але ти наче боїшся. Не бійся нічого, моя голубко! Поїдь, як зможеш, я не боюся за тебе, бо знаю, що напевно повернешся і будеш ще більше любити твій бідний край, де не росте ванілія і не продають сиру у срібному папері, але в бочівках з дубового дерева.

Юрій Клиновий

Тату, — я тобі належу. Тобі, що дав мені життя і пізніше повернув мені його двічі.

Сьогодні починаю книгу, яку неможливо писати, важко читати та поширити.

Коротко кажучи, книжку несприємливу й нестравну. А все ж вона розповідатиме про зовсім реальну людину, яка справді жила й прожила життя так, як треба було прожити, бо так вона собі його уявляла, а уявлене перенесла, перетравила, не захворівши. Коли б треба було їй жити знову, ця людина жила б знову так же.

Ця книжка, щоб сказати правду, розповідатиме неймовірну історію неймовірної людини. Вона мусить бути написана не так тому, щоб зерно не пропало, але тому, що розповідь присвячена пам'яті істоти доволі незвичайної, яка віддала себе науці, точніше « науці життя » і яка зійшла зі світу непоміченою, не залишивши видимого сліду, жодного писаного твору, жодної традиції, нічого, крім повної невдачі, яка збереглася в моїй пам'яті.

Ця людина — мій батько, що дав мені життя тричі, бо крім того, що породив мене, двічі врятував мені життя, а раз вирвав мене з психічної кризи.

Йому я і присвячую цю книгу.

Софія ЯБЛОНСЬКА

З МОГО ДИТИНСТВА

Наш дім опустів, зацімів, потонув у тишу. Тільки іноді в кімнаті забренить заблукана бджола, часом на подвір'ї залунає татів енергійний голос, йому відповість молодечий, Івановий, то долетить з кухні Ганьчин дзвінкий сміх. І знову тиша.

Але мені добре. І зовсім не жаль, що вакації закінчилися. Лише жаліли мої старші брати і сестри, бо вони від'їхали до міста, до школи. Я не хотіла ніяк їхати з ними, хоч мене намовляли, хоч просила мама. Я не люблю міста.

Правда, минулого року мама таки взяла мене з собою, але за місяць відослала до тата, на село.

Чого вона не вигадувала, щоб мені не було сумно! Вона брала мене часто з собою до міського парку; він був такий плеканий, стежки заметені, а травники без одного папірчика, і діти теж ходили чемно, без псот, а в мене не було відваги бавитися. Я дивилася, як діти гралися великими мячем, прив'язаним до держака. Вони його качали під червоними арками, але очі їх були «порожні» як казала мама. Вона теж купила мені такий мяч, але я не знала, що з ним робити.

Мамі було прикро, і щоби дати мені іншу розривку, вона повела мене в наступний четвер в кіно дивитися на «Терпіння Христа». Казали — дуже повчальний фільм. Я оглядала його здивованими очи-

ма, але без страху, нічого в мами не питала, але й не плакала, як інші діти. Тільки після закінчення фільму я спитала :

— А чому в небі люди не говорять ?

Мама, збентежена моїм запитом, відповіла, що дія відбувалася не в небі і я повинна собі пригадати, що Христос зійшов на землю, щоб бути розп'ятим. То було дуже, дуже давно, — докинула мама...

— Тоді, коли ще люди не говорили ?

— Та ні, дорогенька, люди завжди говорили, тільки у фільмі вони не могли...

— То чому ж вони могли рухатися, ходити, битися і навіть розкривали уста, але як німі, без голосу.

— Бо то були тільки образки, — відповіла мама, не найшовши нічого іншого, щоб мене переконати.

Не знаючи чим мене заняті в місті, мама записала мене до шкільки, де діти вирізували з кольорового паперу, нанизували дрібні коралі або проказували за вчителькою вголос букви.

Я біля них ниділа і майже призабула все те, чого навчила мене бабуня. А однак я знала вже досить багато, майже вміла писати...

Якось, одного дня, шкільна вчителька сказала мамі, що їй трудно навчити мене хоч однієї букви. Мама натякнула мені про це, і я постановила більш не йти до школи. Але, роздумавши, рішила піти ще раз. Востаннє !

Того дня в класі я вперше підняла руку та попросила, що хочу піти до таблиці. Вийшла рішуче з лавки, підійшла до чорної таблиці, взяла крейду, нарисувала жебрака і навіть підписала « жебрак ». Потім я нарисувала качку, далі корову і теж підписала. Все те відбувалося при великому здивування учительки і роззяв-рота цілої класи.

Без слова я поклала крейду, пішла на своє місце і почала збирати мої зшитки, щоб назавжди покинути школу.

Вчителька старалася мене затримати, була дуже

мила до мене. Вона гладила ніжно моє волосся, але її рука, яку я колись так подивляла, здавалась мені тепер байдужою. Тоді вона спитала мене ласкавим голосом :

— Хто тебе навчив того всього, Зоечка ?

— Моя бабуня ! — відповіла я гордо.

— А як називається перша буква цього слова ?

— Вона зовсім не називається, але можна нею написати теж мама, метелик, маля...

— Дуже добре, мала школярко, твоя бабуня добре тебе вчила, та ми називаємо ту літеру « ем ».

— То добре, але тепер я хочу повернутися до моєї бабуні, — відповіла я рішуче.

Треба сказати, що заки я побачила мою бабуню, та літера « ем » мене довго турбувала. Я старалася зібрати всі мої знання, щоб зрозуміти та пояснити собі, чому у місті треба вимовляти « емама », коли всі говорять просто « мама » !

Вкінці моя мама вдовoliла моє бажання і не післала мене більше до школи, де я аж марніла. Не проминув і місяць, коли вона відослала мене знову на село набрати сил.

Якою радістю було для мене віднайти наш затишний дім, тата, город і мого Боруна, з яким ми знову бігали свобідно пахучими полями, а потім, втомившись, лягали в траву. З ним я ділила всі мої таємниці, всі мої пригоди в місті. Ми обое були згідні : ніколи більше ніхто з нас не покине нашого села, ні широких піль, зелених сіножатей, затишних гайків, для міста, якого ні він, ні я не любили.

Одного дня я була прихованим слухачем розмови тата з мамою. Я сиділа в його кабінеті, захована за великою канапою, з книжкою ботаніки, яка, чомусь мені здавалося, була заборонена для дітей.

Мама хотіла знову мене забрати до міста й старалася переконати батька. Під кінець розмови тато сказав :

— Очевидно, ти думаєш правильно, але воно не

відноситься до цієї дитини! Видиш, що вона не така, як інші. Залиши Зоїку тут, воно теж краще для її здоров'я, а щодо писання, то вона більше знає, як її старший брат, що багато працює і є першим у класі.

З того дня я ще більше опиралася намові мами, бо знала, що за мною стоїть батько, а теж, що я маю право вибирати. Але найбільше з тієї розмови збентежила мене думка, що я не така, як інші діти. Чому?

Часом я себе запитувала: кому я належу? Мамі, татові чи нікому? Це мене бентежило, тим більше, що віддавна відчувала, що належу звірятам або рослинам.

Між ними я почувалася завжди добре і вільно. Не було між нами ніяких непорозумінь, все було гармонійне. Коли я зривала квітку, вона не перечила, не казала: «Залиши мене, бо я красуня!» Коли я гладила коня, він ніколи не показував невдоволення, ні не бажав мене вкусити. Те саме було з бджолою, коли я зганяла її з рожі, ніколи вона мене не вкусила. Це сталося лише тоді, коли я була разом з моїми братами: тоді вкусила мене бджола. Іншим разом рвонувся від мене кінь. Чому? Тільки пізніше я зрозуміла і знаю, що також хотіла б бути сама з людиною, яка мені довподобі.

Ось чому я тікала від мами, коли вона була оточена іншими дітьми, а була зовсім іншою з мамою на самоті. Ще й тепер пам'ятаю те почуття затишку й радості, коли я тулилася в її обійми, а вона колихала мене годинами, немов немовля... То було тоді, коли я раз захворіла, а мама приїхала з міста. Того дня я відкрила ласку її ніжності і відчула щастя бути любленою.

Я закривала очі, щоб краще відчути її ніжність, потім їх розкривала, щоб переконатися, що то не сон.

Але ті хвилини пролетіли стрілою і не повернулися... З того часу я часто хотіла захворіти і вкінці, коли це сталося, я була покарана, бо тато, не бажаючи непокоїти маму, повідомив її, аж коли я видужала.

Від тієї розмови моїх батьків, яку я ненароком

підслухала, мама стала мені трохи чужою, не знаю чому саме. Чи тому, що вона боролась проти моєї забаганки, чи, може, я відчувала до неї жаль за слова, що не така, як інші діти. Не знаю, чому так висловився мій батько.

Не думаю, що я люблю товариства тата більше між маминого, але, може, шукаю його тому, що кожного разу, коли він має лише дрібку часу, а треба сказати, що він майже завжди зайнятий своїми хворими, він розказує щось цікаве: як квіти ошуковують бджіл, як мурашки будують свій замок, або як кіт дровичить мишей.

Іншим разом він розповідає про чорні або жовті комашки, що, подібно як муравлі кору, їдять убрання. Часом тато рисує мені серце і показує, кудю входить і виходить кров. Буває теж, що він дозволяє, у своїй лябораторії, розтирати у білих мисочках порошки або мішати у пляшці білу і червону рідину. Ах, яке це цікаве!

Як і він, я хотіла б стати лікарем, але не мати стільки хворих, бо через них він ніколи не має часу.

Не розумію, чому дорослі так ніколи не мають часу. Вони на ніщо не мають часу і, може, тому не знають багатьох речей. Щоб довідатись, котра година, їм треба дивитись на годинник, тоді коли я можу сказати їм годину за відчуттям природи: ось гаряча година рожі, коли вона, засліплена сонцем, клонить голову для відпочинку, або вечірня година сіна чи м'яти, коли вони видають найбільше запаху.

Я можу теж сказати без барометра, чи буде дощ, бож навіть мухи це знають або без компасу вказати, де знаходиться північ, бо з того боку дерева вкриваються зеленим мохом.

Коли дорослі бажать про щось довідатись, вони шукають у чорних книгах; буває теж, що повторюють сто разів те саме слово, щоб його запам'ятати...

— Вони вивчають так само чужі мови, — пояснює

мені мій брат. Та коли вони чужі, тоді пощо розмовляти ними у нас ?

Ні, я ніяк не бажаю стати дорослою, бо дорослі надто великі, щоб запримітити, що діється на землі. Вони дивляться завжди високо, надто високо, і коли трапиться людина, що йде з похиленою головою, вони кажуть : « Її пригнув смуток. »

У мене навпаки. Дивлюсь на небо тільки тоді, коли я сумна. Кладуся горілиць в траву і дивлюсь у порожнечу, в синь неба, де не бачу нічого іншого, як те, що мене болить. Може, я шукаю розради ?

Старші люди все потребують, щоб їх потішати...

Та сьогодні я щаслива, бо не бачу біля себе дорослих, що все про щось завзято дискутують, сперечаються, змагаються і роблять безконечні пляни : на неділю, на свята, на майбутнє...

Після їх від'їзду я почуваю себе свобідною і відважною. Ніхто не назве мене дитинкою, і все тут мені належить. Ввесь город для мене ! Як гарно !

Я проходжуюсь без поспіху, кажу « добридень ! » квітам і не потребую ховатись, щоби поглядити пелюстки лілеї або підняти голову соняшника.

Я пішла поглянути на полуниці. Ішла здовж і впоперед, від однієї грядки до другої, зовсім не думаючи, кому вони належать, моєму старшому братові чи сестрі. Хіба ж не все одно ? Тепер не було нікого, щоб мені заборонив, й на мою радість були ще полуниці.

Я пішла аж до кущів білих порічок, щоб і їх не скривдити поглянути й на них. То були ті самі порічки, що їх колись подарувала мені моя старша сестра. Але я чомусь ніколи не хотіла користуватись її дарунком.

Яке ж було моє здивування, коли я побачила їх кущі вкриті грубими, стиглими ягодами ! А, може, моя сестра, задля якоїсь примхи чи досади, щоб мене покарати, заборонила їх зривати — хай вони краще зогниють, коли я не хочу прийняти її щедрого дарунку !

Ягоди були рясно розкинені по землі. Багато було

попсованих, чи, може, поїли хробаки або птахи? Яка шкода!

Я просила вибачення у порічок за такий поганий догляд і зараз взялася до праці. Прочистила їх від слимаків, зібрала стиглі ягоди, що обтяжували галузки, менше відпорні під кінець літа. Коли кущі були звільнені від стиглих ягід і пожовклих листів, я понесла до кухні, повний фартушок та думала зробити з них галярету. А, може, післати сестрі до міста? Але, подумавши, я таки вирішила прийняти її дарунок, щоби порічки не терпіли від недогляду, не сумували, що їх покинено...

Кінець-кінцем, город належить мені, бо я живу тут сама продовж року, а мої старші брати і сестри так мало ним займаються, що коли б не наш огорожник, який весною чистить полуниці і порічки та перекопує довкруги них землю, то ніяких ягід не було б!

Самі порічки невинні, що я залишила їх без догляду саме тоді, коли вони просили своїми стиглими овочами щоб їх зірвати. Ні, я не залишу їх більше в такому соромі!

Вони стали моїми улюбленими кущами, і я вирішила їх краще доглядати, щоб вони не жалілись наступного літа.

**
*

Цього ранку Юстина, моя няня, розчісувала мое волосся, розплутувала його легко, легесенько та пригороворювала: — Воно, ніби золото, чисте золото, та ліпше як золото, файніше, як пшениця доспіла... Та з твого волосся шовкового і золотого можна зробити найкрасніший вінок на голову Пречистої! Який скарб ти маєш, Зоїка, на голові, навіть, не знаєш, аж колись тобі скажуть... Та то така краса! ліпше від золота!

Вона не переставала гомоніти.

— Та чому ліпше від золота, Юстино, та хіба ж золото аж така краса!

— Не знаю, голубко! Я ніколи не виділа багато золота, але так собі міркую...

— Ти знаєш, я дивлюся часто на обручки моїх батьків, але вони не здаються мені аж такими гарними...

— Не знаю, — відповіла Юстина, — але золото то багатство і сила! За його ціну всьо можеш купити, мати, чого душа забажає! Видиш, Зоїка, от у церкві все, що має бути гідне та красиве, вкрите золотом...

— Може, то тому, що воно нагадує сонце?

— Та може, моя пташко, бо твої волоси зовсім нагадують соняшне проміння!

— Правда то, Юстино? — спитала я втішена. Я навіть поклала руку на моє волосся, погладила його аж до кінців, понижче пояса, та була сама здивована, що воно таке шовкове на моїй голові, яка звичайно була обведена двома тісно сплетеними косами.

Цього ранку Юстина мала більше часу, була привітна й балакуча, мала охоту розповідати, що рідко траплялось їй під час вакацій, коли ніхто не мав часу, за винятком мене і Боруна. Тому голос Юстини був для мене такий милий того ранку. Борун був мені нерозлучним і вірним другом, але він знав тільки дивитися своїми карими очима, але ніколи не міг мені нічого сказати. Хоч то не зовсім правда, бо власне він розповідав мені на свій спосіб різні історії і розумів добре, що я йому говорю. Але, щоб справді розуміти, треба було бути або дуже сумним, або дуже веселим.

З Юстиною інакше. Саме тоді, коли ніби немає про що говорити, вона оповідає мені речі, які залишаються в мені надовго і які роблять мене або дуже сумною, або дуже веселою.

Ось учора вечером, сказавши мені « надобраніч », вона нагло спинилася:

— Мушу затягнути в тебе заслони бо надворі надто ясно. Небо таке зоряне!

— То мені не перешкоджає, Юстино!

— Ой, так, так! Не треба, щоб небо робило тебе надто гордою!

— Та чого гордою, Юстино?

— Та тому, голубко, що ти знаєш, що то для тебе все небо і що місяць світить для тебе та й звізди займаються для тебе і сонце встає для тебе!

— Для мене самої, Юстино?

— Та для тебе самої, голубко!

— А ти як знаєш?

— Та знаю, бо читаю в твоїх очах! Коли ти дивишся на небо, чи зорі, чи сонце, то так, ніби вони тобі одній належать!

Потім вона мене тепло пригорнула і вийшла тихенько, так наче б я вже спала... Та хіба можна заснути після таких балачок!

Дуже люблю Юстину, навіть простила їй те, що вона призабула мене за три місяці вакацій.

Я люблю її, може, навіть більше, як мою бабуню, що цілими днями плете на дротах і дивується, що я того не люблю. Та коли я дивлюсь на ту довгу, довжелезну нитку, що розкручується з клубка і набирається на голки та все круть-верть, то мені голова крутиться...

Буває теж, що і я берусь за дроти, пробую, щоб зробити бабуні приємність, а головне, щоб послухати її розповідей про нитки та мережива, чи про те, як видумали плетення.

Був один чоловік-рибалка та задумав ловити рибу. Він взяв шнурок, зробив один вузол і занурив петлю у воду. Потім він зробив два і більше та сплів їх у сітку. Потім рибалки навчили жінок плести сіті. То була праця не важка, але вимагала уваги та терпеливості. Жінки сиділи перед хатами, плели сіті, щоб допомагати чоловікам. Скоро вони догадались, що так можна плести й одяг. І так полонила їх та приємна праця, що не ставало їм часу на інше й чоловіки знову повернулись до плетення сітей...

Скільки цікавого знала моя бабуня! Але Юстина

оповідає мені часом про наших козаків, їх битви, їх подвиги, виправи човнами аж до Босфору, щоб помститися і відвоювати наших невільників.

Та найбільше з них я люблю історію про сто шляхів, які перетинали нашу країну. Був перехід через піски, яким приходили здалеку цілі каравани з жовтими, як віск, людьми, з малими скісними очима, широкими носами і косою на плечах, як у дівчат. Але то не були дівчата, лише чоловіки — хитрі й жорстокі. Вони приїздили цілими ватагами, навантажені клунками прегарних шовків, пахучого чаю, та бог-зна яких неймовірних багатств. З тим усім вони приїздили аж до Києва, все продавали чи міняли, та ніколи не від'їздили впорожні; везли плоди нашої землі, та не дуже вміли з них користати, може навіть не знали хліба, тому продавали те все іншим купцям на далеких дорогах півночі...

Був чорний шлях, що перетинав наш край і провадив на південь, до греків. Від них приїздили люди засмалені сонцем, з чорними очима і халчливими руками... Вони привозили вина, вовну, гарні тканини та які ж прикраси! Та ще пахощі й коріння. Вони кажуть, були веселі, багато знали. То вони навчили нас будувати гарні церкви, монастирі і доми, прикрашені мозаїками та фресками. Від нас вони вивозили пшеницю, з якої вміли пекти хліб.

Був інший шлях — червоний. Той провадив у захланну і липку землю півночі, до москвичів. Вони приїздили з Москви і Суздалі. То були люди споріднені з фінами: з тьм'яними лицами, гострими вилицями, як дві гулі, і великими носами. Вони були сильні й широкоплечі, з темним і твердим, як сталь поглядом. Привозили хутра з диких звірів, а забирали у нас коней і волів, на яких вантажили сіль, рибу і сушену ярину. Та вчилися багато у наших людей, бо самі дуже мало знали, були півдикі.

Був теж шлях на захід, звідки приїздили гарні, білі люди на возах, у вовняних одягах, які вони у нас

продавали, як теж продавали мечі, різну зброю та прикраси з металю.

Був і чумацький шлях, здовж Дніпра аж до Чорного моря, що вів у Крим, до сонця. Ним їздили чумаки по сіль.

Але чи не найважливіша була довга водна дорога Дніпром, що плив напівдень через Київ, від Балтики аж до Чорного моря. То був королівський шлях, шлях князів... Ним прийшли до нас варяги, що поселилися на нашій землі і були першими князями; кажуть, найхоробріший з них був Олег.

Всі ті дороги провадили у Київ, ними приїздили купці різних країн та привозили багатство зі сходу і півночі, з півдня і заходу.

Україна була багатою землею, всі її знали і подивлялися. Так подивлялися і так завидували, що вкінці її поневолили...

Наше життя стало дуже важке. На попелі й на крові родилася нова пшениця і народжувалися нові міста на тій багатій землі, що все зберігає в собі і все родить...

— Та нас багато, так багато, що одного для ми скинемо наше ярмо, — закінчувала Юстина задумано.

Ті її розповіді вводили мене теж в задуму; я ставала сумна і рівночасно весела, аж до плачу...

Тоді я кликала мого вірного Боруна. Ми бігли здовж золотистих ланів пшениці, навздогін вузьким стежинкам, що розбігалися у всіх напрямках, як колись шляхи нашого князівства.

**
*

Мій Борун згинув... Нагло небо здається мені порожнім і мовчазним так, наче б усе життя утікло з Боруном.

Чому, чому ти покинув мене саму і навіть не попередив? Я нічого не виділа, не знала, може тому,

що вчора була занята при зборі пізніх груш; ще рано ти ходив за мною!

Де ти набрався того лиха, Боруно, яке тебе так перемогло! Не було ні холоду, ні надмірної спеки, ні жодної епідемії; ти відійшов сам, щоби ніколи не повернутися...

Тепер вже ніколи не підеш зо мною гуляти, і ніхто не захистить мене від злих собак чи розлюченого бика.

Пригадуєш, Боруно, як Дмитрів бик гнався за мною, коли я була в рожевій суконці. Ти його відганяв, гавкаючи злісно, але бик таки мене дігнав і взяв на роги. Ти був такий розумний, Боруно! Коли побачив, що бик відбігає зо мною, ти побіг скоро попередити тата, а потім, ти не покидав моєї кімнати, хоч ти не звик забігати до кімнат...

Коли б тато побачив мене тепер, ствердив би, що мою кров наче заморозило... Як мені холодно, рука ніби задеревіла і не можу її розігріти. Усе наче завмерло без тебе!

Чому ти відійшов, Боруно? І нагло мене проняв жах: а, може, то той великий гриб приніс тобі смерть?

Знаєш, той гриб, яким ти грався, щоб мене розвеселити. Ти найшов його в ліску і приніс мені, задоволено мелькаючи хвостом. Ти хотів мене забавити, погратися, я виділа по твоїх очах. Я вибрала тобі гриба з зубів і кинула далеко, щоб ти його приніс.

Ти побіг весело почерез гущавину і повернувся з грибом в зубах. За четвертим разом гриб зовсім покритився, і я виділа, як його чорний м'якуш пошарпаний і покритшений звисав з твоєї морди, і прилип до язика...

Скажи, Боруно, то не з моєї вини, бо інакше я не зможу собі простити, не зможу дарувати... Хоч тато каже, що ніякий пес твоєї раси не рушить ніколи отруйного гриба! Але хто то може знати?

Ти був здібний на все для мене, і ніяка небезпека не могла тебе зупинити. Пригадуєш, як загорілася була моя суконка, коли я запалювала ріцця під казаном зі сливами? Ти скочив між мене й вогонь, хоч

звичайно, ти ніколи не наближався до вогню, уважаючи на твою суху й густу шерсть.

Ти, Боруне, загинув, може, тому, що хотів мене розважити! Ах!, коли б я могла знати?..

Тато пропонував відкрити тобі живіт, але я не погодилася на те. Хочу, щоб ти залишився цілий, такий, як був, щоб колись могли тебе пізнати на тому світі, коли ми зустрінемося одного дня... Може, воно зле, що я не погодилася, бо тепер ніхто не зможе мене запевнити, що то сталося не з моєї вини, а ти, мій приятелю, не можеш мені відповісти.

Але чому, чому ти мене не попередив, Боруне! Я могла б була ще тебе врятувати... Чому ти пішов і ліг в темний кут, за курником, так, наче б ти був уже падлиною!

Не знаєш, як мені боляче... Коли я тебе там знайшла, ти ще підвів голову, поклав її на мої коліна і дивився на мене твоїми вірними, такими вірними, але не сумними очима. Чому, Боруне, навіть твої очі не хотіли сказати мені правди. Здавалось, вони говорили: «То нічого, облиш, я радий, що ти щаслива, Зоїка, бачиш, я зовсім не сумний!»

Потім, під моєю рукою, ти закрив очі, щоб їх більше ніколи не розкрити! Ти відійшов тихо, наче тінь... Тепер мені здається, що сонце ніколи більше не зійде для мене!

Після обіду я поховала тебе за стодолюю, там, де ми любили гратися, де чекали заходу сонця і пізнього співу пташок. Зо мною, ти навчився слухати їх співу, без того, щоб гнатися за ними, лякати, робити їм лихо... Думаю, за твою доброту, вони співатимуть тепер на твоїй могилці кожного дня, під захід сонця! Я теж прийду слухати й оповідати їм твої пригоди...

Тепер я жакливо сама, мій друже! Що робитиму завтра, післязавтра і всі дні без тебе? Сама не знаю, Боруне!.. Піду тепер на сіножать, зірвати осінні квіти та сплести вінок на твою могилку...

Відколи Боруня немає, Юстина бере мене часто з собою в село, до господарів, дивитись на птицю, що бігає в подвір'ї, ходимо збирати яйця до курника, а в стайні доглянути хвору Білку. Або йдемо в поле доглядати збір бараболі.

Саме вчора був радісний день : збір закінчився вогнями, і всі веселилися, немов на обжинках. Зробили велике вогнище з грубих пеньків та посохлого бараболяного бадилля. Полум'я палахкотіло так високо, що я боялась, щоб не загорілись тополі, які оточують поле.

Селяни співали пісні з нагоди збору картопель. Парубки скакали через вогонь, коли полум'я було високе. Під час того дівчата затягнули пісню про відважного чоловіка, що не боявся ні води, ні вогню, та підіймав мішок у двадцять пудів і кидав на віз, як перину. Вони повторювали :

Як перину, двадцять пудів барабоць...

Це була одна з пісень, які склала Юстина, коли була молододою дівчиною. Ціле село гордилося нею і всі її знали з тих пісень.

Я теж хотіла скакати понад вогонь, але Юстина погрожувала, що більше не візьме мене на сільські розваги, коли я не знатиму, як себе тримати.

Тепер все бадилля згоріло, і ми кинули на жар найкращі бараболі і чекали, коли вони спечуться. За той час співали інших пісень та весело гомоніли.

Які ж вони були смачні, оті печені бараболі ! Такі смачні, що не відірвешся від них, і ми засиділись допізна, аж місяць зійшов.

Повертаючись домів, Юстина бідькалася :

— Через тебе, Зоїка, зовсім трачу голову ! Вечеря захолоне, та ніхто не захоче її їсти !

Та Юстина помилилася, і я раділа тим. Всі так змітали вареники з сиром та кислим молоком, що спорожнили всі миски. Я їла за спільним столом з челяддю, чого майже ніколи не буває під час вакацій. Але цього вечора тато дозволив.

Справді, не розумію, чому називається карою — їсти на кухні. Для мене, то така приємність, майже нагорода! Часом умисне стараюся, щоб мене покарали та післали туди, між челядь.

Сидіти поміж ними на дубовій лаві, мачати вареники у сметану, дивитися, як вони їдять зі смаком, та слухати, як вони розповідають собі події дня, балакають про різне. Яка приємність!

Правда, покарання відноситься лише до старших братів і сестер, а не до мене. Не знаю, чому воно так, тато ніколи не каже, а коли спитаю, то він тільки усміхнеться:

— Знатимеш, як виростеш та станеш міською школяркою!

— Так я ніколи не довідаюся, тату, бо не хочу йти до міста, — відповіла я.

**

Підемо з Юстиною до млина дивитись, як видушують зерна соняшників. А покищо у нас почали приготування до квашення капусти. На подвір'ї стоять чепурні бочки і цебрики, помиті попелом, випарені і висушені на сонці. Рік був багатий на капусту!

— День соняшний, то буде вона смашна, — каже Юстина.

Заїздять вози, навантажені головками капусти, і її скидають на тік, де будуть пізніше ціпами молотити пшеницю.

Дівчата обчищують спершу головки великими ножами від пожовклих листків і скидають на купу. Інші жінки беруть чищену капусту, розкроюють на чотири частки і січуть на великій шатківниці.

Бочки наповнюються тонюсінкими пластинками білої капусти, яку жінки солять, домішуючи трохи пахучого кропу.

Як я люблю ту працю, може, так же, як і ткання полотен зимою.

Допомагаю дівчатам, щоби не стояти бездільно. Наближаюся до шатківниці, і коли підставити руку, на неї спадає ціла гора м'якої порізаної капусти. Часом збираю качани, надрізую і гризу зі смаком. Які вони смачні, як хрумтять під зубами! Качан більше борониться від зубів, як яблуко...

Коли капуста в бочках, її вбивають товкачами. Наповнені бочки стоять рядами і чекають, коли їх знесуть до пивниці і поставлять рядом з бочівками огірків.

Юстина вдоволена переглядає та милується наповненими бочками, збирає з дівчатами ножі і все інше вони несуть на кухню. Там почастиє їх, дечим і всі вдоволені розійдуться по хатах.

Тепер ще лежить біля пивниці гора бараболі, призначеної для нашого вжитку. Інша, для продажу, Закопана у великих кіпцях за стодолю. Визимку я з'їжджаю з них санчатами.

**
**

Земля вкривається килимом жовтого і червоного листя, що шелестить під вітром, наче жаліється. Вітер дме з півночі та заповідає холод.

Під моїми ногами листя нашіптує про різне, але не жаліється. Мені видається, що воно тихо-тихесенько шепоче й просить у мене порятунку.

Я слухаю його жалісної мови й стараюся зрозуміти, як колись старалася розуміти Боруна.

Але мова листків мені не дуже ясна, тому я побігла поспитати у тата. Від смерті Боруна він пояснює мені багато речей, коли я сама не всилі їх розуміти...

На мій запит тато знову усміхнувся і, подумавши, сказав :

— Мені здається, що я вгадую просьбу осінніх листків. Вони просять у тебе не залишити їх на поталу вітру, щоб їх шаршав та розносив кругом по землі, аж до мокляків...

— Що ж я маю робити, тату ?

— Викопай для них глибоку теплу яму за стайнею, згорним їх туди і тісно втопчи, так вони будуть спати спокійно, захоронені від вітрів.

— Яму, як для Боруна?

— Таку ж саму.

— І що з ними станеться, тату?

— Як твій улюблений Борун, за якийсь час вони переміняться в масну чорну землю, на якій виростуть різні квіти... Видиш, Зоїка, мої рожі, які ти так любиш, вони такі завдяки добрій чорній землі. Листки просять тебе, щоб і вони могли стати такими гарними рожами...

— Правда тату? Але як ви можете їх розуміти?

— Я розумію бажання рож та інших квітів. Здогадуюсь, чого можуть хотіти пожовклі листки; напевно мріють, щоб стати запашними квітами! Знаю теж, що нічого не треба залишити вітрові, бо він великий розтратник! То він закидає наше збіжжя бур'яном, збиває до землі наш льон та коноплі, а зимою засипує хати снігом аж до вікон, так ніби хотів би нас поховати живцем! Стережись вітру, Зоїка! То великий розтратник!

— Отож, тату, треба, щоб я поспішала! Чи можу взяти із собою малу Ганьку, щоб мені допомогла викопати яму?

— Іди, Зоїка, — відповів батько, перебираючи між своїми плящинами і пляшешками; деякі з них були з корками, в яких впущено скляні рурки з кольоровою рідиною. Знову інші були наповнені корінням і зіллям з різними домішками... Чого тільки не знав мій батько! «Тому у нього таке високе чоло,» — подумала я.

Я хочу теж мати високе чоло і часто підношу волосся, щоб його відкрити, навіть виринаю волоски, щоб зробити його ще вищим, але все одно це не дозволяє мені знати стільки, що знає батько...

— То людина із залізною волею, — якось сказав раз учитель і додав:

— Він теж добрий організатор !..

Що таке « організатор » ? — Мушу поспитати у тата. Так, напевно він уміє наказувати, бо ще не було так, щоб хтось його не послухав ! Часом аж страшно, коли сила волі збирається в ньому і підноситься, як меркурій у рурці, коли його ogrівати. Потім нагло вибухає, як магnezій. Ох, як тоді мені стає лячно !

Так одного дня мій батько спостеріг мене сховану за деревом, яке я обняла з усіх сил, настрашившись його голосу, що гримів проти Івана, який не зібрав вчас зібраної цибулі перед дощем.

Тоді батько наблизився до мене, відняв дуже лагідно мою руку, затиснену на пні, і, попровадивши мене з собою, сказав :

— Не будь така вразлива, Зоїка ! На господарстві потрібно, щоб хтось наказував, а другі його слухали ! Без того не було б жодного порядку ! Треба також, щоби хтось боявся, бо без того нема пошанівку. Найтяжче то бути справедливим ! Але коли всі будуть працювати як слід, то не буде причини до несправедливості.

— Видиш, Зоїка, час не чекає ! Він не прощає нам нашої забудьковатості чи нашої не уваги. Ми є на землі, щоби боротись проти часу, інакше він нас поїсть. Коли йому не протидіяти, він робить нас гнилими так, наче б ми вже були мертві. Треба любити речі, любити все, що ти робиш, бо воно робить тебе багатшою за все інше. А головне, треба любити свою працю, бо працювати, значить боротись проти часу, значить творити ! В кожній хвилині ти можеш зробити з нічого щось; інакше ти все нищиш, бо зменшуєш його вартість, залишаєш нидіти...

— Я, тату, люблю працю !

— Знаю, Зоїка, знаю, що ти моя дитина, і тому я так з тобою розмовляю.

Від того для я більше не боялася тата і тепер розумію краще, чому потрібно його завжди слухати, бо він знає більше за нас усіх разом !

Цього ранку я встала, ще заки світало... Вечером розкладуть велике вогнище на полі соняшників та сплять все бадилля. Буде багато людей, а я захотіла ще побути з соняшниками, на самоті, сказати добридень Борунові та попрощатися з ними. Так жаль, що всіх їх зітнуть, і мені здається, що з ними відійде сонце.

Правда, тато пояснив, то вже не є квіти соняшників, бо вітер зібрав всі пелюстки. Залишилось тільки чорне, дозріле насіння, яке треба чим швидше зібрати, інакше воно пропаде, рознесе його вітер, і воно зігніє на землі, як пелюстки, а на другий рік не буде нових соняшників.

— То буде радісний вогонь, Зоїка! Попіл розвіємо на полі, щоб живити землю. Все повинно повернутися землі. Все їй належить, бо ж їй ми завдячуємо наше життя. Не забувай про це, Зоїка! В місті все забувають дуже скоро! Навіть деякі люди починають думати, що ярину і хліб завдячуємо крамареві або банкові, який дає гроші.

Вставши, я вийшла тихенько з дому, щоб не виділа Юстина. Побігла зараз до Боруна сказати йому добридень і поділитися новиною та моєю радістю. Потім я ходила довго поміж соняшниками, що часом торкалися своїми важкими головами мого волосся.

То перший рік, що у нас на полі їх стільки. Тато задумує робити олію. Часто він випробовує багато речей. Коли всі голови соняшників відріжуть, сухе бадилля спалимо на вогнищі.

Задивлені в землю, вони наче розглядають її та переказують, що повернуться весною. Кожне з тих чорних зерен стане великою жовтою квіткою. Квіти сонця! За ним вони повертатимуть свої розкішні голови, що наповняться пізніше стиглим, чорним насінням.

Юстина кличе мене на сніданок.

— Шукала за тобою, Зоїка, по всіх усядах та

повинна була вгадати що ти поміж соняшниками. Не знаю, що ти тут робиш так зрання ?

— Я прощалася з ними, Юстино !

— З соняшниками ?.. От ти хороша дівчинка, і добре, Зоїка, бо знаєш, соняшник то квіт нашого народу.. Його найдеш перед кожною нашою хатою так, як мальви чи барвінок, але він фاینіший.

— Чому Юстино ?

— Бо веселіший !.. Не як барвінок, що росте на могилках. Правда, його вживають на вінок молоді, може, тому, що він цвіте цілий рік. Також його квіт нешкідливий, не як мальва, яку вживають необережні дівчата, але про те розповім тобі колись пізніше... А тепер спішися снідати, бо треба йти до роботи...

— І я буду мати ніж, Юстино ?

— Ліпше, як ніж; огорожник дав для тебе огородні ножиці, то ними ти лише ток-ток, і твій кошик наповниться головами соняшників.

— А куди ж ми їх всіх покладемо, Юстино ?

— До сушарні для овочів. Ти навіть мені пригадала, що треба звільнити полиці від груш; вони вже там довго і треба зложити їх до комори.

— Чи будемо ogrівати сушарню ?

— Дуже легенько !

— А потім ? де зложимо їх на зиму ?

— Витрусимо зернята і дамо до барилок, де вони будуть лежати до весни, коли будемо сіяти. Решта піде на олію.

**

Пополудні знявся нагло холодний вітер. Ми пішли з татом захищати рожі на зиму.

Батько хотів мені пояснити ту працю і довірити нагляд над огорожником, який приготував довгі перевесла з соломи.

Ми оглянули всі відцвілі рожі, не займаючи тої, що в'ється. Ще й досі стоять мені перед очима : чу-

дові білі, може, навіть завеликі, і червоні, кольору крові, їх чомусь люблю найменше. Зате моїми улюбленими були блідо-жовті та темно червоні, майже чорні...

— Видиш, Зоїка, ті жовті рожі кольору лососини, я спровадив звдалека. Було з ними багато клопоту, заки вони прийнялися. З вісьми кущів залишилися тільки два, що їх я плекав в оранжерії, а з тих двох тільки один захотів рости у нашій землі і нашому кліматі. Але тепер маю пасинки і посаджу весною.

— Звідки ті рожі, тату?

— З Італії. Вони були такі чудові, коли я їх побачив, що не міг опертись бажанню, захотів їх мати тут і пробував розвести.

— Ах, то ви були в Італії, тату?

— Авжеж, Зоїка.

— Бачили Рим?

— Бачив, оглядав Рим і його пам'ятники. Але те, чого не міг забути — то рожі й виноградники. Правда, я пробував теж розводити у нас шпараґи, але вони росли мізерно, а виноград здичавів. Там видиш червоне листя, яке не родить, є тільки зелені, круглі зернята, тверді, як кістки. А я привіз коріння добірного винограду, але у нас замало для нього тепла, замало сонця!

— Листя дуже гарне, тату!

— Так, але що ж, коли немає овочів, ні насіння.

Тепер ми наблизилися до білих рож. Там чекав нас огородник.

— А білі рожі звідки, тату?

— Вони з Румунії. Більше відпорні, але також не дуже звикають до нашої землі. Може, вона забагата, і квітки стають завеликі, колючки закрубі. Я хочу їх схрестити з нашими звичайними білими рожами.

— Як ви то зробите?

— Побачиш весною, Зоїка, я тобі покажу. Але тепер дивись уважно бо нині потрібно, щоб ти мене замінила, — сказав тато, беручи один повій з соломи, та обрутив ним тісно стятий до половини кущ рожі, почищений від дрібних галузок. Коли головний стов-

бур був обвинутий, він розділив солом'яне перевесло на три частини й обвів кожну з трьох галузок окремо. Коли цілий куш був вже добре обвинений і захищений між морозу, наш огорожник наблизився і сказав, сміючись :

— А тепер, Панотче, я попробую зробити так, як ви, лише дивіться !

— Добре, чоловіче, покажи що вмієш, а моя донька буде слідкувати за роботою.

Мене то веселило, і я чекала з нетерплячкою висліду. Огородник почав обвивати інший куш рожі. Він хотів робити це швидко, але мусів починати аж три рази ту саму роботу. Коли закінчив, підвівся із землі досить вдоволений собою.

— Що ж, Зоїка ! А тепер ти розглядай куш рожі, а не огорожника, бо то його працю ти мусиш судити, а не його довгі вуса, хіба що їх боїшся або боїшся свого осуду !

— Ні, тату ! Думаю, його праця зовсім не погана, бо він дивиться вам просто в очі й усміхається.

— Що говорить тобі мій куш рожі ?

— Куш рожі каже, що огорожник ще не зовсім вправний, як ви, бо мусів розпочинати свою працю три рази, а потім рожка жаліється, що її галузки надто стиснені, бо солома підведена зависоко !

— Твої спостереження влучні, Зоїка, але, може, й не зле, що галузки рожі більше стиснені, бо навесну вони будуть менше віддалені, а то ліпше для расової рожі. Бачу, що ти вмієш судити і можеш мене замінити в нагляді. Я прийду подивлюся вечером. А тебе, Григорію, я хвалю. Та тепер піди й принеси кілька прутів для червоних рож, треба їх напростувати.

Огородник відійшов, а за той час ми пішли з татом подивитися на хризантеми. Деякі з них вже давали насіння, але інші пізні білі, цвіли.

— Ти можеш нарвати букет для твоєї кімнати, Зоїка !

— То ми не будемо мати білих хризантем на друге літо?

— Будемо мати з тих білих, які я посадив там, де більше сонця. Напевно є хоч з двадцять розцвілих кущів. Піди порахуй їх, Зоїка то тебе забавить!

На тому тато мене залишив, бо саме на наше подвір'я в'їхав віз з хворим.

Будуть молотити пшеницю. Цілий день метушня немов в улику. Готують вечерю для молотільників. Зі села прийшли дівчата і жінки допомогти. Спершу будуть пекти в трьох печах хліб. Та вже тепер крають капусту і буряки на борщ, що його варитимуть у великому казані на триніжку.

Мені спішно дивитись, як вони всі прибувають: жінки, хлопці, дівчата. Казала Юстина, буде чи не півсела, навіть ті, що були учора; потім усі засядуть спільно за столом.

Подвір'я чисто заметене. Іван вивів коней зі стайні, щоби запрягти до кирата. Молотільня і ціпи готові, а стодола широко розкрита.

Надходять молоді парубки у вишиваних сорочках, підперезані червоними крайками. Вони жартують, гомонять і скачуть через перелаз. Один гукнув:

— А, може, так дівчата потрудяться відкрити ворота?

Минаючи мене, селяни скидають капелюхи:

— Доброго ранку, вірна панночко!

«Вірна», — то наче моє друге ім'я, це тому, що я залишаюсь тут, а не їду до міста за братами й сестрами.

Відповідаю їм:

— Добридень, Даниле, Степане і Василю! Ти не лихий на мене, що минулого року я наповнила скорше від тебе кошик з соняшниками?

— Та ні, я був гордий за вас, але з того часу тіль-

ки й думаю про ті ножиці. Добре їх пильнуйте, панночко!

— Та знаєш, ті ножиці не мої, а Григорія, то він мені позичив. Вони для стинання квітів. Та почекай, коли я виросту, куплю тобі такі ж самі!

— Добре, панночко, тоді я почекаю! — сказав він, віддаляючись.

Боже помагай! — кинула я їм услід і повернулася в сторону городу, щоби відвідати Боруна і лишити йому кілька хризантем. Напевно йому сумно лежати проти порожнього поля, де навіть вигоріла стерня.

Тепер, коли сюди приходжу, стає ще сумніше... Недавно була тут зелень, квіти, щебет пташок і шепіт колисаного листя. Тепер наче всі відійшли, а після соняшників залишились тільки ями та розкинене по землі коріння.

Весною посаджу тут берізку. Її листя любить вітер, а пташки теж прилетять співати, і з ними Боруна буде менш самотній!

Повернулася я через ліс, хотіла поглянути, котру берізку вибрати для Боруна. В лісі найшла повно підпеньок. Назбирала у фартушок та понесла Юстині, щоб вкинула до борщу.

На подвір'ї праця ішла вже повною парою. Білі вишивані сорочки й кольорові, сині, червоні, жовті, спідниці та квітчасті хустки, все те рухалось та крутилось у барвистому танку.

Хлопці розв'язували снопи і кидали їх у мотильню, яку тягнули коні. Чоловіки підбирали і викидали соломі, інші згрібували зерно в копці, звідки пізніше дівчата наповнювали коші і носили під вітряк, де провівали пшеницю і чисту насипали в мішки.

В другому кінці стодоли ритмічно били ціпи; підносилися вгору, набирали в повітрі сили і спадали на снопи розложені на тоці. Тут були лише старші господарі, що вміли, як давніше, орудувати ціпами, коли машин було замало.

А я волію ціпи, що роблять менше гуку, як моло-

тільні, при яких не почувеш ні слова, а до того вони викидають стільки пороху, що покриває не тільки лице, але втискається в уста і ніс, аж до кашлю.

Правда, тато каже, що молотільні пожиточніші, бо менше втомлюють людину. Він лікар, то знає краще, хоч я не думаю, щоб ті господарі були аж такі змучені ціпами. Тато каже мені ще думати про тих, що постаріли чи повмирали передчасно від тієї роботи, але треба сказати, що в місті люди, хоч і не працюють так тяжко, то теж вмирають.

— То правда, — сказав тато, — але в місті люди харчуються погано, погано віддыхають чи скорше задыхаються тоді, коли селянин, що не перемучений працею, не повинен вмирати зарання.

Татова правда, але я таки волію, коли молотять зерно ціпами, і тому теж я пішла в той кут стодоли, просуваючись поміж похиленими чоловіками, піднесеними вилами, соломою, що літала в повітрі, і поміж дівчатами, що носили коші, мішки і дзбанки з водою.

Люблю дивитись, як ціпи б'ють по снопах і як скаче звільнене зерно пшениці. А все те під один сильний голос, що командує цілою працею, і все вертиться колесом, наче в млині.

Мені стало сумно, що не можу працювати разом з ними, тато казав що забагато пороху на мої вразливі легені. Тому я пішла до стодоли, де зібране сіно. Що ж тут іншого можна робити, коли не захотіти скочити з бальки на пахуче сіно. Та треба скочити так, щоби не розбитися.

От я почала випробовувати. Треба скакати, випростувавши ноги і не віддыхаючи, вже унизу легко зігнути коліна, похилившись вперед. І саме коли я найшла добрий спосіб, як найкраще скочити, прийшла Юстина зі склянкою молока. Побачивши мене в повітрі, вона вилила молоко від несподіванки і почала мені докоряти :

— То так ти, Зоїка, мені допомагаш при обіді ! От ніби сільський дівчур скачеш в сіно та ще й мо-

жеш поломити ноги! Дивись, яка засапана, як міх ковальський! А тепер швиденько до ліжка!

— Юстино дорога, обіцяю більше не скакати і випити все молоко, тільки залиши мене тут! Буду сидіти тихо, як миш, аж покличеш мене обідати, — просилася я налякана її погрозою. Який жах лежати в ліжку в білий день!

— Добре, — погодилася Юстина, — та дивись мені, Зоїка, коли не послухаєш, цілий день пролежиш в ліжку! У мене інше на голові, як тебе пильнувати!

— Я тобі обіцяю, Юстино, дивись, — ось я лягаю на м'яке пахуче сіно, що так нагадує квіти і трави та нашу барвисту сіножать весною, коли ми гуляли з Боруном, відкриваючи дикі соняшники!

В п'ятій годині праця була майже закінчена. Тепер носили вже повні мішки зерна до шпихлів, розклали молотільню, складали ціпи, замітали подвір'я, на якому мали розставляти столи і лави до вечері.

З пивниці викотили бочілки квасу. Подвір'я майже опорожніло, бо всі пішли до студні помитися і прохолодитися. Парубки обливали дівчат водою, жартували. Їх веселі голоси доходили до нас. Я радо пішла б туди, але треба було допомагати розкласти миски, хліб, розлити квас до вечері. Треба було ж і мені допомогти їм у такий робочий день.

Цього ранку Юстина робить передзимовий перегляд в коморах. Ходимо разом від одної до другої, вона їх відкриває великим ключем; у неї при поясі в'язанка тих ключів.

Коли буду велика, то теж матиму таку в'язанку та носитиму при поясі, от хоч би для приємности слухати, як всі ті ключі дзеленькають, коли перебирати їх в руці. З нами є ще мала Ївка, що допомагає Юстині.

Увійшовши в першу комору, Юстина каже:

— Той рік був добрий у нас. Всі полиці запов-

нені, нічого не бракує, крім підпеньок, бо замало йшло дощів, але й то маємо наповнених шість глечиків. Та який же нелад! Все приходить так швидко, що й часу не найдеш зложити якслід. Візьми то, Івка! Та бочівка з маринованою цибулею надто велика та й пахуча вона. Неси туди, у спільну комору.

Потім вона почала переглядати глиняні горщики з повидлами зі слив, чорних ягід, яблук та інші.

На горішній полиці були слоїки з варенням. Вишні, черешні, абрикоси, полуниці і порічки купалися в прозорому сиропі. Як те все притягало очі! Можна дивитись без утоми. За варенням стояли рядами пляшки з сиропом з різних ягід та найсмачніші з полуниць.

По другому боці пивниці, на полицях, лежали пляшки з винами і лікерами, які робив тато.

А внизу, в малих бочівках, старілося вино та мід. На горішній полиці кошики були наповнені сушенням, а біля них мід з наших вуликів; в малих бочівках, козячий сир та топлене масло.

Все те таке цікаве, що мені здається, я провела б тут і днину, пересуваючи всі ті слоїки, глечики, пляшки, бочівки...

— Слухай, Юстино, колись ти мені казала, що в місті багаті діти мають цілі кімнати чудових іграшок, а я хотіла б мати для себе одну комору!

— Знаю, Зоїка, ти поотвирала б всі слоїки, всі бочівки та й поласувала б! А потім: «Ой, Юстино, щось всередині болить»...

— Ой ні, Юстино, помиляєшся! Та хіба ж я не знаю, що все те готовлено на зиму і що кожную річ треба їсти у свій час... Але я назвала б всі ті слоїки і горщики, перев'язала б стяжками найгарніші пляшки та прикрасила би кокардами найцікавіші бочілки, і знаєш, Юстино, ті пляшки з тонкого скла я обвинула б соломою, так як кущі рожі, щоб не потріскали від морозу, як минулого року!

— Ти добре думаєш, Зоїка! Постривай, коли все зложимо, ти можеш обвинути ті пляшки навіть завтра.

— Ти залишиш мене, Юстино, саму в коморі ?
— Авжеж, саму ! Знаю, що нічого не стовчеш !
— Не бійся, Юстино ! Та скажи ще, чи буду я мати колись власну комору ?

— Напевно, Зоїка ! Та я тобі зичу, щоб вона була отак наповнена, як наша. Але тоді, коли ти будеш бавитися ?

— Не журись, Юстино, напевно часу вистачить. Побачиш !

— Можливо, голубко ! Коли я буду в живих та приготівлятиму для тебе варення і все інше... Але коли станеш робити сама, то будеш поспішати, щоб скласти на місце та щоб другі їли !..

— Ні, Юстино ! Я сама буду плекати овочі, збирати їх і робити варення та наповнювати ними слоїки і потім — гратися ними !

— А хто ж буде їх їсти ?

— Та ж ти, Юстино ! Ти будеш вже стара...

— А ти, Зоїка, не будеш їх їсти ? Ти ж так любиш моє варення ?

— Та буду, але так, як ти, тільки кушати, тільки на язик, щоб знати, чи овоч спілий і чи варення добре зроблене.

— І думаєш, що не будеш його їсти ?

— Напевно буду, але видиш, коли я те все покушаю, то шлунок сам наповниться...

Юстина зайшлася таким сміхом, що й мене заразила, і так ми разом реготали. Коли заспокоїлись, вона додала :

— Напевно, Зоїка, будеш мати добре наповнену комору, бо ніщо не втече від того ока, до того ти поміркована і любиш лад.

Тепер ми переглянули ще одну комору, де була зложена в мішках мука, в окремих засіках пшениця, гречка, кукурудза і в окремих скриньках різне зілля. Ще залишилося нам оглянути іншу, з м'ясом, де висіли вуджені ковбаси, сало і шинки.

Юстина пристала хвилину, щоб обернути дві шинки в пахучій маринаті і ми піднялися на стрих.

Ах, той стрих! Після городу і комор то третє чудо мого чарівного світу! Які чудеса! Цілий він перетягнений тичками, на яких висять вінки сушеної ярини, букети квітів, — цілі кольорові гірлянди, начебто окраса на велике свято або бал, який я виділа раз у місті. Але тут воно куди гарніше, бо все природне. Здається, що свято триває в безконечне, і від того так радісно на душі.

Кожного ранку, коли я піднімаюся на стрих, відчуваю таке радісне піднесення, немов молода дівчина, що вибирається на танці.

Ходжу здовж і вширш під сплєтєними вінками червоної цибулі, пахучих, рожевих і наче засмєлєних грибів, білого часнику, гірляндами золотої кукурудзи, чорноголових соняшників, під барвистими букєтами несьмєртєльників, зеленої м'яки, розмарину, пахучого рум'янку і липи, — ходжу, як королева, по своєму простірному королівстві...

І чого в ньому нема! Які дива! Обєремки сушеного маку майже дзвенять, як дитячі калатальця, коли їх потрусити...

Полиці заповнені квітами і лікувальним зіллям, яке тато збирав на наших сіножатах і в лісі, а я йому допомагаю. Сама, може, нарвала половину... Все те наповнює стрих чудовим ароматом, що дише сіножатами, здоров'ям і радістю. Все те робить мене щасливою і другим приносить здоров'я.

— Скажи, Юстино, чи я матиму колись такий стрих?

— Авжеж! Ти матимеш колись свій дім, і напевно в ньому буде стрих, бо я ніколи ще не виділа, щоб хтось любив зілля більше від тебе. Я тобі кажу, ти народилася в капусті, тому так любиш усяке зілля.

— А другі, Юстино, родяться в чому?

— В пір'ю!

— В якому пір'ю?

— Якому хочеш: курячому, качачому чи гусячому, або я знаю... — відповіла вона, усміхаючись.

— Ти думаєш, я маю багато щастя, Юстино?

— Багато, Голубко! Я все тобі казала, що ти ніколи не будеш справді нещаслива. А коли так тобі прийде, бо напевно і ти підеш до міста, тоді повертайся скоро на село, воно тебе вилікує

— Вилікує від чого, Юстино?

— Від усіх терпінь тіла й душі. Місто їх скоро мучить та робить хворими, — докинула вона, так наче б справді збагнула всі таємниці міста...

— Не журись, Юстино, я повернусь ще передтим, — відповіла я, усміхаючись в свою чергу.

Дзвони кличуть нас своїми глибокими, звучними голосами. Треба поспішати, щоби не запізнитись, бо тато казав, що треба світити людям приміром. А воно не все легко.

В церкву заходжу задихана і клякаю перед своєю лавкою, недалеко престола. Молюся. Перше за Боруна, потім за нас усіх... За квіти, щоб не померзли зимою, щоб слоїки з варенням не потріскали від холоду та за інше...

Після молитви підношу голову і відчуваю на собі ласкаві погляди селян, декілька несміливих усмішок, які говорять мені: «Доброго ранку, наша панночко!»

Церква повна, як і кожної неділі. Всі слухають Богослужби на колінах, рівночасно співаючи сильними, дзвінкими голосами. Ніби під час жнив, але тут ми з'єднані не задля праці, а щоб просити у Господа опіки над нами; його захисту. Часом відчуваю, що він ось поміж нами, так ми зосереджені в молитві і наш спів такий безпосередній і пориваючий.

Селяни зодягнені по-недільному: найкращі вишивані сорочки і свити, а жінки в їх барвистих спід

ницях і хустках, та все те разом таке гармонійне, таке веселе, неможливо, щоб не сподобалось Богові.

А потім є ще мій тато; великий і маєстатичний у фелоні, держиться просто перед вітварем і співає своїм сильним голосом.

Він є посередником поміж нами і Богом. Воно таке просте і ясне коли я виджу його там, біля престолола, він ніби недосяжний, інший, як звичайно. Аж дивно мені повірити, що я зустрічаю його щодня, воно ж так просто, бо то мій тато. Ось саме він закінчив св. Причастя і готується до проповіді.

Та вже від перших слів я дуже здивована. Звичайно він говорить про селянську мудрість, про наш обов'язок супроти землі й Бога, про наше тіло й душу, яка ніколи не повинна допуститися жодної несправедливості, про нашу доброту, яка повинна відкинути, як бур'ян, весь наш гнів і заздрість.

Але чому він говорить сьогодні про нову епоху, яка має прийти для людей і нашого народу? Він пояснює, що ми є великою слов'янською расою і повинні себе взаємно підпомагати! Що має статися? Чому нова доба? Чи нам заберуть ціпи і вишивані сорочки?..

Бачу, що не я сама здивована. Кілька неспокійних поглядів кладуться на мене. Треба, щоб після обіду я поспитала у тата, що це означає?

Хіба що знову прийде той чужинець в бронзовім порохівнику, і вони як звичайно, замкнуться з татом у канцелярії.

Вийшовши з церкви, я помітила чималий гурт старших газдів. Вони про щось живо гомоніли. Певно про татову проповідь. Чогось мені було незручно перед ними. Чому? Сама не знаю.

Дядько Юстини, Прокіп, наблизився до мене і спитав:

— Які для нас новини, панночко?

— Я нічого не знаю, Прокопе.

— А хто є той чужинець, що перебуває від багатьох днів в селі?

— Також не знаю, але спробую у тата і скажу вам !

— Дякую вам красно, панночко, — сказав він і відійшов до гурту газдів.

Тепер всі сильно зайняті розмовами, ще тільки молодь жартує, як звичайно. А мені, не знаю чому, цього ранку якось не до жартів, як то буває звичайно, коли виходжу з церкви.

Після обіду прийшов до тата той чужий чоловік, і я знову не могла з ним говорити. Уже три дні він такий зайнятий, що ніяк не можу його перехопити.

Та все таки по обіді я збрала всю свою відвагу й увійшла до його канцелярії, Він сидів поважний, читаючи газету і глянув на мене трохи строго, а трохи здивовано.

Під його поглядом нагло все вилетіло мені з голови і, не знаючи, з чого почати, я спитала :

— Тату, чого ви їздили до Риму ?

Запит його здивував, як і мене саму. Його погляд злагіднів.

— Чого я їздив до Риму ?.. Дивна ти дівчинка, Зоїка ! Все хочеш знати. Певно ти знаєш, наш обряд залежний від Риму і перше заки висвятитися та одружитися, треба зложити обіти і дістати благословення від папи. Так я мав щастя бути в Римі...

— Але чому ви лікуєте хворих і ховаєте померлих ?

— Бо в першу чергу я священик.

— Знаю, тату, але, думаю, ви волієте лікувати людей, ніж їх ховати. Ви волієте бути лікарем !

— Яка ти цікава, Зоїка ! Маленька, як молода яблунька, а голова шумить від думок, немов вже наповнена спілим зерном. Та не треба, щоб ти, Зоїка, набивала собі тим голову. Твоя правда, я хотів бути лікарем і лікувати людське тіло, але ось я зустрів твою маму і закохався. А що вона була із старого священичого роду й одиначка, тому батьки хотіли видати її тільки за священика, бо не мали інших дітей. І так

я став священиком. Ти бачиш, як воно просто, і це не перешкодило мені лікувати хворих.

— Тату, але щоб стати священиком, потрібно довгих студій у семінарії!

— Я їх і зробив. Хоч був уже близько лікарського диплому, я розпочав теологію і закінчив та бажаю тобі, Зоїка, щоб ти мала пізніше стільки відваги й упертості...

— Ви так багато зробили у вашому житті, що я ніколи не зможу бути подібною до вас, тату!..

— Думаю, що ти вже подібна до мене, та може, — на жаль, бо для дівчини було б краще, щоб ти була подібна до мамі. Вона мала в житті дві великі пристрасті: своїх дітей і Бога. Але ти змушуєш мене до балачки, Зоїка, і я говорю до тебе, як до дорослої, бо мені видається, що ти все розумієш. А тепер іди краще бавитися.

— Ах ні, тату, ще хоч часинку побуду з вами!

— Що ж ти ще цікава знати?

— Яка то нова епоха, що має прийти?

— Ось тепер ти починаєш цікавитися політикою? Трохи заскоро, Зоїка, але то говорить, що ти добре слухаєш моїх проповідей.

— Що таке політика, тату?

— То так, коли нарід хоче щось досягнути і бореться проти тих, що його утискають.

— Чого бажає наш нарід, тату?

— Бути вільним, з'єдиненим і не під чужою владою.

— Значить під австріяками?

— Так, вони нам чужі, говорять іншою мовою і роблять важким життя наших селян.

— А хто ми в дійсності, тату?

— Ти знаєш добре, що ми русини.

— Тату, а в місті говорять, що ми українці!

— Ті що так говорять, хочуть розбити великий слов'янський нарід! Та ти ще замала, Зоїка, не мороч собі тим голови!

— А ще скажіть мені, тату, хто є той чужинець, що так часто до вас заходить?

— То приятель нашого народу. Він хоче єдності, а єдність то наша сила! Коли людина сама, то їй важко, коли удвійку, то куди більше сили і куди краще можна оборонитися.

— Так, тату, але він також чужинець, бо говорить дивною мовою, не носить наших сорочок і не подібний до нас!

— Бо він з півночі, та то дуже розсудливий чоловік. Але тепер іди, Зоїка, гратися! Або ще краще, візьми від стрику ключі та подивися, чи наше зілля не почало гнити під час тих дощових днів! Коли воно вогке, то забори й занеси до сушарні. Завтра там запалимо піч, — сказав тато, простягаючи мені трохи дрижаючою рукою ключі.

Діється щось, чого я не можу зрозуміти... Та скільки часу потрібно, щоб зрозуміти?..

Я була така перейнята тим, що казав мені тато, що навіть не відчула втіхи, виходячи на стрих.

Обернула зілля і залишила його там же, бо не було надто вогке, щоб нести до сушарні. Пройшла вздовж мого улюбленого царства, немов сліпа...

«Так ось, — подумала я собі, — дивляться люди в місті. Очі в них задумані, сліпі для світу, що їх оточує». То наповнило мене страхом, і я вирішила чимшвидше збігти вниз, втікти просто перед тими запашними гірляндами золотої кукурудзи і соняшників, на які я вже не вміла дивитись, як колись.

Побігла на город, потім у поле, але й там не знайшла давньої радості. Безлистий город під важким осіннім небом здавався мені задуманий і затурбований. Чим? Про що думають дерева?

Що таке політика? Або: Хто той чужий чоловік? Хто є «рус»

Але ж ні, вони мусять мати свої думки... про листя що падає, про те, що похолодніло й скоро буде зима... Поля теж лежали сумні, зажурені.

Колись я думала теж, як ті дерева, а тепер, не знаю чому, починаю усім цікавитись, все хочу знати.

Минаючи сумні, задумані поля, нагло вирішила відвідати Прокопа. Найшла його в stodолі, де він чesав вівці.

— Добрий вечів, Прокопе! Не перешкоджу вам в роботі?

— Та що ви, панночко! Ніколи мені не перешкоджуєте, гарно, що зайшли.

— Прийшла тільки вам сказати, що той чужинець, то розсудливий чоловік, наш брат з півночі.

— Знаю, панночко, що він таке говорить, але чи то правда? Важко вгадати.

— Чому? Ви не довіряєте?

— Бо знаєте, коли він справді брат, то не мусить про те говорити, а потім, він не подібний до нас, ламає нашу мову!

— То певно тому, що він з півночі!

— Знаю, панночко, він навіть дуже здалека!..

— Так, але то чоловік розсудливий! — старалась я його запевнити.

— О, напевно! — усміхнувся Прокіп. — Він такий розсудливий, що провадить дві мови: всечеснішому, вашому батькові, він розповідає про єдність великих слов'янських народів і про силу тої єдності, про нещасну долю нашого народу, а нам, темним мужикам, обіцяє щасливе радісне життя без праці, з горілкою і салом!..

— Як ви можете знати, Прокопе, про що він говорить з татом?

— Повірте, панночко, я не маю таємниць перед вами. Хоч ви ще дитина, але серце у вас добре і вірне. Ось бачите, той агітатор мешкає в учителя, де працює моя племінниця. Вона принесла мені кілька брошур, таких малих книжечок, які агітатор кинув у вогонь,

та вони не згоріли. Моя племінниця, думаючи, що мене то цікавить, бо читаю газети, принесла мені. Думала зробити мені приємність, та затроїла мое серце: там я вичитав, що до священників треба говорити інакше, а простому народові також інакше!

Було там для всіх і про все! Для священників, для тих, що шукають справедливости і свободи, також для українців. На чотирьох сторінках — чотири різні правди! Теж говорилося про Божу волю... Повірте мені, панночко, нічого доброго з того не вийде, то кажу вам я, Прокіп, темний мужик!

— Але ж Прокопе, чому не скажете того татові?

— Ваш батько дуже мудрий чоловік, але він не любить слухати. І як ви хочете, щоб я Прокіп сказав йому: «То не так, пан-отче, як ви міркуєте, коли той агітатор говорить, як з книжки! Ви знаєте, що всечесніший вже давно так думали, все були за єдність і того не змініте так, одним махом!»

— Думаю, ваша правда, війте Прокопе, ніщо не змінить думок мого батька. Але скажіть, що таке агітатор?

— То такий чоловік, якому платять, щоб він зашпечив в народі інші думки. Він то робить дуже вміло, бо має різні засоби на те, а наш нарід темний...

— А ще скажіть мені, Прокопе, хто ми: русини чи українці? Та хто є українці?

— Ой, панночко, та ви мене лякаєте вашими запитами! Часом думаю, що у вас живе якийсь розумний ангел, так хочете все знати і все розуміти, хоч ще малі.

— Та відповіжте мені, Прокопе!

— Я вам відповім, але відповівши складаю мое життя у ваші руки, тому збережіть тайну! Українці, — то ми, панночко! Ми всі, а те ім'я нам забороняють вживати, а треба сказати, що власне то спільне ім'я може нас зробити сильними. Так бачите, поляки й австріяки називають нас русинами; москалі, ніби наші брати, хочуть називати нас рускими, так як називають москалів, а все те на те, щоби нас роз'єднати, щоб

нас здобути для себе і так збільшити московське царство. Панотець, ваш батько, знають напевно більше, але вірять, що росіяни бажають нам добра. Він вірить у єдність і ніщо не змінить його думки.

— Та воно правда, Прокопе, що удвійку ми завжди сильніші !

— Правда, панночко, але між людьми того самого гатунку. Бо візьміть разом мишу і кота, то хто залишиться накінець ? Один кіт !

— Ах, Прокопе, то жахливе, що ви говорите !

— То страшно, панночко, що я вам про то всьо говорю та морочу вашу молоду голову, але так накіпіло на серці, а у вас такі добрі і мудрі очі.

— Дякую вам, Прокопе, я ще до вас зайду, але тепер мушу поспішати додому, бо пізно і не треба, щоб я довго була надворі, — сказала я, червоніючи, бо хотіла сказати : « Не треба, щоби тато знав про те... »

То була моя перша брехня і перша таємниця. Ах, яка жахлива і важка таємниця !

Прийшов лист від мами для мене однієї. Під час вечері тато мені його повільно перечитав.

Як мама вміє до мене говорити, коли пише... про Боруна, про мої засушені квіти і зілля, про сонце, що ховається за мокляками; підкінець вона писала : « Мені так бракує тебе, Зоечко, моя дика квітко ! Мої рамена порожні... Я хотіла б тебе притиснути до грудей і колисати, як колись, коли ти була ще немовлям. Але скоро буде Різдво і ми всі приїдемо додому. Та чекаючи, не забувай мене, Зоїка !

— Твоя любляча мама. »

Я вислухала та скоренько сказала татові « надобраніч » і лягла в ліжко, притискаючи сильно до грудей дорогий лист мами і шепочучи дуже тихо : « Я ніколи не забуваю тебе, мамочко, я така сумна без тебе, але не вмію тобі того сказати, коли ти тут. Тато каже,

що скоро новий учитель буде приходити вчити мене добре писати і тоді я зможу тобі ліпше написати, як сказати. Тепер, отримавши твого листа, знаю, чому так важно вміти самому писати й читати. Скоро, мамочко, я напишу тобі сама ! »

••
•

З неба летять грубі, пухнаті сніжинки; вони кру-
тяться в білому просторі, кладуться на широке галуз-
зя сосон, ліпляться до землі і одні до одних так, наче
б ткали килим, який скоро стає білий, пухкий і грубий
та такий принадний, що мені хочеться туди лягти, як
у перину.

Коли так падає сніг, я думаю про танок ангелів :
легкий, мовчазний, ввесь білий... А, може, то душі
дітей ? Я хотіла б бути сніжинкою.

Наші вікна замерзають і вкриваються хорошими
рисунками; сьогодні вони подібні до перехрещених га-
лузок сосон.

Іншим разом вони нагадують пелюстки ромашок,
чи листя плакучих верб, чи кришталіків, як тато по-
казує мені у своєму мікроскопі.

Верства морозу на шибках така груба, що я тільки
гарячим віддихом можу продмухати малесеньке вікон-
це, щоб поглянути, скільки впало снігу.

Кругом біло і мовчазно, як у сні. Надворі ні живої
душі і нічиї кроки не залишили на дорозі темних
слідів, ніякі сани не просунулися срібною колією...

Здається, що сніг заволодів світом і полонив його
у свій танок, свою працю. Адже сніг теж працює і
навіть дуже корисно. Його грубий килим береже рос-
лини і коріння від морозу, наче теплий кожух.

Він охороняє теж посіяне восени зерно в лоні
землі, аж до весни, коли сніг топиться і зерно пуч-
нявіє його солодкою водою, проростає і дає перші
нагоні під весняним сонцем.

Як я люблю сніг! Ще більше, як дощ, і як радо стала б сніжинкою...

**

Сьогодні стодола широко розкрита, бо тіпають волокна конопель і льону. На другий тиждень будуть ткати полотна.

Ми підемо туди з Юстиною трохи пізніше. Я маю теж мої сніпки льону, який я сама сіяла, збирала і мочила. Витчу моє перше простирало сама, зовсім сама! Юстина приобіцяла, а тато погодився під умовою, що буду працювати одна в малій комірчині, де менше порошу.

Буду мати власну тіпачку, і Юстина покаже, як робити, щоб не піврати волокон; вони повинні залишитися довгі і м'які, як ангельське волосся. Яке ж гарне буде моє перше простирало!

При вечері тато оповідав, що вовки цієї зими дуже відважні. Останньої ночі, чотири великі вовки, а вони люблять ходити вчвірку, напали на зле забезпечений хлів та наробити багато шкоди.

— Дивно, як вони добре поінформовані, ті вовки, — казав тато —, мусять мати добру розвідку, бо рано найшли їх сліди, що провадили просто з лісу до недобре замкненого хліва. Вони навіть не шукали деінде, а просто пішли туди.

— А лиси, тату! Також так роблять! Пригадуєш, як сталося у Василях? Одної ночі вона залишила відкрите горішне віконце, і рано три курки як змів! Тільки пір'я залишилося!

— Знаю те чортове насіння! Одного дня я положив їм мелене м'ясо з домішкою стрихніни; вони навіть не торкнули, хоча кругом було повно слідів і було ясно, що вони прийшли голодні. А всі мої, так добре масковані пастки. Вони наче кплять собі, крутяться зовсім близьенько і не ловляться, хіба в час женихання, але й то рідко. А рушниця! Рідко буває,

що я не поцілю звірини, а скільки то лисів промчало оттак, під носом, ніби куля їх не береться! Але обіццю тобі, Зоїка, що цієї зими будеш мати накидку з лиса!

Тепер долинув до нас перший несміливий спів з комори, де почали прости.

— Іди, Зоїка! Будь господинею та гості, як личить, дівчат солодощами і берися за твою працю. А потім заспівайте мені «Віють вітри, віють буйні»... Ти знаєш, я таки люблю той спів вітру, хай, що він і розтратник! — докинув тато, з ледве помітною, майже сумною усмішкою.

Чому батько так рідко сміється! Майже ніколи. Може, тому, що бачить забагато хворих, забагато ран і біди... Та одного разу я слухала, як він сміявся, і мене огорнув такий страх! Ще більше, ніж коли він сердився. Він сміявся на повне горло, заходився сміхом, як часом я плачем.

Як я хотіла б бути ніжною з ним, обняти його за шию так, як колись Боруна... Але ще ласкавіше, як Боруна.

Але з батьком важко бути ласкавим. Він такий великий, такий зайнятий і такий далекий від мене, хоч одночасно такий близький; часом розмовляє зі мною так, як з ніким іншим. Він любить мене на свій лад, і я знаю, що не треба вимагати більше, як заслужила.

Можливо, одного дня я здобуду його ласку, і він візьме мене на руки, поцілує і піднесе високо, високо, так як дідो! Аж до самих очей, щоб я могла поцілувати місце на лиці де не коле.

А може, він піднесе аж до плеча, і я зможу досягнути коржики які мама ховала перед нами на високій печі в їдальні. Я ловила один або два і стрілою злітала на землю, ледве підтримана руками діда. То було вже так давно... Я мусіла бути ще майже немовлям...

На порозі нашого дому стоять Юстина і тато, оніміли від здивування чи невдоволення.

Я нахожусь на даху нашої стодоли з моїми санчатами, дивлюсь на них згори, стою непорушно, щоб не втратити рівноваги; вони мені здаються такі малі, що в мене охота сміятися, не дивлячись на їхні суворі й непорушні обличчя.

Тієї ночі впав великий сніг. Шалена хуртовина засипала теж і прогалину поміж дахом стодоли і нашим полем. Все вирівнялось, стало одною сніжистою горою...

Рано сніг замерз, і я могла спокійно вилізти з моїми санками на дах стодоли. З'їзд був чудовий!

Тепер вони мене відкрили, і не залишалось нічого іншого як з'їхати вниз, тож я сіла на санки і зникла їм з очей. З'їхавши, я мала досить розмаху, щоби за п'ятком повернути санки і, об'їхавши стодолу з трьох сторін, я опинилася на середині подвір'я. З'їзд був дуже вдалий, і я сама була горда на себе, хоч боялася, що будуть мене лаяти.

До мене підійшов тато.

— Зоїка, ти заслужила на сувору кару! Ти могла провалитися у сніговий насип. Чи знаєш, скільки часу потрібно, щоб відгорнути весь той сніг? Шість годин для десяти чоловік. Ти могла б вдуситися двадцять разів, заки тебе відкопали б!

— Але ж, тату, в нашому селі нема навіть малої гірки, треба було, щоб я щось видумала... Сніг дуже твердий, я його добре випробувала! Заки з'їхати перший раз, я поклала дошку між дахом і землею, і вона навіть не ворухнулась, тому при другому з'їзді я її відкинула.

— Скільки разів ти з'їхала, Зоїка?

— Не знаю. Треба порохувати сліди від санчат внизу, бо ні один раз я не з'їхала тими самими коліями. Ти бачиш, тату, цим разом я доїхала аж на середину подвір'я!

— Зовсім не хвалю тебе за те, Зоїка. Юстина за-

хворіла, мушу подивитись, що з нею. А ти порахуєш всі сліди санок і стільки днів залишився в твоїй кімнаті.

— А мої вечори, тату? Я маю ще прясти нитки на простирано!

Будеш прясти у твоїй кімнаті!

Слухаючи батьковий придавлений голос, я зрозуміла, що треба зараз повинуватись його волі.

Засмучена, я пішла рахувати мої срібні санкові колії, якими я була така горда!

Я все ще в полоні моєї кімнати. Дні тягнуться в безконечність. Дорого плачу за мої з'їзди...

Дивлюсь, як падає сніг, а мороз рисує на вікнах метелики... Бо сьогодні він вибрав метеликів.

Для розривки слідкую теж, хто перший пройде подвір'ям. Стараюсь наперед вгадати і рідко помиляюся.

Від шістьох днів не бачила ні тата, ні Юстини. Мала Ганька приносить мені їжу до кімнати. І так не бачу нікого, крім учителя, який дивується на мої поступи в науці. Щож робити, коли я замкнена між чотирма стінами! Хіба гризти книжку, або, тчучи, співати сумних пісень.

Та ні разу я не затигнула «Віють вітри...», щоб тато не думав, що хочу тою піснею здобути його ласку. Він часто переходить перед моїми дверима, я легко розпізнаю його кроки. Щоб хоч один раз заглянув до мене... Та таки одного дня я спостергла його через вікно. Виглядала, коли вийде з церкви...

Сьогодні по обіді я дивилася, як на наше подвір'я в'їхали сани з хворими. Мусять бути важко хворі подумала я що вибрались в таку заметіль. Сані і всі вони білі, вкриті снігом, Та звідки вони? Може, з Білки? Прокіп казав, що такий дишель тешуть у Білці.

Конем поганяла жінка. Певно чоловік і донька хворі, бо сиділи з-заду. Але що ж дівчина тримає на

колінах? якийсь клунок? Та то дитина, виглядає немовля, бо ось вона відслонила кінчих плахти, щоб поглянути. Тепер вона понесла дитину додому і повернулася, щоб допомогти жінці підвести чоловіка, який не міг сам стояти. Що йому?

Тепер вони всі зникли з моїх очей, і я подумала: «Чи зможе тато врятувати чоловіка, що, як і дитина, не може саме ходити»...

Вони залишили коня надворі, та ніхто ним не займається і він перемерзне, бо виснажений. Коли б я могла зійти вниз та його розпрягти і повести до малої стайні. Але що ж! Мені заборонили виходити.

Та ось зі стайні вийшов Іван. Відкриваю мале віконце і роблю йому знак хустинкою. Який він добрий, що подивився на вікно! Показую йому рухами на коня, і він зрозумів. Він такий послужливий, той Іван! Наближився до саней, розпряг коня й ось зникає з ним з моїх очей. Тепер залишилися лише самі сани.

А сніг падає і падає! Усе біле, білісіньке! Аж не можу дивитись і закриваю очі, як та синя пташка в золотій клітці. Якось Ярکو, мій брат, виніс одного дня клітку з пташкою та повісив на квітучому дереві, і я випустила синю пташку; вона теж закривала очі, щоб не бачити квітів, на які вона не могла злітати... Ярکو був дуже сердитий, але чим є лють мого брата в порівнянні з життям цієї пташки?..

Нагло двері розкрилися, і я не встигла навіть крикнути: «Врешті тато...» коли він вже був передо мною і промовив своїм глибоким голосом:

— У мене двох важко хворих. Юстини нема, а Василь пішов вранці до міста. Чи в тебе досить відваги, Зоїка, щоб мені допомогти, бо Ганька задурна і вайлувата!..

— Добре тату! — відповіла я.

— Попереджую тебе, що буде кров!

— Нічого, тату! Ми її стримаємо, правда?

— Надіюсь, ходи скоро, Зоїка!

Хоч як я не переношу крові, виходячи з моєї

кімнати, я подумала : « Яка радість, могли закрити за собою двері своєї кімнати ! »

В прийомній для хворих чоловік сидів, зігнений удвоє.

— Іди помий руки чорним милом, Зоїка. Візьми твій малий фартушок та дістань перев'язки, ті, що ти раз складала. Також вату і миску.

Швиденько я розложила все біля довгого стола, а батько витягнув свої операційні знаряддя. Він ніби говорив сам до себе, але я знала, що це відноситься до мене.

— Дитину я огляну пізніше, бо родина потребує найперше батька. Правда, було б ліпше, коли б він пішов до шпиталю з такою раною ! Здається, що рам'я розтяте аж до кости, аби тільки артерії витримали !

На татовий наказ жінка і донька зняли з чоловіка кожух і положили хворого на довгий стіл. Тато відкинув його свиту накинену на рам'я і відслонив друге, поранене, обвинуте червоним рушником. Під рушником ганчірки на рані просякли скипілою кров'ю. Коли тато все це відняв із рани, на мене бризнула жива кров.

Передрам'я було відкрите до кости. Тато розкрив пальцями глибоку рану і мене замлоїло та я на хвилю закрила очі.

Голос тата додав мені відваги.

— Все протяте аж до кости ! Одна артерія заховалася в тіло, Ти мені допоможеш, Зоїка ! Коли я тобі скажу, ти будеш тримати міцно щипці, якими я схоплю другий кінець артерії. Потім ти потримаєш оба кінці, заки я їх позшиваю. Зрозуміла ?

— Так, тату !

Коли батько шукав щипцями в рані, я прикушувала уста, щоб додати собі відваги. В тій хвилині я думала тільки про одне : утікати звідси !

Але я залишилася і діяла без свідомости, наче у сні. Я виконувала накази. Спершу тримала сильно одні щипці, потім другі, потім обое разом, коли тато

перетягав нитку довкола тих кривавих артерій, на які, щоб краще бачити, вилив два рази воду.

Коли вкінці перев'язка була закінчена, тато сказав :

— Ти, Зоїка, була вправна і відважна. Знаєш, що ти врятувала перше життя, бо без тебе я не міг би дати ради. Але якими шматами він окутав свою рану ! — докинув тато. — Який безпросвітний наш нарід. Вони навіть не потрапили перев'язати рам'я вгорі, щоб стримати кров. Він втратив її забагато, але хлоп міцний, викарабкається з того лиха !

— Ти помітила, він ні разу не застогнав... Але що з тобою, Зоїка ? Дивись, мала, візьми трішки етеру, вже краще. Ще випий оце. Воно сильне і палить всередині, але пий ! Добре. А тепер посидь, ось тут. Ще дамо того пекучого напитуку чоловікові. Він напевно не скривиться, як ти, — жартував тато, щоб додати мені відваги. Глянь, Зоїка, він усміхається !

І справді, чоловік посміхався. Як він міг ? Таж утікала його кров і зішивали його тіло !..

— Чи краще тобі, доню ?

— Так, тату, вже не бачу перед очима червоних плям і не чую солодкавого запаху крови.

— Розумію, моя мала, перший раз я теж не був дуже то гордий собою. Але досить балакати ! Іди помий руки, Зоїка. Є ще дитина.

— Що з дитиною ? — Спитав він жінок, що стояли біля печі закам'янілі і пополотнілі, як вона. Вони зовсім забули про немовля, що лежало самісіньке на лаві. Мати кинулась до нього, відкрила посинілу, майже без життя, головку...

— Тату, чи воно померло ?

— Почекай, Зоїка ! Побачимо. Що йому було ? — звернувся батько до жінок.

— Горло, — відповіла мати. — Воно кашляло, а потім зовсім замовкло.

— Поклади його сюди, на стіл, — зарядив батько. — Тепер залиши нас самих. Підійди ближче, Зоїка !

Воно ще живе. Подержи мені це. Відкриємо йому рот.

Я тримала в тремтячих руках гачики, якими тато розкрив уста немовляти і тепер розглядав його горло, а потім почистив його синім плином.

— Немовля в повній кризі параангіни! Горло сильно запалене, а дихальне горло заткане згущеним молоком, яке воно пило; бо та наївна мати продовжувала його годувати своїм молоком, так наче б дитина ще того потребувала у своїм горлі. Вона може задушитися, я не можу зробити цієї операції, а їхати до міста теж немає часу!

— Почекай, Зоїка, щось ми поспробуємо, — сказав тато і пішов до своєї шафи, з якої виніс велику гумову трубку.

— Відійми гачки, тепер ми йому всунемо її в ротик, щоб не затиснуло зубів. Ось так!

Тато стиснув гумову грушку, витиснув повітря і знову натиснув. Грушка, ніби п'явка, пристала до губ немовляти і напучнявіла з дивним свистом.

— Принеси чисту миску, Зоїка! — наказав тато.

Грушка викинула на дно миски білу, клейку і густу масу з поганим кислим запахом. Тато ще раз приклав до малого рота випорожнену грушку і знову витряс до миски стільки ж липкої слини, змішаної із скипілим молоком.

Нагло немовля закричало.

— Яке щастя, — сказав тато, вдоволений. — Віддиховий прохід звільнений. Тепер треба його залишити хвилину втягнути трохи повітря.

— Піди, Зоїка, принеси з твоєї кімнати велику миску.

Коли я повернулася, тато розмовляв з чоловіком.

— Ти не тратиш часу, Зоїка, то добре! Поклади мидницю коло немовляти і сядь ось тут, тепер дивися, — сказав тато і вхопив дитину за ніжки, тримаючи голівку над мискою і рівномірно, легко вдаряючи по маленьких плечах. Скоро почала стікати до миски

довгою білою ниткою, слизь з уст дитини, що тепер кричала на все горло.

Страшно було дивитися на те все, що виходило з малого горла. Мені здавалося, що так усе немовля витече до моєї мидниці.

— Тепер усе закінчене. Зовсім непогано! Дивись, Зоїка, воно вже зовсім не синє, а починає прибирати поволі нормальний кольор шкіри і розкриває очі.

Тепер я побачила ті бідні, перелякані й благальні оченята!

Тато положив немовля на столі.

— Подай мені тепер палички обкручені ватою і синю плящинку.

— Ось, звернувся тато до жінки, покищо закінчено. Але треба, щоб ти пішла до нашого заїзду, де ти залишишся три дні. Я приходитиму два рази на день подивитися. Ти його більше не годуй! Дай кілька ложок солодкої води і ось ці порошки рано й вечером, а чоловікові давай пити росіл з курки, добре посолений, свіжу кров і молоко. М'ясо також. Зрозуміла?

— Так, всечесніший отченьку! А мале, чи буде жити?

— Можливо! Та коли б твій чоловік не розтяв по-дурному на косу в stodолі рам'я, ти ніколи б не прийшла з дитиною, а залишила б її отак і сконати!

— Та нема в нас коня, отченьку!

— Та певно, можна мати й другу дитину... Та ховай твого малого як можеш, буде з нього гарний парубок, як твій чоловік!

— Дякую вам, всечесніший, — сказала зніяковіла жінка, цілуючи в пошані батькову руку.

— Іди з Богом! Хай він вас хоронить!

Я стояла біля дверей, також готова вийти, коли жінка наблизилася до мене. Вона впала на коліна та, схопивши мої руки, змочила їх гарячими сльозами. Ще й досі мене печуть ті сльози її горя і вдячності.

— Дякую вам, дякую, панночко! Ви — ангел.

Я вам винна життя мого чоловіка та залишуся вашою невільницею. Ніколи не зможу вам віддати того, що ви для мене зробили. Ви — ангел, маленька панночко!

— Встаньте, гідна жінко, — відповіла я, більше зворушена, чим хотіла показати. — Нічого я не зробила, тільки допомагала моєму батькові. Хай Бог вас охороняє!

— До смерти буду цілувати ваші сліди, дорога панночко! Сліди нашої спасительки.

— Встаньте жінко та йдіть до вашого чоловіка, доглядайте немовля! — перервав батько. — А ти, Зоїка, піди до своєї кімнати та відпочинь. Можеш вийти, коли захочеш, ти заслужила, щоб знести твою кару.

Повернувши до моєї кімнати, я скоро закрила двері. Все тут було спокійне, біле, приютне. Глибока тиша. Я кинулась на моє ліжко немов запаморочена. Все крутилось навкруги мене. Крутилась голова, та важко було вгадати, де мої ноги, — простягнені до вікна, чи до дверей? Я закрила очі, щоб не крутилась голова, та тепер знов я бачила кров і поринула в глибоке коливання, майже як у колиці... Час-до-часу я притискала голову до подушки, щоби переконатись, що я таки в моїй кімнаті, на моєму ліжку.

Вкінці все пройшло. У горлі наче висохло, щось його затискало, але на серці було легко... Потім все зникло, і я сама поринула в глибоку безвість сну.

На другий день, вранці, я зайшла до лябораторії батька.

— Добридень, тату! Прийшла вам допомогти.

— Тобі сподобалась моя праця, але в мене, Зоїка, немає нині хворих.

— Нічого, тату, я прийшла зробити ті пілюлі, які чекають ще з-перед моєї кари.

— Ти хороша дівчинка, Зоїка! Мені їх буде потрібно. Дивись, там у шуфляді найдеш альоес. Його треба розтовкти в тому малому моздірі, пересіяти

крізь ситко, розтерти решту і змішати з тим порошком і дрібкою гуми, розтачати в тонкі шматки, покряяти в малі куски, заокруглити долонями і накінець занурити в какао, змішане з мілким цукром. Коли вони висохнуть, дати по десять штук до маленьких коробок, — пояснив тато.

Я одягла мій фартушок, той, що сама собі зробила учора, взялася до праці. Скоро гіркий запах альоесу наповнив ніс і горло. Він ще гіркіший від кори того куща, який я найшла колись в нашому лісі.

— Воно таке гірке, тату, до чого служить те коріння?

— Для прочищення кишок і крові. Але не нюхай надто! Воно не добре для слизової оболонки. Ось, візьми, Зоїка, на уста ту малу маску!

— Тату, як маються немовля і чоловік?

— Твої хворі в доброму стані, Зоїка. Мале має велику гарячку, але вийде з того. Вони з доброго пня. А чоловікові не бракує нічого, крім сну. Він весь час хоче тільки спати. Тепер він зможе надолужити свої короткі ночі.

— Тату, а ви колись мені казали, що чоловік, а зокрема чоловік на селі, не потребує багато сну, бо його мозок і нерви не є втомлені.

То правда, Зоїка. Але той чоловік спав замало. Він бідний, не має коня, сам запрягався у плуг... Це багато праці, Зоїка. Треба встати перед сонцем і класитися пізно, щоби зловити час, який ми заощаджуємо, маючи коня. Життя наших селян тяжке, Зоїка, дуже тяжке!

— Скажіть ще мені, тату, чи немовля жило б без вашої допомоги?

— Воно було б померло вчора. Ти ж бачила, що воно зовсім не ворухилося і майже не дихало. Без повітря, Зоїка, вмирається куди швидше, як без їжі або води.

— Чи воно померло б тому, що жінка кормила його молоком?

— Воно померло б тому, що вже не могло ні ковтати, ні травити. Дитині, яка має гарячку, не можна давати їжі, а вже ніяк, коли вона має ангіну.

— За скільки днів воно померло б без їжі, тату?

— Коли воно здорове, то, може, за десять днів. Але хворе, могло б витримати і тридцять!

— Чому так?

— Тому що здорова людина вичерпує скоро свої резерви і вимагає їх відновити; людина хвора, в горячці, живе поволіше...

— Що це таке гарячка, тату?

— Це боротьба з мікробами.

Нагло постукали до дверей. Тата кликали до вмираючого уділити Святих Тайн. Він саме готовив лікарський напій. Залишив свої пляшечки й пішов мити руки.

— Не рухай їх, Зоїка, А головне не кушай, бо то трійливе. Але я маю до тебе довір'я. Обіцяєш?

— Обіцяю, тату. Але чому ви приготівляєте отрую?

— Коли вживати дуже малі дози і добре помішані, то це служить як лік, на підсилення. Але одна крапля більше, може вбити людину. Тому уважай, Зоїка, — докинув він виходячи з кімнати.

Нагло мене прошибла думка: хто цей хворий? Я вибігла за батьком. Він був уже в сінях, коли я задихана спитала:

— Святі Тайни для кого, тату?

— Успокойся, Зоїка, то для старого Данила, а йому вже прийшов час на відпочинок. Бачу, що ти боїшся за твого хворого, — сказав він з лагідною усмішкою. Це вперше я бачила, що він так усміхався.

Вчора вечером приїхала мама зі старшими сестрами і братами. Марійка заняла мою кімнату. Я сплю в кімнаті Олі. Вона більша і має лампу з рожевим

абажуром, що звисає досить низько зі стелі. Коли вечером Юстина приходить її гасити, вона видається мені наче дивний прозорий овоч, що готовий тріснути... Юстина тягне ланцюжок, спускає лампу ще нижче, а мені стає сумно. Чому тому рожевому овочу не дадуть зеленої галузки на місце ланцюжків, що скриплять?

Вчора вечером світив ясно місяць. Оля не могла заснути і встала затягнути стори. Вона відвикла вже від того, щоби місяць дивився прямо в лице... Бідна Оля! У неї такі сумні очі і, хоч то моя улюблена сестра, я не можу з нею розговоритися. Вона видається мені такою далекою...

Цього ранку я найшла прибіжище в сальоні. Хатні порядки почалися від нашої кімнати, а в їдальні хлопці грали в доміно.

Яка дивна та міська гра — малі кубики з кости, позначені чорними точками. Часом тих точок дві, або три, або шість... Їх треба додавати, відіймати, та щось підраховувати. Ні, та гра ніяк мене не тягне. Волю дивитися, як безперерви падає пухнатий сніг і весь світ стає білий та мовчазний...

На моїх колінах лежала лялька, яку мені привезла мама, але я чомусь не гралася. Я хотіла, щоб вона захворіла, хоч то тільки лялька, щоб мотти пізніше її лікувати. Але я не знала, як зробити її хворою, до того вона не могла розкрити уст, щоби прийняти ліки, тоді я її покинула і почала шукати іншої забави... Саме тоді до сальону увійшла мама.

Я сиділа в татовому фотелі, обернена плечима так, що могла нишком спостерігати маму.

Мама прийшла поглянути на свої рослини, які Юстина доглядала і підливала в її відсутності.

Вона переходила від одного вазоника до другого,

потім схилилася над маленькою арокарією, перебираючи пальцями її галузки. Мамин погляд захмарився. Маленька арокарія напевно не почувала себе добре, бо мама витягнула з кишені фартушка маленький ніжик і почала щось вишкрябувати на галузках.

« Яка вона гарна, моя мама, — подумала я, — які лагідні й ніжні її рухи, коли вона схиляється над маленькою рослинкою, яку напевно дуже любить. »

Гарні мамині квіти! Але мені вони видаються дивними у своїх вазониках, де кожна рослина підтримана тонесеньким прутиком, до якою вона легесенько прив'язана. І химерні вони. Жодна з них не захотіла рости в нашому городі, у вільній землі, і майже ніодна не хотіла цвісти. Химерні рослини, а однак мама їх так любить.

Скінчивши чистити малу арокарію, мама наблизилася до шпарагуса. Перебираючи ніжно його листя, вона схилилася і майже торкнулась його устами. Не знаю чому, я тоді зітхнула. Мама стрепенулась, випрямилася і відкрила мене. Вона підійшла і сіла у фотель.

— Ти мене налякала, Зоїка! Що ти тут робиш, таємнича дівчинко?

— Я гралася лялькою, мамо. Ні, я тебе підстерігала...

— Ти слідкуеш за мною, дорогенька, зі сховка й ані не закличеш, ні не прийдеш мене поцілувати, дика квітко? І потім, — на мої листи ти мені не відповідаєш. А твій учитель каже мені, що ти пишеш досить добре.

— Так, мамо, я навчилася трохи писати.

— То чому ж не відпишеш, Зоїка?

— Одного дня я тобі напишу, мамо.

— Одного дня? Що з тобою, Зоїка? Ти вже не любиш мами?...

— Я не люблю мами, — повторила я мовчки, глухим відгомоном...

— Зоїка, моя мала дівчинко! Ходи сюди до мене,

моя дика пташко! — сказала мама своїм ніжним голосом.

— Ні мамо, я боюсь, що буду плакати!

— Моя дитино!

Більше я нічого не чула, як затишне тепло її рамен, що колисали мене ніжно, як колись... Її теплі поцілунки розгрівали мене, як соняшне проміння, і лагідна рука втирала на моїй щоці сльози.

По довгій хвилині мовчанки мама сказала тихесенько:

— Ну, досить, дорога дитино. Не плач! Я тебе більше не залишу тут саму. Візьму з собою. Ніколи більше ми не розлучимося, я тобі обіцяю!..

— Ах ні, мамочко, я не хочу до міста!

— Чому, дорога, скажи! Адже ти мене любиш, я це відчуваю!

— Тому що там, там місто... і ви надто заняті...

— Бракує тобі в місті рослин? Чи так? Тоді я заберу їх всі з нами і віддам тобі весь мій вільний час!

— Ні, мамочко, ні, — відповіла я, глядячи ніжно її щоки, її обличчя таке гарне й лагідне. — Я не люблю оті гарні рослини. Вони дивні... А також, мамо, знаєш, там у місті з вами є і другі діти, — відповіла я.

— Ах, Зоїка, ніколи не кажи такого. Це страшне! Яка ти вже подібна до батька.

— Так, мамо! Тато також мені говорить те саме. Але чому це страшне?

— Страшне те, що ти не любиш своїх братів і сестер!

— Чи то також страшне, що я не люблю тих рослин, що ви любите?

— Ні, це менш страшне. Але ти напевно любила б їх, коли б краще знала! Ходи зі мною, Зоїка. Бачиш, ось та рослина, — вона живе в далекій країні, за горами і морями, в країні вічного сонця, де зима і літо подібні, де люди живуть напівголі і живляться дикими соковитими овочами, яких смаку ти не роз-

гадаєш. То ніби рай. Всі люди там щасливі, не знають ні голоду, ні холоду, ні наших жажливих недуг.

— А як ті рослини прийшли до нас?

— Їх привезли місіонери, що їздили за далекі моря. Але та рослина, що живе там дико і буйно, тут вона стала ніжною і вимагає багато плекання. Їй потрібно теж тепла, сонця і багато води.

— А чому вона ніколи не цвіте, мамо?

— Тому, дороженька, що вона тут сама і сумує, а теж немає досить сонця, щоб видати квіти. Але одного дня я матиму більше тих рослин і, може, вони зацвітуть. Які то будуть квіти, — не знаю. Отже, Зоїка, чи ти любиш її тепер трохи більше?

— Ах так, мамочко! Чи хочете, щоб я їх доглядала? Я зроблю все, що ви мені скажете. Я можу тепер, мамочко, плекати навіть квіти дуже ніжні!

— Знаю, Зоїка, що ти будеш тепер їх всіх плекати. Я навчу тебе і теж розкажу тобі історію кожної з них.

— Ах так, мамочко, відповіла я, обнявши її стан.

Мама схилилась і поцілувала мене, кажучи ніжно :

— Мені здається, що я тебе найшла і відкрила сьогодні. Те сьогодні залишиться для мене, як великий день у моєму житті, Зоїка, моя дика квітко!

Справді, то був тільки один такий день, бо вдруге мені не довелось бути отак з мамою на самоті...

Наближалось Різдво. В хаті почали готуватись до свят. Наш дім стояв наче на великому протязі. Вікна й двері розкриті наостіж, всі в безустанній метушні: чистили, мили, пересували меблі, щіткували оксамитні червоні фотелі, тріпали великий килим. Кожен був зайнятий. Я не знала, куди дітись, шукала затишного кутка. Найшла його в татовій лябораторії.

Тут затишно, все на своєму місці. Я з радістю

взялася приготувляти патички, обмотані ватою для намазування горла, ліпити паперові торбинки, та складати газу для перев'язок і порядкувати пляшечки.

Де міг бути тато ? На візиті у хворих, чи просто втік перед протягами в хаті ?

Нагло мене теж схопило нестримне бажання побігти аж до могилки Боруна, туди, де влітку запах левади і дерев...

Повернулась я тільки на обід. При столі Ярको й Мірко розповідали без перерви про школу, вчителів, товаришів... Тато слухав, розпитував. Та я ледве впізнавала його голос, такий він мені видавався беззвучний, ніби голос глухого.

Оля сиділа мовчки, вона ніколи нічого не каже, здається, блукає думками десь далеко, далеко від нас усіх. Кудюю вона блукає ?

А Марійка занята своєю красою, — вона ж красуня, — своїми успіхами, та про них не відважується говорити перед батьком, хоч він і не розпитує. Часом тільки, коли вона розповідає про свої пригоди й балі, тато часом завважить :

— Та коли воно тебе так бавить, то постарайся хоч добре вибрати жениха. Хай він буде менш гарний і гальянтний, але розумний і освічений. Одиноке, що дає місто, це освіта, яку там можна здобути. Все інше то мадригали...

Що то таке мадригали ? Треба поспитати у тата, але не тепер, бо мені видається, що він зовсім не звертає на мене увагу, наче б мене не було.

Мама часом спогляне на мене своїми сірими, лагідними очима, але тільки на одну мить.

Хлопці її загарбують : мамо, послухай що трапилось, пригадай мені те, або пам'ятай про тамте, мамо, куди ми підемо у п'ятницю ?..

Але ніхто з них, за винятком мами, не спитав, чому не видно Боруна, ні чому цієї зими слоїки з варенням не потріскали від морозу.

Та ось, під кінець обіду, тато, немов відгадуючи мої думки, сказав :

— Наш Борун згинув восени.

— Ах, так, — відповів Ярکو, — бідний пес!

І то все. Я поблідла і в мене була охота крикнути : « Сам ти бідний, а не Борун ! » — Але я нічого не сказала.

Батько продовжував :

— Те, що тут діється, — здається — вас зовсім не цікавить. Поспитайте у Зоїки, чи вона нудьгує. Чи знаєте, що цієї зими вона врятувала життя чоловікові ? Хто з вас може тим похвалитися ?

— Врятувала життя чоловікові ? — посипались запити. Тільки мама нічого не спитала, але я відчула на собі її щасливий погляд.

— Так ! Щоб ви знали. Вона допомагала мені при складній операції, яку я не зміг би зробити сам. Без її допомоги той чоловік помер би від кровотечі.

— І вона не боялася крові ? — спитав Мірко.

— Вона була дуже відважна ! — відповів тато.

— Ти молодець, Зоїка ! — сказав Мірко. Я гордий за тебе ! Але дивно, вона сама нічого нам про те не розповідала.

— Зоїка не говірлива, ні не хвалько, і мушу вам сказати, що вона зовсім не дикунка, за яку ви її маєте, — додав тато, відкладаючи серветку.

Чому він усе це сказав ? Я була така зворушена, що не могла залишитися при столі з усіма, і відповідати на запити, тому я поспитала у тата, чи можу закінчити торбинки в лябораторії.

Ми вийшли разом, і я ще чула за нами голос Ярка :

— Яка шкода, що жінки не можуть стати добрими лікарями !

Порядки закінчені. Все повернулось на своє місце. Нині рано піchnуть пекти: цілу гору тортів і тістечок. Аж слина тече в роті, — як каже Юстина.

Як тільки я встала, скоренько побігла на кухню. Тут немов у вулику, повна метушня!

Ганька місила в малих нецках тісто, що ляскало під її пальцями. Марина сиділа на землі, тримала між колінами велику макітру і терла жовтки. Настя збивала піну та щораз пробувала, чи вже збита. Навіть Іван був тут і в мідянім моздірі товк цинамон.

В малій печі ясним полум'ям весело тріскотів вогонь, видно дерево було сухе.

Все те творило радісну метушню і наповнювало кухню приємними запахами. Під вікном стояли три столи, на яких були розкладені різні ласощі далеких країн: родзинки, мигдалі, шоколяда, фіґи, ванілія, шкірка з помаранчі і різне інше запашне коріння.

Юстина вешталася поміж кухнею і коморою та розкладала на столі ще й наші ласощі: мід, варення з малин, полуниць і вишень.

Мама у своїм білім фартушку сиділа кінець стола і терла свіже масло з шоколадом і мигдалями на торт, який вона сама вигадала.

Перед нею лежала вага, стояли гори слоївків, тарілок та багато іншого. Не відриваючись від своєї роботи, вона слідувала за роботою інших і давала розпорядки; не знаю, як вона охоплювала все те разом.

— Ще одну мірку цукру, Марино! А тепер, Насте, підійми вилку, щоб бачити, чи піна стоїть! Уважай, Ганька, треба ще докинути до тіста биті жовтки й ванілію. Юстино! Зісунь ті дві лавки й накрій чистою скатертиною! Будемо витягати крихке тісто. Я прийшла вчас, бо люблю дивитись, як натягають тісто і воно стає тонке та прозоре.

Як мама все знає і вміє зробити. Навіть Юстина ніколи не зуміла тягнути тісто так, щоб не роздерти.

А під маминими пальцями воно витягалося вздовж і вширш, як павутиння, як тонесенька тканина.

Я подумала, що павук робить своє павутиння з малесенькими дірками щоб воно було таке прозоре, навіть для мух непомітне.

Побачивши мене, мама спитала :

— Можеш нам допомогти, Зоїка ?

— Ах так, мамо !

— Що ти волієш : товкти горіхи, оббирати мигдалі, чи краяти фігі ?

Я знала, що те все улюблені заняття хлопців, бо вони жакливі ласуни, а що я не дуже до того рвуся, відповіла :

— Ні, мамо, я волію розтирати ванілію з цукром.

— Значить, ти зовсім не ласунка.

— Я почекаю на ваші торти.

— Ти надто розсудлива, але роби, що тебе бавить.

Але чому ванілія ?

— Тому що вона так гарно пахне і добре не знаєш, що воно за рослина, чи овоч, чи галузка, чи коріння. А може, то такий хробак ?

— Хробак ? Що за дивна думка, Зоїка. Це просто стручок, дороженька, як стручок фасолі. І вона росте як ліяна, пнеться...

— Але наша фасоля зелена.

— Ванілія теж зелена, але вона чорніє, тому що її мочать, а потім сушать на сонці.

Мене то трохи розчарувало, що ванілія подібна до нашої фасолі, але, роздумавши, я сказала :

Яка мусить бути чудова та країна, де проста фасоля видає такі пахощі і так за нею шукають, так її потребують і так цінують.

А собі я сказала : ніколи її не побачу, ту далеку країну, яка існує як і ми, тільки по другому боці земної кулі. А може, колись я впаду в дуже глибоке провалля, може проб'ю землю і таки дістанусь до країни, де є ванілія. Але по дорозі можу втопитись...

Тато казав, що скоріше можна втопитись, як задуситися...

Все закінчено. Гуски спечені, голубці з рижом теж. Борщ парус на краєчку плити і пахне. Все те розбуджує в мені голод і так хочеться вже їсти. До того, від самого ранку я нічого не мала в устах, навіть ковтка молока!

У кухні все поскладано і вимито. Юстина готує кутю, щоб мала час прохолонути. Добре зварену пшеницю мішає з маком, розтертим із цукром, додає родзинків, горіхів і багато меду. Яка ж вона смачна, та кутя. Але не треба їсти забагато борщу та інших добрих страв, щоб залишилось місце на кутю. Я її найбільше люблю.

Теж дивлюсь чи вже принесли дідуха, — в'язку сіна, яке розмітають по всій долівці; воно — неначе запашна зимова левада. Як радісно лягти на той пахучий килим. Так лежав малий Ісус, але його ясла були невеличкі, тоді коли наша кухня простора. Можна лежати або перекидатися вздовж і впоперек, робити козли та багато інших пустот, без кінця. Аж голова крутиться.

А потім ми сидимо засапані, вичікуючи першої зірки. Тільки вона з'явиться, коли з'являться під вікном перші колядники з кольоровими зіздами, освітленими всередині, і піchnуть першу колядку, щоб сповістити народження Христа.

Для них приготований кошик, повний пиріжків; ними наповнимо їм капелюхи, а дрібними грішми кишені. Вдоволені, вони піchnуть іншу колядку, а потім відійдуть із зіздою до інших домів, протоптуючи доріжку в глибокім снігу, що ляг тепло, наче хутрянний ковнір, довкола хат.

Від довшого часу мама замкнулася в їдальні, куди ніхто не сміє зайти. За якийсь час розкриються нав-

стіж двері, і я з захопленням стану перед великою, запашною ялинкою, зодягненою святково, повною прикрас, і горіючою кольоровими свічечками та лямпіонами...

Стіл святково накритий і під столом теж дідух, стільки ж сіна, як у кухні. Тепер ціла родина засяде спільно до Свят-вечері, а я чекатиму нетерпеливо, аж прийде кутя...

Всі їдять мовчки, трохи втомлені і голодні, але всі теж ніби інші, сповнені радістю, так наче справді над хатою пролетів ангел, як каже Юстина...

Після вечері мама сяде за фортеп'ян, і ми всі заколядуємо разом «Бог предвічний», а я заховуюсь біля маминих ніг та буду дивитись, як вони натискають педалі. Тут затишно, тут я найкраще люблю слухати музику. «Як Борун, — сказав Ярко, — як Борун!»

У різдвяний ранок, перед Богослуженням, всі ми пішли ховзатися на замерзлі мочари. Лід світився під сонцем, як дзеркало, без однієї зморщечки.

Ми були веселі і вдоволені, навіть Ярко старався бути до мене уважливим і при перегонах дав мені виграти. Йому було видно приємно, показатися ввічливим до мене, а я була рада залишити його в переконанні про його доброту.

Це вперше я граюся з ними всіма і нахожжу, що приємно в гурті бігати на совгах, ліпити діда Мороза на санчатах і потім поштовхнути їх з усієї сили та дивитись, як вони мчать почерез ховзанку з білим дідом.

Перед тим, як пустити санки, ми закладались між собою, як далеко заїде дід Мороз. Кожного разу Мірко значив границю, яку хто вибрав, і той, що виграв, діставав десять горіхів зі спільної каси. Я не виграла ні разу, бо все значила границю задалеко.

За порадою Мірка, який думав, що Іван вже вто-

мився, наганяючи санчата, я поставила мою границю близько, заблизько, бо санки помчали аж на другий бік. Ніхто не виграв.

Тоді Мирослав крикнув :

— Виграв дід Мороз, бо він видержав розгін і залишився на санках. Дід Мороз побідник !

— Будемо голосувати ! — запропонував Ярکو.

— Що це значить ? — запитала я, зацікавлена.

— Значить, вибрати поміж дідом Морозом та Іваном. Коли тобі скажуть, що черга голосувати за діда Мороза, а ти думаєш, що він побідник, піднесеш руку. Коли думаєш інакше, то почекаєш, аж будемо голосувати за Івана.

— Починаємо ! Хто за діда Мороза ?

Я була нерішена. Правда, дід Мороз значніший від Івана, і його свято, але що ж він зробить з горіхами ? Тоді, коли Іван їх з'їсть зі смаком.

Марійка, Оля і Мірко піднесли руки. Тепер я була готова теж піднести, але що ж дід Мороз зробить з горіхами ?

Мірко тріумфував :

— Ми виграли ! Дід Мороз виграв !

— Почекай, — сказав Ярکو, — ще побачимо !

— Що ти хочеш побачити ? Чи наші руки мають п'ять пальців ? То нічого тобі не допоможе, бо ти не вмієш рахувати...

— І чому я не вмію рахувати ? — спитав Ярکو.

— Бо ти кажеш чекати, щоб побачити, чи три на п'ять дають більшість.

— Це ще побачимо ! Тепер голосуємо на Івана. Починаємо ! Раз, два, три ! — Як на заклик піднеслося три руки : Ярка, моя і Олі.

— А що я тобі казав ! Ти хвалився заскоро !

— То не впорядку, — заперечив Мірко, — ти дав знак Олі !

— Я не фальшуую при голосуванні, — запротестував Ярко. — Ану, Олю, скажи, чи я дав тобі знак ?

— Ніхто не мав мені давати знаку! Я голосувала за обох, бо дід Мороз нас втішав однаково, як Іван!

— То правда, — зауважив Ярко, гордий за себе.

— То неправильно! — настоював Мірко, вражений. — Але з жінками завжди те саме. Вони поступають за своїми почуттями. Та покищо ніхто не виграв нагороди.

— Як ніхто? Дід Мороз виграв однаково, як Іван! Кожному належиться по п'ять горіхів. Ось, на тобі, Іване, п'ять і ось для діда Мороза.

— Та що він з ними зробить? — спитала я втішена.

— Правда, що він з ними зробить? — Повторив Ярко. — Ми всі йолопи! Зрозуміло, ми візьмемо їх, за дозволом діда Мороза, для гри і повторимо перегони санками. Але що тим разом я виграв п'ять горіхів, то маю першенство і право вибрати нову гру. То буде війна сніговим кулями. Чи всі згодні?

Кожен з нас мав переїхати ховзанку так, щоб не бути постріленим сніговою кулею. На жаль, найбільше куль дістав дід Мороз, бо ми примістили його посередині леду. Було дуже весело.

Та саме тоді Юстина прийшла кликати нас до церкви на Службу Божу. Як жаль, що гра так нагло перервалася. Мені хотілося, щоб той сніжний, веселий ранок тягнувся у безконечність... Тепер обтріпували сніг з плащів і курток, тупали ногами, стріпували руками, щоб не нанести до церкви снігу.

Які вони радісні, Різдв'яні свята, та такі інші від літніх вакацій. Чому? Сама не знаю.

Може, тому, що старші більше ввічливі до мене, а може, тому, що є дідух, колядники із звіздою, чарівна ялинка, кутя... І все те разом таке радісне в обіймах білої зими; триває так коротко, проминає так швидко, наче одна мить.

Того ж дня, після вечірні наше подвір'я заповнилось саньми із запрошеними гістьми: отцями та їх родинами, що приїхали з сусідніх сіл. Всі були раді

і веселі, що зустрінулись знову. Навіть Оля розмовляла весь час з новою учителькою із сусіднього села.

Війт Прокіп сказав мені, що та вчителька — свідома українка, і я приглядалася їй нишком, щоб побачити, яка вона, чи подібна до нас. Вона була мила і навіть гарніша від інших гостей, але мала сумні очі, як Оля, що дивились кудись загублено...

«Які в мене очі, — спитала я себе, — веселі, чи сумні?» Треба поглянути в дзеркало. Але воно нічого мені не сказало, лише відбило мій здивований погляд.

Після підвечірку гості розпорошились. Мама запросила пань і молодь до музики й співу і сама сіла за фортеп'ян.

Отці зібралися в татовій канцелярії на балачку. Там були теж приготовані дві шахівниці для охочих до партії шахів.

Старша молодь залишилася в їдальні та займалася різними міськими грами, в яких я небагато розуміла.

Мама доручила мені зайнятися дітьми мого віку. Вона просила, показати їм мої іграшки. Але що ж їм показати? Правдивих іграшок у мене немає... Весь мій скарб — мала коробка з гладкими камінцями, які я збирала часто; кошик з засохлими квітами, вінки з нестерельників і альбом засушеної папороті.

Але все те ніколи не цікавило інших дітей. Тому я навіть не пропонувала показати мое добро. Правда, ще була лялька, яку мама мені подарувала і яка сиділа тепер у фотелі моєї бабуні. Але як гратися з нею коли вона нічого не вміє... ні плести на дротах, ні розказати щонебудь. Не знаючи добре, чим забавити моїх гостей, я запропонувала їм перейти через веранду до сальону, влізти під фортеп'ян і там слухати музику. На мое здивування, вони прийняли мою думку на-весело.

— Зробимо моїй мамі несподіванку! — заплескала в долоні Наталка.

— Побачиш її здивований погляд! А ти, Зоїка, не боїшся, що скаже твоя мама?

— Моя мама ніколи не дивується, навпаки, вона

часом усміхається до мене, — відповіла я, ведучи їх через передпокій на веранду, і сама цікава, що скаже її мама, побачивши дочку під фортепіяном.

Але мама нас не спостерегла. Вона була напевно рада, що «дітей не чути», значить, вони не роблять великих псот і не треба втручати в їх забави...

**

Наш дім гамірний і веселий під час свят, тепер знову спорожнів і замовк. Наповнився тишою. Ще залишився запах ялинки і сліди різдвяної метушні, тільки мороз на вікнах далі мережив, безтурботно, свої сни.

Тим разом, я трохи жаліла їх від'їзду, але тільки дрібку, бо останні дні вже захмарили мій радісний спогад про спільні забави.

Тепер знову, мої брати і сестри, не говорили про інше, як про школу, про своїх товаришів, і всі були зайняті та ніхто не мав на ніщо часу. Приготовляли харчі до міста, пакували валізки, кожен був зайнятий своїм, та всі перекидали дім горідном.

Та нехай... Все одно мені не забути наших спільних забав на ховзанці, того зимового засніженого ранку, наповненого сміхом. Ні теж маминої лагідної руки на моїм чолі, щоби скоріше прийшов сон...

Ще й тепер, коли згадую ті хвилини, наповнені маминою ласкою, то не можу і не хочу заснути, щоб їх затримати якнайдовше біля мене.

Тато, щоб мене розрадити, обіцяв пустити з Юстиною на весілля Катерини, племінниці нашого віята Прокопа. Я була рада піти і занести молодій в дарунку білу хустину, яку я сама вишивала для неї дрібненькими хрестиками. Напевно вона зрадіє, бо хустина така весела.

Коли ми прийшли, подвір'я було вже заповнене саньми з гістьми, що приїхали з усіх-усюдів.

— Буде гучне весілля! — сказала Юстина.

Саме почалося благословлення батьків. Катерина, в червоній, дрібно наморщеній спідниці, запасці в квіти і білій вишиваній сорочці та багатім вінку з квітів на голові, була гарна, як на образку. На простягнених руках лежав вишиваний рушник, на ньому хліб і сіль.

Гриньо, жених Катьки, гарний парубок, видавався мені як несвій у тій хвилині. Завжди дуже живий та усміхнений, тепер він був поважний, штивний і вайлуватий так, начеб від нових чобіт його боліли ноги.

Тепер вони наблизилися обое до своїх батьків, що їх чекали поважні, скупчені, і всі кругом стояли мовчки, ніби на похороні.

Що таке? Чому це весілля таке мовчазне? Колись, недавно, ми ходили з Юстиною на інше весілля. Воно було таке веселе. Всі пили, жартували, танцювали, підносили тости, вигукуючи:

«Хай живуть молоді! На сто літ! Пиймо на їх добробут, здоров'я і щастя!» Ціла хата наче веретеном крутилася...

Затоплена у моїх сумнівах, я спитала у Юстини:

— Чи молоді будуть щасливі і чи житимуть сто літ?

— Напевно, Зоїка! Але тихенько, слухай!

Катерина клякнула перед батьками і мовила:

— Ось хліб і сіль і рушник тканий, щоб нас зодягнути. Благословіть, дорогі мамо і тату, щоб нам ніколи їх не бракувало!

Батьки, мовчазні й поважні, поблагословили хліб, сіль і рушник, які Катерина передала дружці, що стояла за нею.

— А ще прошу вас, тату й мамо, прийміть мене за вашу дочку у вашу хату, — сказала Катерина, вклонилася батькам до ніг і зайшлася плачем.

Це мене так сколихнуло, що я хотіла побігти до Катьки, піднести її та потішити в її смутку, але Юстина затримала мене.

— Ну, заспокійся, Зоїка, будь розсудлива і не мішай в благословенстві, бо то може принести лихо !

Тепер батьки відповіли :

— Благословимо вас діти, а для тебе, Катерино, наша хата розкрита. Зроби з неї ваше затишне гніздечко !

На ті слова бідна Катька ще дужче залилась слізьми, встала і цілувала мамині й татові руки, а також руки свого жениха. Уся залита слізьми схилила голову на груди так, наче б вона їй надто тяжіла.

Я тремтіла цілим тілом і тиснула до грудей вишивану хустину та чула, як моє серце товкло, як церковний дзвін.

Юстина нахилилась до мене й обняла :

— Заспокійсь, Зоїка, серденько !

— Але чому, чому жених не заспокоїть Катьки і чому всі залишають її в сльозах ? Який жах !

— Заспокійся, голубонько, то не таке страшне ! Такий звичай. Вона плаче від щастя.

— Від щастя та такими слізьми ?

— Так годиться, голубко ! Вона плаче також, щоб показати своїм, мамі й татові, що жаль їх покидати та жаль покидати життя молодій дівчини, до якого вже їй ніколи не повернутися... Так вона прощається з усім і всіма назавжди.

— Та коли ж сумує за батьками, то чого ж їх покидає ?

— Щоб бути з чоловіком.

— То вона вже більше не буде мати своєї мами ?

— Та буде все її мати, Зоїка.

— То чого ж вона називає тепер своїм татом і мамою тих других батьків ?

— Бо воно так, Зоїка. Коли дівчина виходить заміж, то стає одночасно донькою тих других батьків.

— Донькою когось, хто не є її рідною мамою ? — спитала я тривожно.

— Стає донькою усієї нової сім'ї, Зоїка.

— То страшне, Юстино! Дай, тепер занесу їй мою хустину.

Коли ми наблизилися, Катька ще схлипувала, але, помітивши нас, встала та покинула своїх дружок.

— Вітаю вас, панночко. Ви мені робите велику честь.

— Ой, Катька, — відповіла я, кинувшись обняти її за шию.

Від несподіванки, чи від радості, вона почала сміятися ще крізь сльози. Я шептала їй на вухо: « Не плач, Катька, я цього не можу знести й сама заплачу! »

Потім я простягнула їй мій дарунок — вишивану та зовсім зім'яту, хустину.

— Дякую вам, панночко! Буду її брати тільки на неділю.

— Вона вишивала її сама, для тебе, — добавила Юстина.

— То велика для мене честь, ніколи того не забуду! — Вона нахилилася і поцілувала мої руки, вже зовсім спокійна і радісна.

Підійшли батьки з перекусками та чарками з медом. Вони простягли їх перше молодим, а потім всім гостям, і зараз всі вигукнули разом: « На сто літ! » « Добра, здоров'я і щастя, молодим! » « Щастя, щастя, щастя » — повторювали.

Я звернулася до Юстини, що хочу повернутися домів сама і зараз. Я ж знаю дорогу.

— Але чому, Зоїка? Ти втомлена, чи щось тобі долягає? — питала Юстина здивована.

— Ні, Юстино, але весілля то щось жахливе! Чистий кошмар!

— Та дивись, Зоїка, зараз піchnуться танці, співи, забави. Залишися!

— Ні, Юстино, я хочу йти, дозволь мені!

— Ти дивна, Зоїка! Що ж, іди сама, бо коли я відійду тепер, то можу образити господарів. А ти піди, відпочинь та не думай більше про той плач, він тільки вияв великої радості.

— А ось я, Юстино, ніколи не хотіла б зазнати тої завеликої радості.

— А то чому, Зоїка ?

— Це ж страшно, так плакати перед усіма.

— Видиш, Зоїка, ти панночка і на твоєму весіллі не будеш заводити, як селянка. Та не дай Біг, щоб потім ти плакала на самоті. Такого я тобі не бажаю з цілого серця !

Вона поцілувала мене в чоло, і я скоро пішла білою і мовчазною дорогою. Ще трохи сумна й збентежена за Катьку, але щаслива, що на самоті. Як добре, що то не я та молода, що приклякає на весіллі несвоїм батькам до ніг і заливається перед усіма слізьми, а всі мовчазно й глухо дивляться на її біль.

В суботу вечером, звичайно після вечері, тато дозволяє мені залишитися з ним надовше. Він переглядає пошту, дещо перечитує вголос, часом покаже щось цікавого або розкаже сміховинку з міста.

В останню суботу тато, відклавши набір газету, почав :

— Люди видумали авто й літак, щоб поспішати. Вони зовсім вже забувають послуговуватися ногами, стали нервові та все кудись поспішають. Так поспішають, що спричиняють нещасливі випадки, поштовхують і прибивають пішоходів. Скоро цілий світ мусітиме послуговуватись автами, щоб ніхто нікого не роздавив... Ти хотіла б авто, Зоїка, чи, може, літак, щоб мати світ під ногами ?

Потім він замовк і сидів перед горою паперів мовчазний і задуманий, тому я спитала :

— Тату, чи в місті вже не роблять ніяких дотепних витівок ?

— Власне я дістав листа з добрим жартом, Зоїка. Знову один лікар в місті подає мене до суду за те, що я лікую хворих !

— Чи можна судити когось, хто робить людям добро? — спитала я здивована.

— Бачиш, Зоїка, у цьому він не згідний ні з тобою, ні зі мною. Він твердить, що я злочинець від священичою рясю і вбиваю хворих на те, щоб мати більше похоронів.

— Але ж то неправда, тату! Всі люди можуть посвідчити.

— То брехня, але мене все одно можуть засудити, тому що я не маю патенту!

— Що то таке «патент», тату?

— Патент це офіційний дозвіл лікувати хворих. Такий дозвіл мають аптекарі, продавці алкоголю, папіросок та інші. Вони мусять мати дозвіл від держави. Такого дозволу потрібно також, щоб бути лікарем і приймати хворих.

— Але чому, тату, ви не маєте того дозволу?

— Як священик, я не можу його мати, тому що не повинен мішатися до цивільного життя. Я є людина — посвячена церкві і Богові... — відповів батько повільним голосом так, наче б думав ще про щось інше.

— А хіба ж можна судити священика?

— Ні не можна, але лише доки він священик. Та йому можуть це право відібрати, зняти священичу рясю.

— А коли б ви вже не були священиком, чи можете стати лікарем з правдивим дозволом?

— Також ні, Зоїка! На те вже запізно. А коли мене засудять і буду сидіти у в'язниці, то потім не можу стати нічим іншим, як бувшим в'язнем.

— Це не можливо, тату, ви ж не зробили ніякого зла. Усе село піде свідчити, щоб вас визволити, — докинула я тремтячим голосом.

— Знаю, Зоїка, що селяни, а головню мої хворі, не є невдячники. На останньому процесі було сорок моїх хворих, як свідків, хоч, я нікого про ніщо не просив...

— Але вас тоді не замкнули!

— Та бачиш, що ні. То завдяки селянам і нашому

митрополитові, який постояв за мене. Лише я приобіцяв більше не лікувати хворих і, як бачиш, не дотримав обіцянки. Тому цим разом справа поважніша, — докинув він зажурено.

— Тату, чи ви знаєте того лікаря, що погрожує вам процесом?

— Не знаю, але чув про нього від аптекаря. Знаю, що він мій смертельний ворог; може бути, що деякі мої хворі були б пішли до нього на консультацію замість до мене!

— Тоді ви тільки йому допомогли, бо поділили з ним його працю!

— Яка ти ще незіпсована, Зоїка! Видно, що ти ще зовсім несвідома того зла, що гуляє по світі. Зовсім не знаєш, що таке бажання слави й гроша. Бачиш, коли до лікаря приходить хворий, то він платить за кожну візиту і кожну пораду. Тому лікарі так скоро багатіють.

— А може, він хотів би, щоб ви теж розбагатіли?

— Та навпаки! Він лихий, що я забрав йому хворих і з ними тих кілька селянських грошів, які він міг заробити. Але годі, Зоїка. Я не повинен з тобою говорити про такі речі. Коли слухаю тебе, то стаю більш неспокійний за тебе, як за себе: твої роздумування такі несподівані й повні ідеалізму, — сказав він, усміхаючись лагідно. Я була так пройнята думкою про в'язницю, що не могла зрозуміти, як він міг ще усміхатися і непокоїтися мною, тому я спитала:

— А де живе той лікар, тату? Я хочу його побачити і скажу, що ніякого зла ви йому не робите, ні не відбираєте йому грошей, бо ви ж лікуєте хворих даром. Теж я можу йому приобіцяти, що ви пішлете до нього своїх хворих.

— Ти дуже добра дитина, Зоїка, але я ніколи не хотів би, щоб ти ходила просити або вибачатись за свого батька. Залишім його в спокою. Побачимо.

— Але тату, вам не відберуть вашої рясї?

— Заспокійся, Зоїка! Ще я зумію оборонитися, а мої хворі мені допоможуть. Врешті я скажу, що я

тільки знахор, бо лікую хворих іншими методами, як лікар. Я учень та імітатор великого Кнайпа, який лікував головно водою, повітрям і рослинами. Ці речі куди менше шкідливі від пілюль. Тому заспокійся, мала, твій батько ще зуміє себе оборонити не менш добре, як уміє лікувати.

— Тоді ми, тату, не підемо до криміналу?

— Напевно ні, Зоїка, зате підемо до ліжок бо вже пізня пора, — відповів батько, піднявшись зі свого фотелю.

**

Юстина принесла мені, не знаю звідки, мале щеня, біле й кругленьке, як сніжна куля. Я годую його пипкою. Дуже смішно тримати на руках і дивитись на малу голівку з закритими очима, що підноситься за кожним ликом.

Песя не покидає мене ні на хвилинку. Бігає всюди за мною, а коли голодне, то ссе шнурівки моїх черевиків або мої пальці, якими я затулюю його голодну мордочку.

Юстина радить, коли хочу мати собачку добре виховану, годувати щеня в означених годинах, але воно того не любить. Думаю, що воно бурлацького походження, бо все голодне поміж годинами їжі, а коли приходить його час, то воно спить.

Химерне мале цуценя! Ніколи не лягає у свій гарний кошик, а все лізе то під канапу біля креденсу, то біля пічки. Але я забарикадую його, і тоді мусить погодитися з долею.

То буде в нас перша собачка з правом перебувати в кімнаті і жити з нами. Тато, в нагороду за мій поступ у науці, дозволяє мені, після вечері, залишатися в їдальні та погратися з песиком.

Коли приготівляю лекції, собачка сидить, найчастіше мені на колінах, звинувшись в клубок, і гріє мене та не виявляє жодного зацікавлення ні письмом,

ні образками. Назвемо його Галушка, бо це сучка, але для церемонії треба почекати, аж зуміє загавкати. Кажуть, що коли немовля кричить при хрищенню, то добрий знак. Вчора, на пробу я вилила їй на голову трішки води, але цуценя не загавкало, а було дуже здивоване, а то напевно не дуже добрий знак.

Сьогодні вечером, коли я гралася в їдальні з Галушкою, дрочила її, водячи пальцем кругом її голови, вона весело дзявкотіла й старалася зловити мої пальці, саме ввійшла до їдальні Юстина зложити тарілки до креденсу. Вона не була вдоволена нашою забавою, казала, що я надто розпускаю Галушку й зле виховую, бо вона робить непорядки на килимі.

— Що ж я можу, Юстино? Скринька з піском ось тут, я саджаю її туди три рази день, але вона не знає, що має там робити... То ж проста, невчена собачка!

— З малого щеняти можна зробити, що захочеш, — відповіла невдоволено Юстина.

— Навіть кота?

— Я не жартую, Зоїка, але займайся краще Галушкою, щоб вона була чиста і не нищила їмостиних килимів. Коли скринька зависока, попроси Івана, щоб її знизив і клади туди собачку по кожній їді.

— Добре, Юстино, — відповіла я, роздумуючи, як мені зробити, щоби привчити Галушку до чистоти. От, коли б був другий песик, то показав би їй, а так... я подумала про гарний порцеляновий нічник в моїй кімнаті. Тільки я принесла і поклала туди Галушку, вона зробила, що треба. З утіхи я почала кликати на ціле горло:

— Юстино, Юстино!

Вона прилетіла задихана, думаючи, що дім горить.

— Не кричи так, Зоїка! Пан-отець відпочивають хвилину. Що сталося?

— Дивись, Юстино, Галушка все зрозуміла!

— То була добра думка, Зоїка! Холодний горщик зробив своє. Так і я робила з тобою, коли ти була маленька і не хотіла зрозуміти. Я брала вогкий руш-

ник і клала на задок... Треба було мені скоріше подумати, але, видно, ти пригадала сама, — сказала вона, сміючись. — Добре. Але горщик з порцеляни не для Галушки, та я знайду їй старий казанок. А тепер іди трохи, Зоїка, до твоєї кімнати. Воно недобре гратися увесь час із собачкою.

— Чому недобре, Юстино ?

— Та недобре для вас обоїх, а головне недобре для твоїх вправ. То ж втрачений час !

Я зараз послухала Юстину, боялася, що вона заборонить мені гратися з Галушкою, яка справді дуже забавна.

**
*

Цього ранку Юстина зайшла до моєї кімнати кажучи :

— Буде багато праці, Зоїка. Робитимуть ковбаси.

— А свиня, Юстино ?

— Будуть бити. Різник вже тут.

— То залиши мене ще трішки полежати, Юстино !

— Та чого ж, Зоїка ? Ти втомлена ?

— Та ні, Юстино, але так краще заткати вуха, щоб не чути крику...

— Недобре, Зоїка, бути такою маніжною, — відповіла вона повагом. — Щоб жити й працювати, треба їсти. Без того одного крику свині ні ти, ні ніхто не матимуть що їсти. Ніхто не буде мати ні сили, ні охоти до праці. Свиня існує на те, щоб дати людині поживу. Така вже її доля, тому треба собі сказати, що то добра тварина, яка кормить людину. А крику ти все одно не почуєш, бо той різник справжній майстер. Вона навіть не почує удару...

— Юстино, а чи не можна жити без того, щоб їсти свиняче м'ясо ?

— Щоб його замінити чим іншим, треба сто курей та цілу гору яченок, або з тисячу курчаток на один місяць. Коли б не працювати, то можливо, можна б

вижити з ярини. Але для доброго робітника потрібно хоч трохи м'яса і головне товщу, що дає силу й хоронить перед холодом. Тому вставай, Зоїка, коли будеш готова і впорядкуєш кімнату, приходь нам допомогти. Дам тобі мій добрий ніж, щоб краяти сало. Ганька принесе тобі зараз сніданок.

В передпокою я побачила тата.

— Я шукаю тебе, Зоїка. Ходи, покажу тобі правдиве серце — найважливішу частину людського та тваринного тіла.

Ми зайшли на кухню, де на двох столах були розложені окремі частини свині. Миски й дзбанки були наповнені кров'ю.

Тато занурив руку в одній мисці, де в крові купалося свиняче серце.

— Думаю ти пізнаєш, Зоїка. Ось серце, — мотор тіла й життя. Усе від нього залежить: наше життя і здоров'я, теж наша інтелігенція. Органи тіла, що недостатньо облиті кров'ю, працюють погано, а потім зникають. Так само мозок — зле відживлений, він псується, дегенерується... Серце, Зоїка, річ найважливіша, особливо у жінок, бо жінка є слабша від чоловіка, менш відпорна, а від неї залежить здоров'я її дітей. Коли вона носить під своїм серцем дитину і коли кров не кружляє як треба, дитина народжується слаба й часто нездатна до життя. Пам'ятай, Зоїка, що жінка більше потребує здорового серця, чим чоловік, і її обов'язком є не дуже перемучувати його різними «мадригалками»...

— Що таке «мадригалки», тату?

— Непотрібні вигадки ледачого ума, який пізніше стає затурбованим і занепокоєним. Остерігайся того, Зоїка! Велика перечуленість то також хвороба і її можна вилікувати тільки корисною і здоровою працею.

Кожного разу, коли тебе мучать сумні думки, берися скоро до праці, поборюй твої настрої ударами сокири у стовбур дерева, чи ножицями по полотні, але

ніколи не дозволяй, щоб час зробив тебе сумною, тому що неврастення це вже початок серцевої недуги.

— Бачиш, Зоїка, хворі нерви людини багато скоріше порушують добру працю серця, як тверда праця цілого життя. Дивись, оці дві рурки, що виходять із серця, — то артерії і ними входить кров, щоб залити ціле тіло та обмити його від усіх нечистот. Кров розходитьса малесенькими жилками до найдальших закутин твого тіла, потім вона повертається до печінки, проходить через легені, щоб їх і себе відсвіжити і знову повертається до серця, яке випихає її для нового обігу.

Пояснюючи мені, батько натиснув серце, і з нього витриснули ще два струмки вже згустілої крові.

— Тепер дивись, Зоїка! Серце вже випорожнене і ми його розкриємо. Поглянь, яке воно просте й знамените: чотири комори, чотири проводи, і воно працює невтомно аж до смерті!

А тепер суди сама, чи не глупо казати, що «серце переповнене радістю, або смутком»? Воно переповнене тільки червоною і гарячою кров'ю, яка ніколи не переливається, бо тоді ми померли б. Навпаки, воно працює дуже точно й повільно. Воно навіть скупе, не любить, щоб його форсувати, бо воно розсудливіше від розуму, але, на жаль, воно частинно залежне від розуму. Тому бережись, Зоїка! Не роби йому пакости, бо воно — ціле твоє життя, твоє здоров'я і майбутнє. Стримуй твій ум, коли він стає вередливий, і не залишай йому надто багато часу для розривок, бо розум, як дитина: легше його розпестити, як володіти ним.

При цих словах, батько відкинув дві частини серця на стіл і витягнув з іншої миску величезні легені, рожеві і м'які.

— Ось бачиш, ота губка — то резервуар для серця. Це другий важливий орган і хоч його легше лікувати, як хворе серце, треба добре вважати на його працю, добре доглядати, бо легені мають великий

вплив на інші нерви. Для цього досить уміти віддихати глибоко, як я вже тобі показував. Пригадай собі, Зоїка, що від твого віддихання залежні нерви, отже моральна і фізична стійкість твого здоров'я!

— Тату, а чому легені такі великі і м'які?

— Великі, бо вони зберігають досить багато крові, а м'які, бо вони є губкою повітря. Кисень, який ми вдихаємо, легені мішають з кров'ю. Без того окиснення наша кров зогнила б, так як гние рослина, занурена у воду, де вона позбавлена кисня.

— Та на сьогодні, досить з тебе! Не треба перемучувати твій малий мозок, бо він здібний також перемішати все в неїстиму кашу. Подивись ще на оце, Зоїка. До чого, думаєш, служать ті всі ребра, зігнені й прив'язані до хребетного стовпа?

— Щоб притримати ту губку, повну крові, — відповіла я подумавши хвилину.

— Так, твоя правда. Вони є головно на те, щоб хоронити наші легені й серце — два найважливіші органи тіла. На мою думку, ми повинні б мати подвійний ряд ребер, щоб ніж або куля не могли до них дістатись і зранити. Але можливо, коли Бог нас творив, кулі не були передбачені, а крім цього почуття загрози смерті, почуття небезпеки для людини є конечне, щоб вона могла належно оцінити вартість життя. Все те чудово передбачено нашим Творцем і не треба нічого міняти.

— Одне, що треба робити, — не витрачувати даремно дорогих скарбів, які нам довірено. Для цього маємо наш розум, але, на жаль, люди надуживають його для інших, неясних цілей, видумуючи різні розривки, які нищать здоров'я і людське життя.

— Тому бережись, Зоїка, від надто великих амбіцій і старайся бути в житті здоровою і корисною, бо це найкращий людський успіх. Також бережись від надто великих сентиментальних переживань, хоч на те нема ради... Як не остерігаємось від них, то таки

піддаємося, — докинув батько, відходячи помити руки, вкриті кров'ю.

В тій хвилині я обернулася і побачила Юстину, яка стояла зацікавлена за нами, очі в неї блищали від захоплення.

— Яке те все цікаве, що ви розказуєте, пан-отче, чи не цікавіше, як ваші проповіді, — сказала вона теплим голосом.

— Що ж зробиш, Юстино, годі проповідувати в церкві про свиняче серце. Кожна річ — на своєму місці. Тим ліпше, коли ти можеш тут скористати з моєї науки...

— Та ваші слова немов плідюче зерно, пан-отченьку! Я його розсію між нашими дітьми, в селі, хай вони скористають, бо, мені куди ж? Вже застара, щоб слідкувати за моїм серцем.

— Ніколи ніхто не є застарий, щоб почати, Юстино. Початок то боротьба проти кінця. А тепер іди й роби нам добрі ковбаси, — сказав тато відходячи.

— Яке щастя, Зоїка, для тебе — мати такого тата! — замітила вона.

— Не може бути інакше, Юстино, я ж його донька.

— Правда, голубко, але то таки щастя. Та до нікого пан-отець не балакають, як до тебе, та лише до тебе. Може, тому, що ти слухаєш його так, як п'єш воду з джерела, та п'єш його слова, не перебиваєш і не говориш дурниць!

— Та годі вже, Юстино, тепер до праці!

За той час різник розложив на столі свої дивні інструменти: напихачі різної величини, для наповнення начинкою кишок, великі й малі сікачі й ножі, щипці й вилки, мотузки і голки.

Надворі Іван завзято чистив і щіткував кишки, не жалюючи води.

Різник кидав до цебриків, повних пахучого росолу, куски м'яса дві половини голови, легені, печінку, серце і сало

— Юстино, чому називають їх «звичайними», коли вони саме ті, які я найліпше люблю?

— До них дають тільки прості плоди землі, як от кашу. Ти їх любиш, може, тому, що живеш між селянами. Бо ось інші, що мають вишуканий смак, ліпше люблять тонкі кишки без начинки, лише наповнені салом з кров'ю! Так їх і називають «криваві кишки».

— А наші селяне їх не люблять?

— Та вони їх любили б, коли б їм дати, але тими кишками не було б можна довго кормити нашу челядь, тому ми додаємо багато гречаної каші. Чекай, Зоїка, ось покрай мені отой шмат солонини на малі куски, саме для тих кишок з кашею, які ти так любиш! За той час я приготую маринат для шинки.

Кухня наповнилася приємним запахом різного зілля, лаврового листя і тиму, який я так люблю, та солонкавим запахом м'яса і крові, яку різник жарив на блясі, щоб дати нам перекуску.

— Ви, панночко, повинні також випити трохи свіжої крові, то вам не зашкодить, бо ви радше худенькі. У вашому віці я важив вже як добра свиня, — сказав він голосно сміючись, при чому трясся його грубий живіт.

До речі, той живіт мене дуже непокоїв, бо я бачила такі роздуті животи тільки в корів, які носять телят. Та коли теля народиться, живіт у них зникає, а різник носить його безнастанно. Коли він піде, треба спитати Юстину.

Тепер я взяла з його руки, з грубими, як ковбаски, пальцями, хліб, посмарований кривавою начинкою. Взяла проти серця, хоч воно тут і ні при чому, як сказав би тато. Вкусила без апетиту, але після другого куска воно мені справді засмакувало.

Прийшли зі стайні Настя і Ганька і тепер праця пішла жваво вперед. Різник витягав довгими вилками з цебрика пахучі куски м'яса, які ми краями в довгі хробачки, часом кубики, а навіть у тоненькі кружальця.

Юстина м'яла в макітрі мозок і печінку для білих смачних кишок. Тепер різник кидав все те у велику миску та разом мішав, докидаючи перцю та інших приправ, підливав все те час-до-часу росолом або товщем і наповнював довгі, чисті й прозорачні кишки. Потім перев'язував їх шнурком, ще раз чистив і кидав на вимитий стіл, який скоро покрився різного роду ковбасами, приємними й цікавими з виду: були там червоні й тонкі, розділені вузлами, як чотки, були ковбаси звинені у кільця, були грубі, чорні кишки, і тонші, білі, рожеві з добірним м'ясом, і «мрамурові». Було теж три метри ковбасок для квашеної капуста. І теляча голова у великому мішку свинячого шлунка! Одні мали бути копчені, другі варені, треті просто заморожені на зиму.

Коли ковбаси закінчено, ми почали краяти сало на смалець. Я зробила малий перепочинок і, відклавши ніж, підійшла до різника, який натирав велику шинку салітрою.

— Ви працювали цілий день, панночко! — сказав він. — Я весь час обсервую вас і здивований.

— Та чого, майстре?

— Вже нераз я видів панночок, як допомагали жартома, але ніколи не видів, щоб вони працювали довго і добре, як ви!

— Робота мене не нудить і треба, щоб і я була корисна.

— До чого ж воно вам потрібно, панночко? Ви багаті та напевно не вийдете заміж за різника. Для вас краще вчитися гри на фортепіані, щоби пізніше зробити приємність вашому вибраному...

— Я теж вчуся і на фортепіані, але мама каже, що в мене не дуже добрий слух, зате для кухні добрий нюх! — відповіла я, сміючись.

— Правда, для панночки теж добре знати варити, бо кожний чоловік любить добре поїсти, але робити коло ковбас це нищить ваші гарні руки...

— А Юстина казала, що нема, як смалець для плекання рук!

— Так, то правда, але однак ви мене дивуєте, панночко.

— Скажіть, пане різнику, до чого потрібні вам ті малі свинячі копита, які ви відложили набік...

— То, на щастя, панночко, — відповів він, сміючись. — Хочете, візьміть одне копитко. Треба повісити його на дверях хліва, але ви можете зробити шапку для ляльки!

— Я не граюсь ляльками... Але скажіть мені, яке щастя може воно принести?

— Не знаю добре, панночко, не можу вам сказати точно, — відповів він. — кажуть, що воно хоронить свиню, але, я думаю, воно хоронить, щоб ніщо від свині не пропало. Видите, крім крику, залишаються лише копита, що не живлять людину!

— Ви кажете «крім крику». Та ваша свиня навіть не зойкнула!

— Як видите, панночко, то добре сотворіння, воно нічого не втратило, — сказав животатий різник, втираючи руки до фартушка, замазаного кров'ю і товщем.

**
*

Прийшов лист від мами з незвичайною новиною: Марійка заручується! Мама писала теж, що вони не зможуть приїхати на Великдень саме через ті заручини, які краще робити в місті, де легше зібрати родину і приятелів з усіх-усюдів. Але вони приїдуть на другий день свят показати татові нареченого. Тато був дуже невдоволений.

— Нащо їй було усіх тих студій, хіба на те, щоб вкінці вийти за музику, — сказав він, кінчаючи читати мені листа від Марійки, в якому вона просить батьківського дозволу на вінчання.

— А музика, тату, не потребує студій?

— Напевно потребує, але саме тому, що він музи-

ка, він потребує в першу чергу жінки, що вміє працювати, щоб допомогти прожити йому і родині.

— Але він може також заробляти гроші музикою?

— Байки! Може, в день свята або на Різдво так, як наші колядники, — відповів тато, встаючи з фотеля і прямуючи до своєї канцелярії, що означало для мене теж кінець нашої розмови.

Кажучи мені «надобраніч», тато спостеріг моє здивування, бо ж він сам любитель співу й музики, тому додав:

— Музика, Зоїка, гарна річ, але це головно розривка для вибранців, а треба, щоб вона стала доступна для всіх. На жаль, так воно не є, і наш нарід не бачить покищо нічого іншого, крім болота й поту та не чує музики, крім погроз і зітхань...

— Але, тату, життя музики може бути теж цікаве і корисне!

— Так, але під умовою, що він геніяльний і має гроші, що не є у випадку нашого музики. Боюсь, щоб його життя не стало довгою і непотрібною мукою і не втягнуло до неї Марійки. Але ти не турбуйся тим, Зоїка, вони ще не побралися... А тепер іди спати, цівкавська дівчинко.

Того вечора я молилася, щоб Марійка не вийшла заміж взагалі, коли має одного дня так плакати, як Катька.

**
*

Віє теплий вітер. Лід починає топитися, сніг тане і перемінює білу дорогу в сіру, болотнисту.

Як сумно — ні зима, ні весна не обняли землю... Правду казала мама, говорячи мені про насіння квітів, тих бідних осінніх квітів, таких сумних на своїх сухих, крихких стеблах, що весь час гнуться до землі.

«Між кінцем і початком завжди є сумний перехідний час, навіть болючий, але воно не має значення, бо все починається наново, все оживає... Та правда

стосується до зими й весни і яке щастя, — сказала я собі, — що все починається наново, інакше тепер, під кінець зими все мусіло б вмирати »...

У тій хвилині я почула дзвони з церкви. Жалісні дзвони, що оплакували смерть. Для кого ті дзвони? Чи, може, на смерть зими? Тоді можна б радіти. Але скоро я зрозуміла, що не по зимі плачуть дзвони, а за людиною, бо ось на нашій болотнистій дорозі я побачила бідну процесію, що йшла до нашої церкви.

Похилені чоловіки топтали болото, несучи корогви й білу труну. Кілька слабих голосів тягнули похоронні тропарі. Нагло протяг повітря гострий крик, що заглушив весь похорон і понісся далеко полями. Плакучий, безперервний зойк без слів і кінця...

Я кинулась з кімнати, бо довше годі було слухати. На кухні Юстина метушилась біля вареників, та така спокійна, що я зніяковіла.

— Юстино, ти чула?

— Так, моя голубко, хай Господь буде милостивий для його душі!

— Хто це, Юстино?

— Та бідний Гаврило з мочарів...

— Але Юстино, це ж жах, як його жінка кричала! Чому нема чуда? — спитала я перелякана, дивлячись на процесію, що віддалювалася по сірій, болотнистій дорозі...

— Щастя, Зоїка, що нема чуда, бо для Гаврила куди краще, щоб він ніколи не віджив, проказний п'яниця! Весь хліб, все добро пропивав та бив бідних дітей, жінку... Хулив Бога. Нехай земля буде йому легка, і хай Господь йому простить. Але не треба жаліти, не треба, щоб він повернувся у свою хату, так краще для всіх.

— Але жінка, його жінка, Юстино, чого вона так заводила?

— Вона боялася його все життя і думає бідна, що він ще її чує... Також вона заводить по нім, бо

як не як він же ж був її чоловік, Зоїка, а тепер вона залишилася зовсім сама, навіть бити нема кому...

— Що вона робитиме тепер, Юстино?

— Весна близько. Вона стане, як колись, орати, буде тяжко працювати з дітьми, але зато восени буде мати пшеницю в stodолі, а не в коршмі! Не турбуйся, Зоїка, за кілька днів ми понесемо їй трохи пшениці на засів, і ти побачиш, що вона буде сміятися на весь рот...

— Життя жахливе, Юстино!

— Але воно теж і хороше, хвилинами. Не треба, щоб воно все було встелене рожами, все потішне, бо тоді стане нудно жити. Ось, як на Різдво: стільки солодоців, печива... А пам'ятаєш, Зоїка, з яким смаком ти заїдала солений огірок, коли всі пішли? Так і в житті, голубко: треба трішки соли, трішки сліз, щоби цінувати радість.

— Можливо, Юстино, що треба трохи сліз, але я ніколи не хотіла б так голосити за труною!

— Напевно не будеш! Я тобі обіцяю, Зоїка. А потім тобі ж нікого буде ховати. Всі молоді, здорові, добре маються. Дякуй Богові, Зоїка, але й не забудь бідної душі Гаврила, яка врешті, може, найде спокій...

— Я не забуду, Юстино, але тепер скажи мені, чого то ви затаїли передо мною, що Гаврило помер?

— Пам'ятаєш, Зоїка, що казав тато? Треба, щоб ти стала сильною і корисною. А думаєш, то добре, що ти так перейнялася криком тої жінки! Ти ще мало загартована до життя, Зоїка, тому треба ховати від тебе те, чого ти не можеш спокійно сприйняти.

— Ні Юстино, більше того не роби! Побачиш, що я стану такою, як хоче тато... Нічого більше не ховай від мене.

— Та побачити, то я побачу. Знаю тебе, Зоїка. А тепер допоможи мені пократити тісто і принеси трохи тої доброї бринзді. Вона така смачна, подумаєш, що то сир з чужих країв.

— А чому, він ліпший?

— Та, може, й ні, але завинений у срібний папір та такий дорогий, що було б гріхом вважати його поганим!

— Юстино!

— Що, Зоїка?

— Я ніколи не поїду в чужу країну...

— Чому, Зоїка?

— То мусить дорого коштувати, а потім я не хочу розчаруватися... Ану ж друга країна не така гарна, як наша...

Юстина зайшлася сміхом.

— Ти все найдеш щось, щоб мене розвеселити, Зоїка! Але я знаю, що ти говориш не для жартів. Тебе тягне дорога і далекі краї, але ти наче боїшся. Не бійся нічого, моя голубко! Поїдь, як зможеш, я не боюсь за тебе, бо знаю, що напевно повернешся і будеш ще більше любити твій бідний край, де не росте ванілія і не продають сиру у срібному папері, але в бочівках з дубового дерева...

Прийшло багато листів від мами й Марійки. Тато теж написав, але від першого листа, де говорилося про заручини, він мені більше листів не читає, мало про те говорить, а збуває коротким: « все в місті добре, мама тебе цілує, а Мірко просить переслати сопілку з лози. Пощо йому? Напевно для нареченого-музики. »

Цього вечора тато сказав мені, що на Великдень будемо самі, бо мама приїде з нареченими тільки другого дня Свят. Я не могла втримати, щоб не спитати, хоч тато поспішав:

— Чи вони одружаться, тату?

— Заручини, Зоїка, то ще не женячка. Тому що Марійка ще дуже молода, я вимагаю, щоб вони почекали два роки, заки поберуться. Це моє останнє слово. За той час Марійка підросте та побачить краще, — вияснив мені тато, заки сказав « надобраніч »!

Зайшовши в мою кімнату я глянула у дзеркало. Мої очі видались мені чомусь такі малі посередині великого лица... «Такими малими очима не дуже то добре розбиратимусь у житті,» — подумала я...

День Великодня був чудовий. Весняна погода. Зі стріх висіли ще соплі льоду, що повільно топилися, і великі краплі блистіли на сонці та зсувалися повільно на землю. Небо було синє і променисте, як сніг.

Рано ходили ми до церкви, що тонула у радісних співах і барвистих одягах селян. Після обіду я водила на прохід Галушку. З радості вона виправляла тисячі псот. Ми бігали полями та перестрибували малі потічки води, що стікали весело, ogrіваючи перемерзлу землю. Ми повернулися веселі й розбавлені.

Дома тато покликав мене й запропонував навчити гри в шахи. Вона дуже трудна, але, думаю, буде мені до вподоби. Тато пояснив, що поле битви знаходиться в країні, де панують жінки й командує королева й вона навіть захищає короля. На своїй службі має двох генералів, яких звуть божевільними за їх відвагу; двох дресованих коней, що вміють перескочити навіть найбільші перешкоди; дві вежі, що хоронять переходи від ворожих військ, і вісьмох відважних простих вояків, які перші наставляють грудь під зловіщі кулі.

Тато теж пояснив мені техніку гри, а щоб зробити мені приємність, дозволив мені виграти в другій партії нашої гри. Але я зрозуміла спосіб оборони. В наступну неділю знову заграємо. І я тішуся вже наперед, бо шахи для мене куди цікавіша гра, як доміно або карти, де я нічого не розбираю.

В обливаний понеділок вранці приїхала мама з нареченими з міста дуже елегантною бричкою. Вона була така гарна й весела, що мені бракувало відваги наблизитись.

Марійка теж була весела, цілувала всіх, що були біля неї, навіть Галушку, яку вона бачила вперше. Для Марійки небо було погідне, погода прекрасна. Вона захоплювалась селом, аж дивно, бо завжди тільки й думала, щоб найшвидше повернутися до міста.

Її наречений, дуже уважливий, гарний і милий, справжній князенко! То він винишпорив ту елегантну бричку, щоби привезти свою наречену до рідного дому.

Думаю, навіть тато, коли його побачив, змінив свою думку про музик, а ще до того, коли почув його гру на тому дивному інструменті, що називається цитра. Він грав теж наші пісні, а мама пояснила, що йому досить заспівати якусь мелодію, щоб він створив справжню симфонію.

Напевно у нього талант, бо я ніколи ще не чула таких жалісних і тремтливих звуків, як ті, що випливали з-під його вправних пальців, таких же гарних, як і його манери. Він усміхнувся до мене і спитав своїм милим голосом:

— Чи вам сподобалось те, що я заграв?

Знаю, що він не грав для мене, але мені було приємно почути його запит.

Після обіду наречені пішли на прогулянку, а мама залишилася довго зі мною. Але при всій її ніжності я відчула, що вона надто перейнята щастям Марійки, щоб сприймати мої оповідання про похорон, про чужинця, що прийшов з півночі, або про Галушку, що стала мудрою собачкою.

Кругом вибухає весна. В небі сонце котить золотий мяч іскрить повітря. Де не глянь, топиться сніг і відкриває поля, що починають поволі вкриватися ніжною зеленою паростю. Прориваються підсніжки, й дерева колишуть завзято пуп'янки так, наче хотіли б їм допомогти розкритися, вибухнути...

Від кількох днів пташки невтомно співають визов весні. Може, й тому вона прийшла цього року так вчасно і її спів такий вибухаючий, такий барвистий і переможний.

Коли б його вчув «чарівний князенко», напевно створив би симфонію. Я хотіла б, щоб він сидів тут під деревами, граючи на своєму чарівному інструменті, а пташки, слухаючи їх власного співу, оніміли б від здивування. Я хотіла б навчитися гри на цитрі, щоб дивувати всіх пташок світу.

Прилетіли бузьки з теплих країн. Стеблинка за стеблинкою, відбудовують на стрісі стайні своє велике гніздо, високе й солідне, де небаром вони покладуть яйця.

Ах, коли б вони могли мені розповісти про свою довгу мандрівку та пригоди в теплих країнах. Але й без того я рада, що вони повернулися до покинутого гнізда. Рада дивитися на їх шиї, такі білі, з видовженими дзьобами та такими помаранчевими, як пуп'янки лілеї.

Юстина кличе мене допомогти їй нести яйця до інкубатора.

— Скажи, Юстино, а не буде сумно тим яйцям без квочки?

— Та ні, Зоїка, вони ж не мають очей; маленькі курчатка, що мають виклюватися, замкнені ще у своїх лущинках. Але почекай, тільки вони зможуть вилізти і стати на ноги, дістануть квочку, яка навчить їх жити.

— А чого ж тоді, Юстино, другі яйця висиджують квочки у кошиках?

— Ті квочки висиджують ціп'ятка, а потім опікуються ними.

— А чому квочкам не віддають всіх яєць?

— Звідки ж набрати стільки квочок, Зоїка? То-

ді, коли інкубатори працюють дуже добре, не мучать курей і дозволяють їм далі нестися.

— А чого ж, Юстино, нема інкубаторів для телят? Корови теж менше терпіли б...

— Ти моя потіха, Зоїка, з твоїми чудними запитами! — відповіла, сміючись Юстина. — Нема інкубаторів для коров тому, що корови не несуть яєць! Воно вже так від природи... А тепер, коли яйця положені треба чекати і слідити за ляпкою, сказала вона, прямуючи до виходу.

Коли ми переходили подвір'я, я затримала її здивована. Сусідський пес пристав до суки, що жалісно скавуліла й не могла відорватись від нього не зважаючи на напруження.

— Чого вона скавулить? Їй то боляче, Юстино?

— Не турбуйся, Зоїка, пройде!

— Але що ж вони роблять?

— Паруються, Зоїка, щоб мати малих песят, відповіла вона повагом.

— І треба, щоб вони терпіли при тому?

— Буває, що так.

А чого ж кури так не терплять?

— Вони теж терплять по-своєму. Кожне сотворіння терпить для дітей, але по-різному. Птиця несе яйця і висиджує їх довго, тратить пір'я, розпарює живіт. Звірята виношують своїх дітей, і вони родяться вже готові до життя, але родяться болісно.

— Чому треба, Юстино, щоб вони терпіли?

— Коли б вони родилися без терпіння, то мами не займалися б ними. Знаєш, терпіння все більше прив'язує, чим радість!

— То, може, тому, Юстино, я не люблю ляльок! Я ніколи для них не терпіла.

— То напевно тому, — відповіла Юстина, запрошуючи мене допомогти їй перебрати насіння квітів для засіву, в теплярні.

**
*

Прийшло свято весни — гагілки. Церква замаєна квітами і вінками, що їх сплели молоді дівчата на славу Великодня і весни. Кожен був зодягнений святково, а що потепліло, то нарід пишався у вишиваних сорочках, а дівчата й жінки в барвистих спідницях і хустках, аж за очі хапало. Після Служби Божої була величава процесія з усіма хоругвами і статуєю Матері Божої в зелені й квітах.

Яке це свято радісне і світле; всі лица усміхнені, привітні й проняті тим радісним співом, що тремтів і стелився кругом церкви, змішуючись з ангельським запахом кадила!

Коли процесія закінчилася, молодь зібралася на майдані для забав. Дівчата, взявшись за руки, творили живі колеса і, співаючи крутилися швидко, швиденько, аж голова ходила ходором. Потім колеса розривалися і бігли довгими зміями кругом церкви.

В той час хлопці формували величезні вежі до чотирьох поверхів. Вони лізли одні одним на спину, та так зручно, як я біжу сходами.

Насподі було їх шість, потім вище — чотири, потім — три і на самому верху — один. Він стояв з піднесеною головою і розкритими раменами так, начеб збирався летіти.

Коли я побачила його так високо, мені затримало віддих. Яке ж було моє здивування, коли уся та вежа, що коливалася спершу, заки найшла рівновагу, почала повільно рухатися і посуватися наперед до двох сусідніх веж, потім, злучившись, створила одну велетенську вежу з трьома видами. Було справді на що дивитися, і всі подивлялися їй зручність.

Саме надбіг довгий вуж співаючих дівчат і окружив вежу хлопців, кружляючи навколо, наче вінок метеликів. Нагло, на заклик дзвінкого голосу, колесо припинило свій шалений біг, і Ілько, що був на самому верху, плигнув у саму середину кола, легко, як лис.

Він був найкращий і найзручніший парубок у нашому селі і мав право вибрати поміж дівчатами

найгарнішу, яку хотів поцілувати. О, диво! Він виструнчився перед нашою Ганькою з гордо піднесеною головою і руками, простягненими до її щічок. Ганька почервоніла, але, як наказує гра, не вимкнулася з його рук. Я була дуже рада, бо знала, що Ілько її вибраний, хоч вона не відважилася б навіть мріяти про нього, бо була сиротою. У тій хвилині я хотіла бути на її місці та бути вибраною найвідважнішим і найзручнішим хлопцем з цілого села.

Тепер скочив інший парубок, потім третій, але скочив зле, здається звихнув руку, бо простягнув до своєї вибраної красуні лише одну, якою схопив її за шию, щоби поцілувати. Ми всі сміялися і раділи за тих сміливих і таких вдоволених, хоч часом вайлуватих хлопців.

Вкінці останній звільнений ряд розсипався у розшуках за своїми вибраними. Було багато сміху, коли два хлопці ловили ту саму дівчину. Інші стояли спантеличені, побачивши власних наречених, що пішли з іншими хлопцями.

Але в той день нікому не було дозволено сперечатися, і всі сміялися з усього, навіть з тих кількох сумних дівчат, які залишилися без хлопців. Тепер злучені пари створили новий ланцюг і побігли, співаючи, до нової гри.

Були ще змагання палицями, скоки у висоту, але я не могла залишитися до кінця. Ганька прийшла кликати на вечерю.

Подорозі вона весело гомоніла :

— Думаєте, панночко, що він гарний, той Ілько?

— Та ти, Ганька, теж непогана! Маєш очі, як ромашки, отінені довгими віями.

— Та, може, я і не погана, але я тільки служниця, а він багацький син.

— По-перше, ти не проста служниця, ти заступаєш Юстину, і добре, що Ілько багацький син. Нині рано я була горда за тебе. Ти, Ганька, ліпше трималася, як деякі багацькі дівчата!

— Чим ліпше, панночко ?

— Ти не показувала дурних фохів, не тікала, ні не сміялася по-дурному. Ти добре бачила, що він воліє тебе, бідну дівчину, як іншу...

— Чому так думаєте, панночко ?

— Та бо він тебе вибрав і поцілував !

— То правда, панночко, він мене поцілував з цілого серця, але то була тільки забава.

— Не кажи « зі серця », а устами, — відповіла я їй, пригадавши, що казав тато : « серце наповнене тільки кров'ю ».

— Та певно, панночко, що не цілується серцем, але знаєте, часом бракує серця.

— Як це, Ганько ?

— Трудно мені пояснити, але ви напевно теж розпізнаєте холодний поцілунок і наповнений любов'ю !

— То ти думаєш, Ганька, що любов криється в серці ?

— В серці і в цілому тілі, так ніби чоловік п'яний !

— То він тебе кохає, Ганько !

— Та не знаю, що думати, панночко. Не смію вірити, то було б для мене забагато щастя... — відповіла вона мені, вся сяюча й одночасно задумана.

Яке воно веселе те свято, що робить найбідніших щасливими й мене наповняє радістю !

**

Що воно діється ? Чому та весна стала сумною ? Чути менше співів, менше радості, а навіть менше людей надворі, так наче б вони ховалися.

Всі говорять про війну, передають собі газети, перешіптуються, дискутують. Та такі вони зайняті тими вістками, що годі мати з кимнебудь цікаву розмову.

Вони постійно повертаються до теми про війну,

як мухи до падла. І що в тому такого цікавого, що Німеччина воюватиме? То так далеко від нас... Але вони всі іншої думки. Навіть малі хлопці граються у війну й дискусують, якби то зробити її жорстокішою.

Війт Прокіп приходив кілька разів до тата на розмову, і мені видається, що не дуже був задоволений. Останній раз я зустріла його на подвір'ю, коли він виходив від батька. Голову тримав похилу.

— Що діється, війте Прокопе? — Скажіть!

— Дуже серйозні справи, панночко! Мені прикро за вас, бо то не дасть нічого доброго.

— Що таке?

— Та ота війна!..

— Чому для нас? Та ж ми так далеко від Німеччини!

— Не так то й далеко! панночко! Війна то немов пляма з оливи, що розливається навколо. Вже говорять про нашу мобілізацію.

— Та ж ми русини й не маємо нічого спільного з Німеччиною.

— То правда, але ми австрійські піддані й підемо з ними на війну.

— З ними проти руських?

— Так, панночко! Проти нібито наших братів з півночі, — докинув він гірким голосом.

Та ледве зробив кілька кроків, коли знову повернувся, кажучи довірочно:

— Та що б не трапилось, панночко, не забувайте, що я ваш прятель і що я тут, коли б ви мене потребували!

— Напевно не забуду, — відповіла я, усвідомивши, що небезпека яка загрожує нашому селу, зовсім близько.

Від тої хвилини, я теж почала дивитись на світ іншими очима. Мені здавалось, що сонце наче примеркло, стало менш променисте...

Вчора вечером появився на небі жахливий передвісник. Ганька покликала нас всіх надвір поглянути на величезну комету з розжареним хвостом, що просувалася небом. Образ був незвичайний, але кажуть, що то погана призивістка, — знак кривавої війни! Ще пізно вніч я чула на кухні, через стулку дверей, розбурхані голоси.

То селяни прийшли за новинами й дискутували появу комети. Довго я не могла заснути. Яка шкода, що тато такий зайнятий. Від багатьох днів я майже його не бачу, а коли зустріну, то боюся його турбувати, бо його скупчений вигляд робить мене неспокійною. Чим же він так турбується? Чого він їздить до міста, а вечерами сидить замкнений у своїй канцелярії і пише.

Юстина також ходить нахмурена й більш нічого мені не розповідає... Залишилась мені лише Ганька, яка зовсім не змінилася.

Які звірята мудрі, що не роблять війни! Може, то тому, що вони не хвальки, ніколи не вигадували ні літаків, ні гармат!

Правда, батько казав, що літаки не міняють набагато справи... Навіть, коли б люди воювали тільки стрілами й камінням, бо у всі часи людина поборювала людину... Звірята вбивають менших і слабших тільки для поживи. Тільки щоб жити. Вони видаються мені куди відважніші за людину. Вони навіть не вживають стріл...

**

Жандарми розліпили перед школою і у війта наказ про мобілізацію. Війна проголошена й молодь від'їде. Нашого села не впізнати. Воно вже здається порожнім, хоч ніхто ще не поїхав. Куди ділися люди? В селі майже їх невидно, а в полі теж нікого...

Як вони зможуть воювати, коли вже тепер не мають відваги до праці, а битися то напевно куди

страшніше, як орати чи сіяти. Деякі поля лежать зовсім облогом. Ніхто їх не рухав. Чи залишать їх отак?..

Для чого ж і для кого ж та війна? Чи нема на світі досить бідних людей і без неї? А може, немає досить похоронів? Юстина каже, що смерть ненажерлива... Що таке смерть? Я ніколи не бачила смерти, ніколи не помічала, щоб вона йшла за похороном, чи сиділа вечором біля мерця. А може, вона не показується дітям? Хто знає? Та Ганька казала мені, що її тато оглядав смерть на власні очі. Щоб я могла хоч раз її зустрінути й побалакати з нею. Може, вона й слухала б мене, бо, поправді, я її не боюсь. Ні, справді я її не боюсь і піду назустріч, коли б тільки вона захотіла мені показатися...

**

Смерти не довелось мені зустріти, але одного вечора я наїлася чимало страху. Коли я кликала її і вичікувала за кущем та хотіла запропонувати їй моє життя, а навіть життя Ганьки, щоб тільки вона залишила жити бідних селян, що втратили відвагу й перелякані, може, її наглою появою, покидали поля і ховалися по хатах. Але вона не прийшла на мій заклик.

Та нагло я помітила чоловіка, зодягненого в чорне, а голова й лице ховалися під насуненою низько шапкою. Він з'явився на другому кінці алеї і схиляючись, просувався крадькома під деревами, як злодій. Від несподіванки й переляку я не могла ні ворухнутись, ні видобути голосу з засохлого горла, щоб попередити тата, який сидів у своїй канцелярії з похиленою головою над якимсь папером.

За той час, чоловік в чорному просунувся аж до вікна мого батька й почав шкрябати шибу, наче зовсім втратив розум. Я була ще більше здивована, коли побачила, що тато піднявся від бюрка, розкрив вікно

й дав незнайомому знак влізти в кімнату. Це сталося саме в мент, коли я отряслася від страху, голос повернувся і хотіла попередити тата про небезпеку. Тепер я пізнала: той чоловік вже заходив раніше до батька.

Він скинув пелерину з каптуром, може, щоб легше дібратися на вікно. Потім я вже нічого не бачила, бо тато загасив лампу, закрив вікно й затягнув стору. Потім лише крізь шпари пробивалося дуже слабе світло.

Я мала велику охоту заспокоїти цікавість й заглянути крізь щілину від ключа, але тут я пригадала мамині слова: підслухувати під дверима, однаково, що красти. Бо злодій краде гроші замкнені в скритці, а закриті двері то також скритка для таємниці...

Ні, я не могла того зробити... Пішла до своєї кімнати, але не могла заснути до пізньої ночі. Вирішила забути, не писнути й словечком, що відкрила таємницю. Але що ж вони могли робити, чоловік з півночі і мій батько в канцелярії, при затягнених сторах? Чому вони так ховаються? Чи мій тато міг би когось боятися? Невже ж мене й Юстини? Тяжко вгадати. Та коли б хто з них мав боятися, то скорше чужинець, що не мав відваги вдень показатися в селі. Напевно він боявся вйта Прокопа. Не знаю чому, але я відчувала, що не помиляюся.

**
*

Щодня від'їжджають вози повні новобранців, а за ними тягнеться ланцюг коней, теж мобілізованих на війну.

Усі плачуть: матері, жінки, наречені, діти, що супроводять вози, йдучи болотнистою дорогою. Деякі старші господарі йдуть за валками тримаючись близько коней так, неначеб з ними покидала їх остання надія. Бо що вони робитимуть без синів і без коней?

Кілька псів теж підбігають за кіньми. Ніхто не відганяє, бо всі знають, що собаки нерозлучні приятелі коней. Що станеться з ними? Чи теж і вони підуть на війну?

Валка мобілізованих віддалилася і зникла з очей. Тепер та дорога стала мені такою сумною, що ніколи вже не зможу дивитись на неї з бажанням від'їхати кудись в незнане. Хоч сонце весняне й гаї цвітуть біло й рожево, я не маю бажання вийти з хати й вдихати їх пахощі, або пройтися під дощем білих пелюсткок... Так, як інші, я замкнулася в моїй кімнаті, наче б закриті двері мали силу віддалити від мене жахіття війни.

Прийшла за мною Юстина. Підемо занести жінці померлого Гаврила зерно на засів. Ми вийшли на подвір'я, щоб полізти на стрих, і я побачила біля стайні тата, окруженого представниками влади, що приїхали ранком.

— Що вони хочуть, Юстино?

— Все переглядають і записують, що ми маємо.

— Чи вони всьо нам заберуть?

— Бог їх знає, голубко! Коли не всьо, то велику частину, для війни, Зоїка! таке вже право.

— Воно жахливе, те право війни, Юстино!

— Що ж зробити! Не зміниш! Ходи швиденько, Зоїка підемо довкола, бо вони ще можуть заборонити нам винести ту жменю зерна... Я так і прочувала вранці і вислала Марину з мішком пшениці і картоплі. Тепер ми понесемо ще фасолю, гречку й кукурудзу. Хоч це буде вигране.

— Чому вигране, Юстино?

— Раз воно в землі, Зоїка, ніхто не зможе ні забрати, ні записати!

— То вони не запишуть наших яблунь, ані рож?

— Напевно не запишуть! Що ж хочеш, щоб вони з ними зробили?

— Не знаю, Юстино. А що вони зроблять на війні з собаками?

— Вони їх напевно проженуть.

— Тоді нічого не вдіють з кіньми...

— Батогом все вдіють.

— То недобре, Юстино. Ти сама мені казала, що коли кінь хворий або заляканий, то досить йому дати товариство пса, щоб він заспокоївся.

— То правда, Зоїка, але в мирний час, а не під час війни, коли вся правда перемінена, — відповіла тихо Юстина.

Тепер я побачила Івана, що рішучим кроком ішов до тата. «Піде, чи спиниться?» — подумала я. Але Іван напевно належав до відважних, коли рішив підійти до тата, якого вираз лиця віщував бурю.

— Чи маю йти сіяти, всечесніший?

— Та все готове, іди, Іване. Хоч те виграємо, — сказав тихо тато, як і Юстина.

Від тої хвилини ніщо мене не цікавило, як бажання сіяти. Сіяти все, що попадало під руки і де я хотіла, бо відколи нашого Гриня мобілізували, половина городу лежала облогом і ніхто ним не займався. Яке щастя, що залишився Іван, ще замолодий, щоби йти на війну.

Тепер у полі працюють тільки жінки і старші, бо всі чоловіки здібні до праці, пішли копати рови. Як сумно: поля пориті глибокими ямами немов признаними для мерців. Краще піду сіяти. «Сіяти й засівати», як говорить Юстина сусідам.

**

Мама приїхала з міста. Під час обіду вони не говорили з татом про інше, як банки, рахунки, забезпечення...

Тато не був згідний, щоби залишити гроші в австрійському банку, а радше купити російські рублі. Вкінці погодилися: половину залишити в банку, а за другу купити російську валюту, яку тато обіцяв дістати й затримати в себе.

— А забезпечення шкода платити, — казав тато, — все одно попаде в руки ворогів.

— Уважай, що говориш, Іване, — сказала мама, стишивши голос. — Знаєш, що під час війни й стіни мають вуха. Знаєш також, що коли б хто підслухав, то замкнули б тебе до криміналу!

— І без підслухування візьмуть, скорше чи пізніше, — відповів тато, бо я не вмію ховати своїх думок.

— Ти не маєш права так наражуватися ні як священик, ні як опора цілої родини, бо всі ми потребуємо тебе! А коли будеш в криміналі, що ти зможеш для нас?

— А вільний, що я можу для вас? — заперечив тато. — Але одного дня все зміниться, побачиш!

— Маємо надію, Іване, але покищо приобіцяй мені бути обережним й опанованим, бо пощо наражуватись без потреби. Будь обережний з твоїми ідеями й планами, — докинула мама вставши від столу. — Війна напевно, не заощадить нам гіркого досвіду, — докинула вона.

Мама вирішила забрати до міста все, що цінне в нашому домі, і тому, зараз після обіду, обі з Юстиною взялися пакувати валізи й скрині. Ще вечером виїхали вози, навантажені меблями й килимами.

Тато не був згідний, але не протестував, наче б те, що його оточувало усе життя, було йому байдуже. Він тільки не дозволив нічого забрати з його канцелярії.

— Ти помиляєшся, Іване, — казала мама, — ти повинен спалити всі твої російські книжки й різні папери. Треба бути обережним!

— Як, спалити те все? Та ж самі австрійці заохочували! Ах ні, напевно ні! Хай вони самі коштують наслідки їх заохочувань і їх цілковитої зміни позицій. Тепер, коли вони розбудили в селян свідомість, що вони руські, їх посилають на фронт битися проти тих же руських! І я маю спалити книж-

ки, що є свідками їх облудної роботи? Ніколи того не буде!

— Подумай, Іване! Ти знаєш добре, що то була тільки пропаганда для інтересу, — поділити наш нарід і тим самим ослабити український націоналізм, який зчасом міг стати небезпечним для Австрії. Іноді я запитую себе...

— Нічого не запитуй себе, Модеста, ми поєднані більше, ніж коли, з Росією, без того поєднання нічого не вдієш.

— Знаю, дорогий, але я турбуюсь за тебе, тому що ти пішов задалеко. Ще раз, прошу тебе, Іване, будь обережний! Діти ще малі, вони потребують тебе. Почекай, аж підростуть трохи, тоді ти зможеш цілковито присвятитися твоїм ідеям, твоєму народові.

— Але прийшла хвилина, коли вже не можна чекати, відповів мій батько, закриваючи своє бюро таким самим рухом, як закривав недоторкальний святий Кивот на престолі.

Ще того самого вечора мама від'їхала останньою бричкою, ледве встигнувши мене поцілувати.

— Не журись, Зоїка, скоро ти побачиш нас усіх дома, бо ми приїдемо на вакації. Знаєш, війна напевно не докотиться до нас так швидко...

Але війна докотилась до нас швидше, якби хтось думав. Наш дім замінився у приміщення штабу. До сальону знесено столи з цілої хати і на них розложено військові мапи, над якими сиділи годинами похилені генерали й старшини.

Вони зарізали кілька наших свиней, курей, вбили, безжалісно одну корову. Досвіта я прокинулась від жахливого крику, що розлягався широко й гувився в небесах. Наш стрих спорожнювався тяж, як стайня і стодола. Я не могла знести того виду. Тато

теж... Все було зареквіровано, все забирали так, начеб нам нічого не належало.

На татовім бюрку росли стоси воєнних бонів, якими тато зовсім не цікавився, здавалось, — до всього збайдужнів, крім лябораторії, де він пересиджував цілими днями. Але напевно став обережнішим, бо поміж книжками не найшли нічого, крім російських книг, виданих австрійцями. Ті самі книжки, які проклинав генерал, гукаючи по-німецьки: «Ось наше божевілля, за яке доведеться дорого заплатити!»

То була одинока хвилина, коли я побачила на обличчі тата легку усмішку, майже вдовolenня. Коли ми були пізніше разом у лябораторії, тато мені переклав слова генерала і додав:

— Я добре думав, зберігаючи ті книжки! Бо генерал, що не міг їх читати, тільки, розглядаючи, зрозумів, чому на його фронті біда й чому наші хлопці, хоч вишколені для війни, не мають найменшої охоти воювати. Бачиш, Зоїка, до чого можуть часом послужити книжки!

— Той генерал, тату, мусить бути справді вчений чоловік, коли він їх розуміє, не читаючи...

— Напевно, він недурний, але що зробить, коли лоловина піхоти, зложена з наших хлопців, які не мають ніякої охоти воювати проти руських, а воєк без охоти нічого не вартий!

— То так, як ті коні, що нам забрали, і які пішли на війну без наших собак!

— Бачу, Зоїка, що ніяка війна не змінить твоєї наївності! Залишися наївною, але будь завжди відважною, що б не сталося!

— А коли б мене післали на війну?

— Коли б тебе післали на війну битися проти братів, тоді бийся, але зброю повертай у другий бік!

— Як це, тату?

— Обертай зброю проти тих, що за тобою і що випихають тебе наперед!

— Тату! — скрикнула я стишеним голосом.

— Пригадуєте, що казала мама? Що в час війни мурі мають вуха!

— То правда, моя мала, але не забудь, що я тобі казав. Будь відважна!

— Не забуду, тату і буду битись зповернувши зброю назад, — відповіла я тихо.

— Тато нічого не сказав, але ще раз я побачила на його поважному обличчі усмішу.

**
*

Наш дім, стодола і подвір'я повні австріяків. Кругом тільки чути їх жажливу, тверду мову. Кругом лунають крики, накази, часом навіть співи, що розривають мені вуха. На думку мами, я не маю слуху, але здається, маю його досить, щоб чути, коли вони фальшують.

Проводжу мій час або в кімнаті тата, бо мою мені забрали, або на стриху чи в лябораторії, де ліплю торбинки й приготавляю пілюлі у великій кількості, а також витягаю нитки зі старих простирал, щоб готувати вату для ранених. Вже наповнені два кошики, але зроблю ще більше коли тільки це допоможе, щоб вони забралися! Коли ж вони заберуться? Щоб тільки фронт наближився до нас, то може їх вижене. Хоч як я боюсь побачити, коли рови, що оточують село, наповняться трупами й кров'ю. Хай станеться будь-що, хай навіть стрільно впаде на наш дім, аби лиш наше село оціліло, а то й воно вже напівзруйноване. Годі впізнати наш дім, наш город і наше село. Вже все не те, видається мені таке чуже. Я сама стала теж чужа серед того оточення...

Мое бажання вислухане. Цього ранку прибув післанець. Фронт наближається, і ми віддалені лише на півдня конем... Та й без того ми вже знали, бо від досвіта чути гарматні постріли. Кажуть, що будуть нас евакуювати насильно. Багато селян відходить з бідними, хоч великими клунками на плечах. Вони

відходять тою самою дорогою, яку я вже так незлюбила. То вона привела до нас війну. Без неї ніхто й не прийшов би... Лихо не найшло б шляху.

Тато дуже зайнятий. Турбується за мене. Нема коней, а він хоче, щоб я ще сьогодні виїхала до мами. Я впираюся, не хочу його залишити самого. Тоді він пропонує провести мене з Юстиною аж до сусіднього села, звідки ранком ми поїдемо до міста.

Але саме після обіду, коли ми приготувляли наші клунки, мама приїхала на старій бричці, яку вона винайняла за великі гроші. Я навіть не мала часу попрощатися зі стрихом, який мені такий дорогий. Треба було негайно їхати, бо візник не хотів чекати ні хвилини. Тепер коли я вже була з мамою, Юстина відмовилась їхати. Вона буде наглядати за домом. А тато, ще більше впертий, не захотів їхати з нами, хоч і як ми його благали.

— Я залишусь на мойому пості до останньої хвилини, — сказав він, та тоном, який не терпів ніякого заперечення... Я добре його зрозуміла, бо вже не раз чула той голос. Він дивився за нами довго, так, начеб ми від'їздили назавжди.

Юстино дорога, — думала я при від'їзді, нема вже чого тобі пильнувати, хіба тільки спогадів. Але їх я забираю, ненарушені, зі собою.

Мама вислухала мене, й Галушка, моя собачка, їде з нами. Вона буде сторожити клунків.

Бричка їхала скоро, хоч дорога була забита втікачами. Кінь гальпував з усіх сил, та все одно візник шмагав його весь час. Мама сказала :

— Коли ви не перестанете, то він впаде, ще заки ми доїдимо ! Хоч би були його накормили за той час, як нас чекали !

— Не жалійте коня, їмость, — відповів візник, — його й мене жене страх. Коли я затримаю його

тепер, то він ляже в болото й ніяка сила його не зрушить. А пострілів то ми обоє не любимо. Коли б я знав, то ви не витягнули б мене з хати за ніякі гроші, щоб отак я шукав смерти на дорозі...

— Мамо, то гарматний стріл?

— Так, Зоїка, як ми проїздили, ось там, на полі впало стрільно. Але то напевно хибний постріл, бо фронт ще далеко, будь спокійна, напевно більше тих стрілен не буде!

— Хіба що вони умисне ціляють на дорогу, щоби відрізати можливість втечі, — докинув насмішливо візник.

— Як на візника, то маєте багато уяви! — замітила мама невдоволено, а потім спитала нагло: — є у вас діти?

— Так, їмость, маю дітей, тому мені не в смак та наша прогулька!

— То шкода, бо ви не знаєте, що треба, а чого не треба казати перед дитиною, — завважила сухо мама, не зважаючи ні на нього, ні на мене.

— То правда, їмость, але розумійте, я думаю найперше про моїх...

— Не тривожся за мене, мамочко, — відповіла я — Мені менш страшно як візникові або коневі. Я навіть хочу, щоби одне стрільно впало на наш дім.

— Чому так, Зоїка? Ти ж його так любиш?

— Так, але тепер він є головною воєнною квартирою і там повно генералів, та коли вони згинуть, то, може, війна затримається...

На нещастя, дорогенька, тих головних квартир багато, як і багато генералів, та й не вони вирішують про війну. Ти бачила, що вони нічого не в силі спинити. Вони можуть тільки відступати, бо їх вояки не мають ні відваги, ні зброї, щоб воювати, а при тому вони в чужому краю, який їх не підтримує. Та якби воно не було, Зоїка, ніколи не треба бажати чиеїсь смерти, бо коли б Господь тебе вислухав, то тебе мучило б сумління ціле життя.

— Але ж вони, мамо, вбивають тисячі й тисячі вояків!

— То їх справа, то діло військовиків, а не малої дівчинки, яка повинна скоріше молитися за мир! Мир, Зоїко, ось китиця квітів, яку жінка повинна носити все життя у своєму серці!

— Але ж мамочко, я буду битись з оберненою зброєю...

— Як то? — спитала мама здивовано так, як я питала у тата. Я хотіла їй відповісти, але пригадала необережну татову відповідь, тому тільки сказала:

— То так, на мій спосіб, мамо. Одного дня ти побачиш...

— Ах, Зоїка, я знаю, що діждусь від тебе несподіванок! Але покищо присунься до мене, от-так, мені холодно трохи, — докинула вона наче оправдуючись.

Вона пригорнула мене тісно і навіть не протестувала більше проти шаленого бігу коня, який відчував в повітрі запах пороху, як і ми.

На дорозі минав нас відділ австрійських вояків, біжучи. За ними на візках везли малі гармати з ескортою на конях. Всі вони бігли притьмом, щоби підтримати десь прорваний фронт. Я дивилася на їх обличчя з відкритими, від зусилля устами, з широко розкритими очима й впертими поглядами; вони бігли назустріч смерті. Особливо вразив мене один погляд із синіми, такими синіми очима, які, здавалось, ціле життя не бачили нічого, крім неба.

Не знаю чому, я собі сказала: ось той не повернеться ніколи... Може, саме через той синій погляд, який хвилинку спинився на мені, наче б хотів, щоб його затримати. Часом так дивимось на речі, про які знаємо, що нам заберуть. Для нього я відмовила мовчазну молитву, щоб він не впав лицем у болото із своїми синіми, широко розкритими очима, що відбивали в собі усе небо...

Та тільки відділ вояків пройшов, як понад наші-

ми головами пролетіло, з дивним свистом, гарматне стрільно. Де воно впаде? Кого уб'є?.. Той свист про щось мені нагадував, але що?

Мама притиснула мене сильніше до себе, я чула тепер, як б'ється її серце, і я знала, що воно б'ється для мене.

— Мамочко, закликала я тихо.

— Що дороженька?..

— Ти хотіла б умерти зі мною?

— Зоїчка, моя дитино! Я хотіла б перш за все жити з тобою, мати тебе постійно біля себе і мати також твою любов.

— Не говоріть так, мамочко!

— Чому, дороженька?

— Бо ви не знаєте... Ви не знаєте, як сильно... Ви не можете знати, — сказала я уриваним голосом, що застряг мені в горлі, і я не змогла докінчити...

Я була така щаслива в її гарячих обіймах, чути, як б'ється її серце для мене одної і відчувати її уста на моїм чолі... Я забула про весь світ, війну й гарматні стрільна, що свистіли над нами й вибухали на сусідніх горбах. Навіть забула про вояків з очима вп'яленими у смерть.

Мамині рамена, що мене обіймали, вміщали весь світ, увесь мій світ, що наповнився таким теплом, такою ласкою, і я закрила очі, щоб не бачити й не чути нічого іншого. Я хотіла, щоб та дорога тягнулась безконечно, щоб я могла ще довго слухати того ніжнього биття серця, так близьенько до мого вуха.

Ах, як я любила мою маму і як хотіла б її завжди так любити! Не знаю чому, але саме в тій хвилині я пригадала татові слова: «Велике щастя таке ж жахливе, як і велика біда. Воно робить нас глухими до людських терпінь. Воно робить нас нелюдними.»

Тепер я знаю, чому я пригадала ті слова. То через того бідного коня, вкритою піною, якого шмагав безнастанно візник, а я не старалась навіть його спи-

нити... Тепер докучає мені сумління, але запізно, як і запізно вже мені забути, що таке щастя...

Ми приїхали до Підгаєць. Половина дороги, як і небезпечна смуга, були за нами. Тепер мама спинила візника, загрозила, що не заплатить, коли він не дасть коневі відпочити...

— Коли ми затримасмося тепер, заберуть коня, їмость, — Відповів він невдоволений. — Згуба за згубу! Ліпше для нас продовжувати дорогу, бо й ніч заходить і хто зна, може, завтра ворог буде на тих полях, а без коня нічого не вдієш!

— Не бійтесь, чоловіче добрий, ось візьміть оту пільну дорогу наліво. Я знаю тут одного господаря, що прийме всіх нас на короткий відпочинок, — сказала мама, та таким голосом, що нагадував голос офіцера, який тільки те й робить, що дає накази.

Я була здивована рішучістю маминого голосу, який звичайно був такий лагідний. Але візник таки послухав, і ми в'їхали на подвір'я Степана, нашого давнього огороdnика.

Ми висіли з брички, і після короткої розмови Степан розкрив наостіж порожню stodолу, куди ввели коня з бричкою, а ми з мамою пішли до хати. Ще мама попросила занести візникові келішок горілки, бо він залишився коло спітнілого й виснаженого коня, щоб його витерти й накрити.

Тепер Степан почав розповідати мамі свої турботи; він вирішив виїхати досвіта з цілою родиною, та покищо навіть не знав добре куди?

Тут мама його роз'яснила:

— Виглядає, що фронт буде йти навпростець, щоб якнайскорше оточити місто. Таким чином наше село буде між двома вогнями, і мій чоловік вже не зможе доскочити до нас... Але для вас справа виглядає інакше; раджу вам віддалитися від головних доріг, що ведуть до міста, і їхати на південь, до села, де живе ваш брат.

— Ви справді так думаєте, дорога їмость? Бо

військові казали нам їхати просто носа... Але певно, що я волю їхати до брата, хоч туди 80 миль!

— Ідьте і нічого не бійтеся! Знаєте, вояки самі ледве знають, де їх чоло, а де тили. Вони не в своїй країні й кажуть вам щонебудь, щоб тільки ви звільнили терен, де буде битва...

— Щоб тільки ваша правда, їмость!

— Я можу помилятися, але мені виглядає, що ваш брат живе 30 миль від головної дороги, тому там буде менше чути війну, як на дорогах, що ведуть до міста.

— То правда, наша добродійко, — відповів він вже спокійніший; То Боже провидіння нам вас післало, дорога їмость! Послухай, Маріє, ти чула що каже наша їмость. — спитав він у жінки, що наливала нам борщу, був вже час вечеряти. — Поїдемо до мого брата!

— Та певно, що не інакше, я вже тобі давно говорила!..

— Ти все маєш правду, Маріє, але ти міркуєш інакше, бо для тебе хата мого брата то лише прибіжище, де можна примістити дітей. Та ось тепер ти будеш вдоволена, бо наше село, то ніби так трохи й твоє... От вже й рішено, що ми туди поїдемо... Та однак серце болить покидати хату...

— Та може, як повернемось, найдемо лише попіл?

— Ваше господарство не при головному гостинці, то, може, не сплять його так швидко, — потішила мама.

Після доброго борщу і печеної бараболі з кислим молоком, ми подякували господарям і виїхали вже поночі.

Кінь відпочив. Страх відійшов, тож ніщо тепер не могло його примусити до гальопу. Це наповнило мене радістю. Я думала про довгу дорогу в теплих, маминих обіймах під стукіт її серця...

— Але я помилилася. Не відносно дороги, але мами. Тепер небезпека проминула, й вона занурилася

у своїх неспокійних думках... Вона не думала більше про мене, ні щоб мене пригорнути до свого серця.

Знаю, вона думала про тата, про те, що він сам поміж двома вогнями. Я старалася відсунути її неспокійні думки, щоб не прогнати моєї надії...

Коли ми виїхали на гостинець, мама запропонувала мені голосом, в якому вона була відсутня, покласти голову на її коліна й попробувати заснути, начеб я могла... Я послухала й прилягла на її коліна, поклавши голову на плахту, яку вона мені простелила. Жаль стискав мені горло, й смуток робив мене злобною... Я мала охоту вкусити її руку, що лежала на плахті, так близько мого болючого чола, а така далека від мене... Не знаю чому, мене взяла дрижа, хоч весняне повітря було лагідне і я була вкрита плащем. Мій батько чи не помилявся? Я виразно відчувала, що моє серце дрижить від смутку, бо йому холодно. Ніщо на світі не зможе його розігріти, крім маминої руки. Навіть тепле тіло Галушки, що спала, притулившись до моїх ніг.

Не пригадую нашого приїзду, хоч я і не спала. Все було наче за мрякою. Я перемерзла й очуняла тільки, коли Оля принесла гарячого чаю з румом і сильно мене натирала, щоб розігріти.

Заки вона погасила світло, щоби покластися біля мене, прикликала маму кажучи :

— Зоїка дуже дивна, боюсь, чи вона не захворіє. Нічого не говорить, тільки часом жалісно зітхає. Що ти думаєш, мамо ?

— Нічого їй не буде, Олю ! Вкрий її тепло й залиши спати. Вона мала багато переживань і трохи страху !.. — відповіла мама, кладучи на моє чоло холодний поцілунок.

За ті слова і поцілунок я мала великий жаль до мами. Я навіть не відкрила очей, коли вона схилилась надо мною. Я щойно тоді пожаліла, коли вона вийшла з кімнати...

Зате тепер умію розпізнати мамині поцілунки.

Часом вони ніжні й теплі, то знову такі холодні й «без серця», як казала Ганька.

Чи, може, й у мене не було серця? Або я стала злобною, бо хотіла пімститись на кому небудь чи на чому небудь... Але навіть на це я не була здібна... Те, що я переживала, було гірше, чим велика біда, яка робить людей лихими. Тоді що ж це було?

На другий день я спала довго й, збудившись, була здивована, що я в нашому мешканні в місті та в ліжку Олі, — так начеб усе вчора було тільки сном...

Шукаючи в моїх вчорашніх спогадах, я віднайшла ввесь мій смуток і жаль, яких ніч не змазала з моєї пам'яті. Я знову мучила себе й піддавалась злобі, бажаючи прикликати маму, і, коли б вона нахилилась надо мною, сказати їй: «Прошу тебе, не цілуй, бо твої поцілунки холодять моє серце.»

Я навіть мала охоту встати і знову повернутися до Підгаєць, бо там, як мені здавалось, я могла забути другу половину дороги й віднайти ненарушеними мої спогади з нашої гарної подорожі під пострілами гармат.

Я хотіла встати, але скоро зрозуміла, що далеко не заїду, бо дуже втомлена, начеб весь день тіпала коноплі або сама була тими коноплями... Лягла знову в ліжку, закривши очі; і знову мене огорнув глибокий жаль на спогад про вчорашній день. Чомусь здавалось мені, що життя стане нестерпним.

Шукаючи поради, я кликала Галушку, але даремно бо кімната була порожня. В коридорі я чула кроки, двері відкривалися і закривалися, але ніхто не цікавився мною. Я почувала себе такою опущеною і самотною саме тоді, коли здавалось, що пічнеться моє велике щастя.

«Юстино! Тату!» — прошептала я до подушки,

— як ви далеко від мене! Поміж двома вогнями а я віддалена від вас, може, назавжди!»

Навіть моя злоба мене покинула і я не мала охоти мситись, а почувалась нещасною, наповненою жалем по вінці, але навіть того жалю я не могла вилляти в сльозах так як небо виливає дощем увесь свій смуток, щоб стати знову синім та прозорим.

Все таки я встала, щоб відкрити стори й поглянути на небо та на сонце, що «світить тільки для мене», — як казала Юстина.

Але за сторами були тільки вікна навпроти, гори скриньок на балконах наших сусідів, і ще вище — дальші поверхи, балкони й вікна та всі подібні до себе, всі зроблені на ту саму моду міста... Тут не було ні неба, ні сонця, вони залишилися дома, там — біля Юстини. Я затигнула стору й лягла знову до ліжка, щоб нічого не бачити... Нагло я пригадала обіцянку, яку дала татові. «Я буду відважна, тату, і буду битися зброєю зверненою назад. На фронті, чи не на фронті, можна завжди повернути зброю,» — сказала я собі, хоч ще не роздумала, що послужить мені зброєю. Після довшої надуми мені здавалось, що я найшла, бо вирішила, нікому не показати мого пригноблення, заховати мій жаль і прийняти байдуже холодний поцілунок мами.

Тато прийшов мені на порятунок своїми словами: «Коли тебе огорнуть сумні думки, убивай їх ударом сокири, візьмись до праці, роби щось пожиточне!» Та в місті не вживають сокири. Що мені робити? До чого взятись? І нагло я найшла: займусь собою і Галушкою.

Я помилась і зодягнулась, навіть сама заплела мою косу й пішла на розшуки за собачкою. Найшла її в їдальні, під столом, у розшуках за округинками. Мама й Оля були тут, зайняті складанням великого килима й начинням, витягненим з креденсу.

Галушка прибігла до мене радісна, і я взяла її

на руки й так обняла, що вона бідна заскавуліла. Мама повернулася і, побачивши мене, сказала :

— Браво, Зоїка ! Бачу ти встала і зовсім готова. Як ти спала, дороженька ?

— Дуже міцно, мамо !

— Навіть без снів і ніякого кошмару ?

— Ні, без кошмару...

— Видиш, Олю, що я тобі казала ! Вона скоріше забула ту подорож, як я. Однак бракувало небагато, щоб ми ніколи сюди не приїхали... Божа опіка над нами. Ось тобі доказ !

— Так, мамо, відповіла Оля, чомусь розсіяна. Чи треба знести до пивниці теж оті подушки ?

— Авжеж ! Ми зробимо з них лежанку для Зоїки, Бо я не буду туди зносити меблів, як це зробили сусіди, вважаю, що то забагато переносення... Килими, матраци й подушки вистачають, щоб зробити леговище для спання. Не забудь, Олю, дати хлопцям наповнені ляmpi. Хай вони несуть те все до пивниці, за той час я приладжу щонебудь з'їсти для Зоїки. Вона, мабуть, голодна, бо сильні переживання додають ще більше голоду, як праця.

— Що б ти хотіла поїсти, Зоїка ? — спитала мама, поклавши руку на моє плече і знову близько моїх уст.

— Щонебудь, мамо, може, трохи молока...

— На жаль, немає ні краплі, дорога дитино ! Хочеш трохи чаю і хліб з конфітурою ?

— Добре, мамо, — відповіла я так спокійно, що сама здивувалася.

Коли мама вийшла, я спитала Олі, чому треба зносити те все до пивниці ?

— Бо так наказала влада. Кілька днів будемо жити в пивниці !

— Що за дурний розпорядок і пощо ? — сказала я. — Вже тут, в помешканні, не видно неба, а ми будемо жити в пивниці, де ввесь час ніч...

— Те зарядження не таке вже дурне, Зоїка. —

Треба сподіватись, що гармати будуть стріляти на місто, а може, теж будуть його бомбардувати з літаків!

— Чи кулі не можуть влетіти до пивниці?

— Багато важче. Для того треба, щоб вони пробили всі поверхи, і тому в пивниці безпечніше.

— Чи всі зйдуть до пивниці?

— Напевно! Багато наших сусідів вже живе там два дні.

— Чи я зможу взяти з собою Галушку?

— То буде тяжко, Зоїка, пивниця мала, а нас і без неї вже семеро...

— Галушка така маленька, Олю, вона не забере багато місця і буде сидіти у мене на колінах!

— Я боюсь не за її величину, а за непорядки. Знаєш, навіть без собак питання гігієни в пивниці досить складне. Тому й заборонено їх брати до пивниці.

— Послухай, Олю, я заховую її в кошик, добре?

— Я згідна, Зоїка, але коли сусіди відкриють, піднімуть крик!

— Отже ви заберете мені також і Галушку?..

При цих словах Оля, яка перебирала білля призначене для пивниці, випростувалася і, обернувшись до мене, глянула мені просто в очі.

— Що з тобою, Зоїка, скажи мені, я вмію берегти таємниці... Хто забрав тобі щонебудь?

— Нічого, Олю! Тут навіть не видно неба, — відповіла я, щоб щось сказати.

— Але вчора, Зоїка, коли ви приїхали, була ніч, я думаю, то не тому ти жалісно постогнувала?

— Ні, не тому. Може, я думала про Юстину й тата, що залишилися там, а може, задля коня, — брехала я, соромлячись рівночасно, що в дійсності я так мало терпіла задля них...

— Не турбуйся, Зоїка, про тата, ні Юстину! Цілу ту смугу заняли вже сьогодні рано без бою... Окружені австрійці здалися. Тепер тато в більшій безпеці, чим ми! А відносно коня, будь спокійна, він живий

і здоровий, візник сьогодні вранці приніс плахту, яку ви забули.

Останні слова мене насторожили, але я швидко відсунула прикрий спогад, щоб не зрадити себе.

— Тоді, Олю, що ми зробимо з Галушкою? Дивись, яка вона спокійна на моїх руках і знаєш, вона дуже чиста!

— Знаю, Зоїка, але знаєш, у час війни треба слухатись розпорядків. Ми залишимо її тут, і я сама буду носити їй їсти. Хочеш?

— Це жаж, Олю! Слухатись проти своєї волі й бути майже зрадником!..

— А думаєш, Зоїка, мене бавить іти до пивниці й чекати, поки руські займуть місто?

— Ти не любиш руських, Олю?

Вона повернулась до дверей і відповіла тихо:

— Довір'я за довір'я, Зоїка! Ні, я їх не люблю і зовсім їх не вважаю за наших братів!

Ці слова й думка, що я зробила їй фальшиве зізнання, так мене застидали, що я кинулась до неї, кажучи тихо:

— Знаєш, Олю, вчора я була така нещаслива, бо відкрила, що мама мене не любить або любить рідко, лиш тоді, коли я в загрозі смерті... Коли ми покинули Підгайці, я була така нещаслива, лежала на її колінах та хотіла вмерти. Але мамі то було байдуже, вона навіть не помітила...

Оля взяла мою голову у свої руки і дивлячись мені в очі, сказала ніжно:

— Бідна дорога сестричко! Яка ти вразлива й дивна! Але я тебе розумію, бо колись сама терпіла через це, але тепер знаю, що мама не може любити виключно одну дитину. Вона нас любить всіх, і дуже, повір мені, Зоїка! Її теж треба любити, вона заслужила на те, повір!

— Я не можу більше її любити, Олю, так як учора! Я не хочу більше, бо мені від того жахливо боляче!

— Найди інший спосіб, як її любити, Зоїка! Може, менше, але залиши теж і для нас трохи її почувань... Та головне, не суди її, обіцяй мені, Зоїка!

— Я не можу тобі присягнути, Олю, відповіла я, втомлена розмовою.

— Я маю до тебе довір'я, Зоїка, і знаю, що ти додержиш обіцянки! А тепер опануйся, дорога сестричко, і не будь лиха на маму. Знаєш, вона має стільки турбот!

Саме на ці слова прийшли хлопці забрати інші речі. Ярکو і Мірко хоч веселі, дуже поважно взялися до організованню життя в пивниці. Вони міцно мене поцілували, а Мірко навіть сказав щось миле про Галушку. Він найшов її білішою від сніжної кулі...

— Але ти зробила б ліпше, залишивши її на селі, бо тут вона непотрібна й може згинуть з голоду, — сказав Ярکو.

— Вона не згине з голоду, — відповіла йому Оля, а навіть буде нам дуже потрібна, бо пильнуватиме мешкання, коли ми будемо в пивниці.

— Так, Галушка напевно це зробить для мене, — відповіла я, думаючи про її ужиточність. Може, я і заздрила їй? — А чи я зможу залишитися з нею в помешканні? — спитала я.

— Ні, це неможливе, Зоїка, мама буде турбуватися, а повір мені, їй не треба тепер ще нової турботи, — відповіла Оля рішучим, хоч і приязним голосом.

— А знаєш, Олю, я знаю і таких, що не журяться нічим і дуже полюбили пивницю! Ах, щоб ти бачила наших наречених! Під претекстом, що вони її випробовують, не покидають її, і коли ми приходимо з речами, вони сидять, подавши собі руки, а то й уста...

— Досить, Ярку, — перервала Оля. — Швиденько знесіть те все, бо коли завийуть сирени на алярм, то всі ми мусимо зійти до пивниці. Треба, щоб все там було готове.

— Ти так боїшся алярму?.. — спитав Ярکو.

— Ні, але ми приобіцяли мамі, а я не думаю бути анархісткою, як ти!

— Ах, то ти вважаєш мене анархістом? А хочеш, щоб я сказав, хто ти?

Війшла мама, і всі замовкли. Чому? Вони ж не боялися її, ні не соромилися ніколи своїх суперечок перед нею. Мусіла бути інша причина: вплив Олі та її наказ оберігати маму.

— Ось твій сніданок, Зоїка! Добре поїж, бо в пивниці є ледве ще... Олю, не забудь знести туди прітус, добре наповнений нафтою і закритий!

На таці я побачила рештки, напевно призначені для Галушки.

— Галушка тобі дякує, мамо, що ти подумала про неї. — А відчувши на собі погляд Олі, я докинула: — Я теж тобі дякую...

Мама нічого не відповіла, але усміхнулась, майже щаслива.

Я снідала при столі, заваленому різними речами, призначеними для пивниці, коли ввійшла, не стукавши, наша сусідка. Вона була дуже знервована. Я здивувалася, як це? Вона зайшла, не стукавши, а мене вчили, що всі у місті стукають у двері, заки входять у кімнату.

Останній раз, коли я була в місті, той звичай мене дивував, бо ж часто за дверима не було нікого, щоб відповісти. Вкінці я відмовилась стукати в двері та зробила тим чималу прикрість мамі. Вона спитала мене, чому я так впираюсь і не хочу стати добре вихованою панночкою. Я відповіла, що вважаю смішним той звичай, і на селі ми живемо дуже добре без того, щоб стукати в двері. Коли тато працює і не хоче, щоб йому перешкождали, він замикає двері на ключ.

Мама докинула, що село не все є прикладом доброго виховання; це мене так вразило, що я була злобною супроти мами й відповіла:

— Я не знаю багато людей, що були б так до-

бре виховані, як Юстина, але я сміялася б з неї, коли б вона стукала до дверей комори чи їдальні.

На це мама відповіла мені :

— Добре виховання саме полягає в тому, щоб уміти відрізнити двері комори від інших, за якими може бути особа, яка не бажає, щоб її турбувати.

— Стукаємо до дверей, щоб попередити про нашу присутність, — докинула мама.

Ця думка мене переконала, хоч той звичай видається мені дивним, трохи упокорюючим, бо я думала про прокажених, яким причіпляли дзвінок до черевика, щоб вони попередили про їх наближення.

Але наша сусідка ввійшла, не стукаючи. Невже ж війна дозволила людям забути їх добре виховання? А я думала, що раз людина добре вихована, то на ціле життя!

У своєму поденервуванні та пані навіть мене не запримітила, а без запрошення звалилася на крісло.

— Що за катастрофа! Справжній кінець світу! — простогнала вона засапана. — Чи вони вже надходять?

— Що нового? — спитала мама дуже спокійно.

— Ах, ще їх нема, дякувати Богові. Але здається, що австріяки сподівались того... Ви вважаєте нормальним те, що нас чекає?

Не здаєте собі справи з небезпеки... Нас усіх зма-сакрують! Чуєте, ласкава пані? Австрійська зброя недостатня, нездібна нас оборонити... Вам це нічого? Цього ранку розліпили ілюстровані афіші і які! Там видно тих дикунів — руських... Один настромив на вила немовля і підносить до уст, щоби з'їсти, от-так, живе...

— Чи ви волієте, щоб його спекли перед тим? — спитала мама без ніякої тривоги в голосі...

Загальний сміх заглушив відповідь сусідки, яка одна не сміялася. Бачуши її розгублені вигляд, мама даремно старалася її заспокоїти.

— Чи ви не бачите перебільшення в тих афішах?

— Чому ви їх захищаєте, тих варварів? — відповіла сусідка. — Ви знаєте їх тільки з кількох книжок. Ви їх ідеалізуєте, але напевно скоро змініте вашу думку, коли побачите ваші дочки, а може, й себе саму жертвою тих диких побідників, які, упокоривши нас, зовсім звичайно врубують шию, щоб ми не змогли про те говорити!

Тим разом мама втратила охоту жартувати й звернулась до сусідки, начеб зверталася до хворої.

— Вам треба відпочити, пані, взяти трохи горілки, то вам добре зробить!

— Але ж я зовсім не хвора, — відповіла сусідка. — Я виділа їх моїми власними очима на афішах і також читала зізнання жінок, над якими так знущалися в окупованому ними місті, точніше, в Тернополі...

— Чи ті зізнання вони зробили після того, коли їм втяли шию, чи перед тим? спитала мама. — Ви дивуєте мене вашою наївністю. Як можете вірити в подібні дурниці?

Тим разом сусідка дивилась на маму мовчки.

— Повірте, не варто задля того захворіти!

— Коли ж то неправда, тоді чому ж власті наліплюють такі афіші на мурах міста? Чи вони роблять це, щоб нас перестерегти, щоб ми могли ще врятуватися!

— Врятуватися? — спитала здивовано мама. — Кудюю? Ви знаєте добре, що місто окружене і ніхто не може з нього вирватись.

— То чого ж вони це роблять? Щоб викликати паніку?..

— Роблять для пропаганди, яка конечна в час війни, щоб сіяти страх, а також, щоб переконати чоловіків про конечність обороняти своїх жінок, дітей, їх честь і обороняти місто проти лютого й жорстокого ворога... Це допомагає заохотити чоловіків битися завзятіше!

— В тому, що ви кажете, є може трохи правди,

— завважила сусідка, — бо я бачила багато добровольців, навіть озброєних, що йшли групами серединою вулиці...

— Інакше й не можна собі пояснити тих плакатів, — сказала мама.

— А як ви думаєте, що вони зроблять з нами, коли займуть місто?

— Вони розліплять другі, проголошуючи, що вони наші визволителі, і відтак будуть далі займатися своїми військовими справами.

— А чи справді ви думаєте, що вони ангели?

— Напевно ні! Війна робить з людини ангела тільки тоді, коли вона згине на полі бою.

— Думаю, однак, що не обійдеться без грабунків — промовила сусідка. — Чи ви не думаєте?..

— Про то я не можу нічого сказати, пані, бо знаєте, в час війни важко уникнути таких випадків.

— Я так і думала! Нас будуть грабувати до останньої сорочки! Знаєте, що на партері родина Франців виложила на столах усе своє добро, дочіпивши листа такого змісту: «Беріть все, що вам потрібно, ми не будемо гніватися за те на вас!» Франц хотів ще додати: «тільки залишіть нам життя», але погляди були поділені, й він змінив кінець, щоб зтримати гідність, а також, щоб здобути виrozumіння і співчуття побідників. Думаю, ми повинні теж так зробити!..

— Коли ви бажаєте, то робіть, — відповіла мама, — але я не буду здивована, якщо вони не скористають з того, навіть прямо для того, щоб покпити собі з боягузів.

— То ви справді думаєте, що не треба такого робити?

— Думаю, що не треба, натомість потрібно робити щось інше, ужиточне; ось — поскладати у шафах, впорядкувати книжки або навіть читати трохи й щонайменше виходити на вулицю.

— Думаєте, що небезпечно?

— Смертельної небезпеки немає, але одне певне, вплив міста, яке знаходиться в стані облоги, на осіб таких податливих на впливи, як ви, не дуже добрий, — докинула мама нетерпляче.

Я добре виділа, що мама мала вже досить тієї пустої сусідчиної балаканини, яка мене так сильно зайняла, що я не пропустила ні слова. Може, саме й те турбувало маму, бо вона кілька разів глянула на мене неспокійними очима. Під кожним її поглядом я старалася бути дуже спокійною, щоб бути подібною на неї, бо мені рідко траплялася нагода подивляти її за відвагу. Звичайно, я скоріше бачила її скромною і мовчазною. Чи не війна мала таку незвичайну магічну силу робити звичайних людей незвичайними, або такими мізерними, як наша сусідка?

Запала коротка мовчанка. Мама повернулася до своїх занять, а сусідка що начеб заспокоїлася, сказала :

— Дивно, ви такі спокійні, так начеб йшло про звичайне перепроводження !..

— Чи ви часто виділи мене стривожену?

— Ну ні, але в таких хвилинах можна втратити голову !..

— Знаєте пані, відносно голови, то саме її треба зберігати, як довго лиш можна, — відповіла мама з усмішкою. То була усмішка прощання, що зрозуміла й сусідка, яка сказала нам загальне « до побачення », не подякувавши мамі за її добрі поради.

Я була здивована, що мама не відпроварила сусідку до дверей, як то робила звичайно з гістьми. Напевно вона поступила так умисно, бо сусідка не була запрошена.

Тільки вона вийшла, мама підійшла до мене, кажучи :

— Не турбуйся, Зоїка, тим усім, що наоповідала нам сусідка. То дуже нервова жінка і при найменшій небезпеці вона зовсім тратить голову ! Думаю, що вона тебе не налякала тими всіма історіями ?

— Але ж ні, мамо, вона примусила мене сміятися і цим зробила мені приємність.

— Приємність? Чим?

— Пригадуєте, минулого року ви мені казали, що то дуже добре вихована пані, а вона зайшла до нас не застукавши в двері...

— Можливо, двері були відхилені, бо хлопці зносили речі.

— Так, але двері до їдальні були напевно закриті, я добре виділа!

— Тоді означає, що вона справді загубила голову!

— Вона загубила не голову, а всі свої добрі манери, — відповіла я впевнено.

Обидва хлопці вибухнули сміхом і почали балачку про сусідку, не жаліючи насмішок.

Мама завважила:

— Не треба радіти з нещастя других, а ця людина заслуговує на наше співчуття.

— Добра історія! — відповів Ярko. — Співчуття для польки! Та ви знаєте, що коли б ми були в небезпеці, вона не мала б для нас ніякого співчуття..

— То ще не знати, дорогий! Частіше люди є ліпші, як ми думаємо. Але тепер годі, ви зробіть краще, коли знесете скоро всі речі, бо ми втратили багато часу!

Я теж встала і спитала, що можу взяти туди. Мама дала мені подушки, докинувши:

— Коли впадеш, то не буде великої біди!

— Чи я можу взяти ще ту карафку? — спитала я, простягаючи свободну руку. Мама глянула на мене і сказала:

— Досить з тебе тих подушок, Зоїка!

— Ні, мамо, прошу, дайте мені ще це!

— Чого ж ти так напрошуєшся, дороженька?

— Щоби доказати, що я досить зручна!

Мама ще раз подивилася і без слова подала мені карафку, наповнену водою.

Я ще спитала: — Чи можу взяти до пивниці Галушку, хоч один раз.

— Добре, Зоїка, але зараз її веди нагору.

— Добре, мамо.

Я йшла обережно за моїми братами, уважаючи пильно на кожний східець, щоб не впасти.

В пивниці я була здивована порядком, який там панував. В довгих коридорах висіли лямпи, освічуючи переходи між пивницями. В кутах і часто біля дверей стояли бочки з піском і водою, навіть лопати, хоч я не могла здогадатись, для чого вони? Копати ще одну пивницю, чи, може, бараболю? Напевно, ні. Але запах бараболі наповняв цілу пивницю, бо тут кожний тримав свої запаси. У кожній приватній пивниці світилася лямпа й світло протискалося шпарами. Через відкриті двері часом було видно дітей, а то й цілі родини, що умостилися на своїх клунках.

Яке було моє здивування, коли я зайшла в нашу пивницю. Зовсім як кімната, тільки без вікон. На стінах килими, а широкі хідники зовсім покривали долівку. Навіть два низькі дивани займали затишні кути. Посередині стояв малий круглий столик, одинокий мебель, на якому стояв годинник, карафка з водою і склянка.

В кутку, біля дверей, Марійка подавала нареченому гачки і вони імпровізували вішала на одяг. Тут висіло вже кілька плащів і куртка. Запримітивши мене, наречений зіскочив зі стільця:

— Ось наша мала Зоїка! — вигукнув він.

Тоді Марійка теж обернулася і так несподівано схопила мене у свої обійми, що карафка вилетіла мені з рук, я зжахнулася, але «чарівний князенко» підбіг вмить і схопив її.

Який він милий і приємний! Ніколи йому того не забуду, як теж не забуду, що він назвав мене «наша Зоїка». З моїми подушками на руках я була збентежена наскоком Марійки, яка у своєму щасті хотіла всіх робити щасливими. Я її добре розуміла, бо

теж заховувалась, як вона, коли мені траплялось бути щасливою. Я теж розуміла, що вона щаслива, маючи такого нареченого, і я подумала, що може тато міг помилитися у своїх поглядах на музик. Також я ствердила, що Ярко помилився, бо ми найшли наречених при праці.

Тепер Марійка освободила мене від подушок і примістивши мене на тапчані, почала, з Леськом засипувати мене запитами, як сніжними кулями.

Брати поклали речі й пішли, залишивши мене в тій привітній пивниці, до того ж у приємному товаристві «людей без турбот», як казав Ярко.

Вичерпавши різні запити, наречені на хвилину замовкли, дивлячись на мене та чекаючи, щоб я теж заговорила. А в мене був тільки один запит, особливо до «чарівного князенка». Після хвилинки вагання я спитала :

— Чи ви будете нас теж тут втішати музикою ?

— Милий Боже ! Марійко ! — скрикнув він нагло. — Як я міг забути цитру ! Ви закрутили мені голову. Ми пам'ятали про все, навіть про ілюстровані журнали, а забули про цитру. Ви дозволите мені, Марійко, я залишу вас на хвилину й скоренько побіжу до себе за цитрою !

— Очевидно, — відповіла Марійка, але не запізняйтесь !

— Чверть години мені досить, — відповів Лесько, та звернувшись до мене, сказав :

— Дякую вам, маленька фее, що подумали про мою музику !

Який він милий, подумала я, супроводячи його очима. Коли він вийшов я спитала у Марійки :

— Скажи мені, Марійко, чи ти будеш плакати в день весілля ?

— Напевно ні, Зоїка, я буду співати ! То лише на селі плачуть і то від щастя, щоб ти знала !

— А пізніше, Марійко, ніколи не будеш плакати, навіть потайки ?

— Але ж ні, дороженька, ніколи! Ми будемо все життя співати, грати на цитрі і сміятися!

— Яке то щастя, Марійко!

— Так, Зоїчко, але одного для ти теж заручишся, будеш щаслива й радісна, як небо!

— А небо щасливе, Марійко?

— Так, Зоїка, коли не закриті хмарами. Але воно безмежне, як і наше щастя.

— Послухай, Марійко...

— Що таке, Зоїка?

— Ти ще лиха на мене за ті порічки?

— Але ж ні, Зоїка. Навпаки, тепер коли я вже доросла, віддаю тобі увесь мій порічник!

Я нічого не відповіла, бо вона пригадала мені наш дім, город... Марійка, мабуть, зрозуміла, бо скоро додала:

— Я тобі дарую його трохи пізно, Зоїка. Але почекай, я дам тобі зараз щось інше в заміну, тільки подумаю... Вже знаю, мою білу суконку, знаєш, ту прикрашену малими букетами рож, якими ти так милувалася. Це в тій суконці я пізнала Леська. Він її дуже любить. Хочеш, Зоїка?

— Дякую тобі, Марійко, але ти можеш її ще носити.

— Ні, Зоїка, на баль я вже не піду, тоді коли для тебе ми зробимо дуже гарну суконку на неділю...

— З букетиками рож?

— Напевно. Ось я зараз піду за нею. Ми приготуємо її тут, в пивниці.

Залишившись сама, я розглядала килим на стіні. Посеред чудового лісу стояла серна, і дивилась на мене своїми великими, допитливими очима. Той краєвид був неначе вікно, розкрите на зовнішній світ, на зелень, якої в пивниці, бракувало. Він сподобався мені тут більше, чим у кімнаті, нагорі, де я його ледве чи й запримітила б.

Побачивши мене саму, Галушка, яка досі винюхувала всі кути пивниці, прибігла до мене. Поклавши

передні лапи на мої коліна, вона дивилась на мене довго й дивно, не кліпнувши оком, так, наче б відчувала, що треба нам розстатись, хоч на деякий час. Я вже запримітила її здивовання і неспокій в тій пивниці, де вона надаремно шукала за собачим запахом і не найшовши ні сліду, зрозуміла, що її місце не тут. Я старалась її заспокоїти, як могла, кажучи, що приходитиму до неї часто, як тільки зможу, і що в час війни вона мусить теж повинуватись деяким зарядженням.

Нагло, я помітила у дверях «чарівного князенка» та подумала, що він був свідком моєї розмови з Галушкою, і почервоніла по самі вуха.

— Я заспокоюю Галушку, бо через усі ці зміни вона стала дуже неспокійна!

— Я розумію дуже добре, Зоїка, сам часто розмовляю, але не з собачкою, бо її не маю, а з моєю цитрою. Часом запитую в неї: «Скажи, чому ти не хочеш мене слухати? Чому відмовляєшся відчути мою пісню, і тверднеш під моїми пальцями і тоді вона виходить не така, як я хотів би». Але мушу тобі сказати, що ніколи ще не довелося мені її потішати, навпаки, звичайно вона мене заспокоює в моїх смутках чи турботах! В таких хвилинах я готовий її розцілувати, але не можу показати перед нею мою слабкість...

— Чому в житті потрібно завжди бути сильним?
— спитала я.

— Так, Зоїка, треба хоч пробувати бути сильним, бо інакше життя нас розчавить! Як то мило, що ви нагадали мені про цитру. Тепер я маю відносно неї викиди сумління...

— Потіште її, скоро. Витягніть з того чорного футляру й заграйте щось гарне, так просто для неї.

— І теж трохи для вас, Зоїка, — відповів він поклавши цитру на столі. Сам сів на долівку, наче справжній східній князь.

З-під його ніжних рук, його двох пальців, при-

крашених перстнями для гри, виходила легка мелодія. Перстені ледве торкалися білих і тремтливих струн. Часом мізинний палець приглушував легко надто вібруючий звук, наводив інші, ще ніжніші. Музика була така чарівна, що я забула про все... Мені здавалось, що ми в країні феї, у зовсім іншому не-реальному світі, у світі, де немає страхіття війни...

**
*

Хоч наша пивниця була добре влаштована навіть для довшого побуту, цього вечора ми залишилися спати в мешканні, бо не грозила жодна небезпека.

Після вечері Лесько покинув нас, трохи сумний, бо він мав залишитися з нами лиш тоді, коли б ми спали в пивниці; так на випадок небезпеки наречені були б разом. Мені видавалось чудовим те, що вони хотіли померти разом... Може, це тому, що життя не все дозволяє жити разом, а навіть бути нареченими...

Після дня праці всі ми зараз після вечері лягли спати й скоро заснули. Другий день був без очевидної небезпеки... Ми довідалися від мами, яка мала час кинути оком на вулицю, і цього було досить, щоб вона знала, що діється. Крамниця з харчами була відкрита, люди заходили а деякі навіть виносили хліб.

Мої брати поспішали на закупи, за час, коли ми приготуємо сніданок. Тільки вони вийшли з кімнати, коли хтось постукав у двері.

То була наша сусідка з учора; коли б я її не бачила, не вірила б, що вона може так сильно стукати. А однак то була та сама пані, така неспілива учора, така нещасна, що мама звернулась до неї, як до хворої, яка потребує багато зрозуміння. Їй напевно вже нічого не бракувало, бо її обличчя промінювало, як і вся її постать говорила про певність і готовість до зачіпки.

— Вибачте мені, що вас турбую, я зайшла на

хвилину, щоб подати вам дуже добру новину, просто незвичайну, хоч вона може вас розчарувати!

— Яка це новина, пані? — спитала мама точно таким голосом, як учора.

— Ми відбили ворога, завдаючи йому великих втрат! Тисячі й тисячі убитих!.. Ми продовжуємо наступ і надіємось розчавити тих варварів, як мух! Всіх, всіх до одного, чуєте? Я страшенно радію такою зміною, а ви? Що ви скажете на це?

— Я нічого не скажу, — відповіла мама. — але трудно мені радіти смертю тисяч і тисяч людських істот!

— Людських істот? Тих диких варварів, тієї правдивої зарази?.. Але ж певно, ви не можете радіти, я про це думала... Можливо, це для вас чиста катастрофа, бо ви ж русини й бажаєте приходу руських, тих братів, що мали б взяти наше місто! Навіть ціною найжахливіших жертв! Я добре зрозуміла учора! Ваш спокій прикрив радість, а ваше бажання мене потішити було тільки насміхом! Але сміється, хто сміється останній! Будьте впевнені, я собі пригадаю!..

— Коли ви прийшли тільки на те, — відповіла спокійно мама, то завдали собі даремно труду. Ваші погрози мене не торкаються, я їх не боюсь, але хочу вам сказати, що не в моїй звичці насміхатися з осіб в розпачі, як ви були вчора!

— Я була в розпачі? А хто ж мав відвагу, як я, вийти з пивниці на вулицю, наразитися на стільки небезпек і, наражуючи життя, попередити вас про небезпеки? Та ж то новий напад на мене. Зрештою не знаю, як я могла сподіватись від вас чогось іншого. Від русинів? Наші сусіди праві: ви мусите бути шпигунами!

— Пані, я прошу вас вийти, — сказала мама, не міняючи голосу, хоч вона вся побіліла і стояла не порушно, як заморожена.

Оля встала і без слова відкрила широко двері.

— То ви мене проганяєте? Заплатите дорого за це!

Ніхто нічого їй не відповів, однак всі ми, як на невидимий наказ, піднеслися із своїх місць і чекали її виходу.

Обкинувши кожного з нас своїм розлюченим поглядом, сусідка вийшла боком, так, наче б боялася дістати удар в плечі. Минаючи Олю, що теж ще стояла біля дверей, пані повернулася до нас, крикнувши:

— Вас всіх повісять!

Як відповідь, двері, що нагло закрилися, мусіли вдарити її по носі, бо ще за дверима ми чули її розлючений крик:

«Вбивники! Зараз біжу на поліцію або до головного штабу!»

Тепер вона, очевидно, пішла, бо за дверима запанувала тиша, як і в кімнаті. Важка, гнітюча тиша...

Я запитувала себе, хто посміє перервати той жахливий спокій, що наповнював мене страхом.

То була Марійка. Вона підійшла до мами, кажучи:

— Бідна мамочко! Які ви були відважні й опановані. Та що тепер буде з нами? Вона зовсім здібна піти донести на нас на поліції.

— Донести що?.. — спитала мама.

— Чи я знаю? З пімсти вона видумає щонебудь, щоб нас заарештували. Може, я ніколи не побачу Леська! Боже, чому ж він не приходить?

— Заспокійся Марійко! Вона нічого не зробить, сусідка. Можливо, що їй пішла трохи кров з носа і вона найперше вмиється. Трохи спущеної крові й трохи холодної води приведуть її до здорового глузду.

— Ви так говорите, мамочко, щоб мене заспокоїти. Однак ви знаєте добре, що ситуація поважна.

— Та навіть коли б так було, Марійко, не тратьмо голови, ходім всі до праці! Треба буде чимскоріше спалити наші російські книжки, також ілюстровані

журнали і, може, деякі листи. Все в кухонній печі, — сказала мама спокійно, але авторитетно.

— І саме в тій хвилині увійшли хлопці, обтяжені продуктами. Вдоволені та навіть з гордими мінами, вони поклали на столі круглий бохонець.

— Бачиш, мамо, ми добре зробили, що роздобули ті талончики. Без них ніхто не може дістати ні кришинки хліба! Ми навіть заховали його на спід кошика, щоб ніхто не міг доглянути.

— Добре діти, але тепер є важніша справа. Ви допоможете нам палити книжки. Зберіть теж всі ваші записки і листи та несіть те все на кухню.

— То для чого, мамо?

Побачивши на маминому лиці вираз втоми, Оля почала розповідати хлопцям докладно цілу сцену з сусідкою.

Вони слухали зацікавлені, безпорушно, і я сама, слухаючи ще раз тої історії, найшла її ще жахливішою, як в дійсності. Думаю, що мама була теж тої думки, бо вона вийшла повільно з кімнати та якось нерішуче, так немов би не знала ні куди, ні як їй іти, що робити і від чого почати...

Тільки мама вийшла, як Ярко, помовчавши хвилину, сказав глухим голосом:

— То правда, ворога відбили! Але та історія може закінчитися для нас недобре. Я ніколи не мав довір'я до тої баби з гарними манерами. Тепер ви бачите, що за тим крилося. Ніколи я не міг її стерігти. Пригадуєш, Олю, який жаль мала до мене мама, коли я відмовився прийняти від неї дарунок на уродини. Я передчував, що доведеться дорого заплатити за ті подарунки. Справді, не розумію мами! — продовжував Ярко, весь час тупцюючи по кімнаті, здовж і впоперек, як медвідь у клітці.

— Як мама могла її приймати у нашій хаті, оту ляшку, що є нашим очевидним ворогом. Гарні манери! Навіть одного дня мама казала нашій теті, що

це може послужити приміром для других. Добрий примір! Нічого й казати.

— До чого воно служить, Ярку, денервуватися, — перебила Оля. — Тепер вже запізно дискутувати над тим, краще скоро діяти й послухати мами.

— Твоя правда, Олю, будемо дискутувати пізніше. Але я найстарший з хлопців і повинен щось зробити. Та тепер ходім палити папери! Але коли б я був тут під час тої авантури, був би скинув ту мегеру зі сходів без ніяких манерів! Але чекай, я маю ідею. Коли вона подасть нас на поліцію, я скажу, що її син польський конспіратор і трактує австрійців, як запеклих ворогів! Чекай! Я маю навіть один лист, а також брошуру, в якій він запрошує до спільного повстання проти австрійського ярма. Треба це знайти, заки мама все спалить!

— То багато нам не допоможе, — завважила Оля, — найвище його замкнуть разом з нами до криміналу, а тоді буде ще гірше.

— Скажи Олю, — спитала я несміливо, — чи нам дозволять взяти Галушку, цитру Леська і той гарний килим, що в пивниці?..

Оля усміхнулася і сказала:

— Всі ми неправі, крім Зоїки. В криміналі не буде гірше, як у нашій пивниці з забитими вікнами, де людина задихається від браку повітря. Нема чим так перейматися. Краще потішити маму.

— До роботи! — зарядив Ярکو, прямуючи до дверей. — Ти, Мірку, займешся вогнем, та уважай, перше підуть листи; не давай забагато, щоб із-зовні не було надто видно диму. Я принесу тобі те, що найважливіше. Олю, ти займися книжками, Марійка ілюстрованими журналами, бо вона їх знає найкраще, я займуся листами.

— Вибач, Ярку, я не хочу, щоб ти брав мої листи, сказала Оля.

— Тоді кинь їх усі у вогонь, так набагато краще,

головно для твоїх листів, — сказав він дивним голосом і вийшов з кімнати.

Марійка, що стояла перед вікном, витерла потайки останні сльози...

— Марійко, — звернулася я тихо до неї.

Вона повернулася мовчки.

— Ти вже плачеш, Марійко?

— Бачиш, Зоїка, я й не думала, що це прийде так скоро... Але я так турбуюсь за Леська! Знаєш, я плачу з любови, Зоїка.

— Чому воно так боляче любити? Чому?

— Бо те, що любимо, надто цінне, і ми боїмось його втратити. Але не турбуйся тим, Зоїко, Лесько напевно прийде ще перед тим... і тоді я перестану плакати, бо знаєш, біля нього ніщо мене не злякає...

— А біля мами?..

— Біля мами... — повторила вона, начеб не зрозуміла запити, — а потім нагло додала: — бачиш, Зоїка, коли ти ще дитина, то мама є твоєю безпекою і щастям, але пізніше тією безпекою і щастям стає наречений.

— То пізніше вже не любитьсЯ мами? — спитала я вражена.

— Ні, Зоїка, любитьсЯ її також, але коли людина росте, то серце теж стає ширше, здібне любити кілька осіб нараз, й очевидно, мою малу сестричку, — сказала вона, гладячи моє волосся.

Це вперше, що Марійка говорила до мене, як до дорослої.

— Як то мусить бути тяжко, Марійко...

— Що, Зоїка?

— Любити нараз більше осіб...

— Але ж ні, дорогенька. Не думай більше про те. Я відчуваю, що Лесько зараз прийде і ти побачиш, я буду сміятися!

— Що я можу робити, Марійко? Ярko не дав мені жодного заняття.

— Не дивуйся, він такий розсіяний. Ти мені до-

поможеш і занесеш до кухні всі журнали, які я виберу, хоч я не зовсім згідна з ними, що потрібно все спалити. Думаю, треба все переглянути й залишити кілька, бо коли все спалимо, то воно може скорше викликати підозріння. Але знаєш що зробимо? Щоб не надто завалити паперами кухні, ми запалимо тут у великій печі і ти будеш її доглядати. Добре?

Ми пішли до сальону за журналами. Кілька хвилин пізніше я розвела вогонь в печі і дивилась, як він хапчиво все поглинає у своїй червоній пащі. Поміж журналами я найшла один невеликий, повний кольорових квітів, зовсім мені незнаних. Я відклала його набік, бо знала, що квіти не можуть вчинити зла, навіть ворогові...

Мама зайшла до їдальні з пачкою листів.

— Ось тобі, Зоїка, кинь їх зараз у вогонь, бо в кухні забагато паперів. Ви добре зробили, що запалили другу піч. Правда, тепер ціле мешкання чути спаленим папером, але я відкрию трохи вікна.

— Мамо, чи я маю спалити ті листи перев'язані синіми стрічками? — спитала я вагаючись. — Яка шкода!

— Як хочеш, то забери собі стрічки, Зоїка, бо я не матиму відваги...

— Розумію, мамочко; вони так гарно пахнуть ті листи... Пахнуть фіялками...

— То правда, дорогенька! Я все тримала ті листи разом з двома флакониками перфуму з фіялок. Їх я теж мала від моїх батьків.

— То листи від дідуня?

— Також від бабуні, якої ти, на жаль, не знала, бо вона померла саме перед твоїм народженням.

— Ох, мамочко! Тож шкода їх палити, ті листи! Може, можна їх заховати?

— Не можна, дорогенька. Я не можу ризикувати і наводити на вас небезпеку. Однак то мені дуже й дуже важко... Важче, чим щонебудь!

— Бідна, дорога бабуня... Ні сліду не лишиться з її листів. Яка ти добра для нас, мамочко!

Здавалось, що я відчувала те саме, що Марійка, однак добре знала, що більше люблю мою маму...

— То нічого, Зоїка. Вони зрозуміють...

— Хто такий?

— Дідуньо й бабуня, що тепер у небі.

— Вони також у небі, як малі ангели?

— Напевно, дороженька! Бо ціле їхнє життя було повне віри, справедливості й жертвенності...

Нагло, зі сальону ми почули голос Ярка, що кликав маму.

Вона бідна стрепенулась, наче б поверталась з дуже глибокого сну, й спитала:

— Що то може бути? Ах так! Ти все змушуєш мене забувати реальну дійсність, Зоїка! Як то мусить бути приємно жити у світі снів, у твоєму світі, Зоїка!

Я була готова сказати мамі, що хотіла б теж повести її на лісові доріжки і галяви, у чарівний світ вітру й пташок, коли знову ми почули заклик Ярка. Я встала, скочила до дверей та помчала до сальону, заки ще мама встигла мене затримати.

Ярко стояв перед столом, закиданим паперами, з листом у руці. Я навіть не чекала, заки він закінчить якесь вияснення Марійці, а звернулась до нього, наголошуючи добре кожне слово:

— Ти не можеш потрудитися сам до мами? Ти не можеш заховати для себе ті турботи? То так ти її охороняєш?..

Ярко подивився на мене таким здивованим поглядом, що вся моя злість нагло проминула. Я не докинула ні слова, повернулась на п'яті і вийшла та найшлась саме перед мамою, що вже зійшла до реальної дійсності буднів і стояла спокійна та розсудлива перед нами.

— Що таке, Ярку, — спитала вона голосом без сліду суму, ні тіні далеких спогадів...

— Ох, я вибачаюсь, мамо, це менш важливе, як

я думав. То тільки квит на ті рублі, що ви купили і які вам мусять скоро прислати. Я найшов його між домашніми паперами, які ви мені довірили переглянути.

— То правда, я забула... Кинь зараз у вогонь, Ярку!

— А рублі!

— То побачимо пізніше, та покищо треба позбутися якнайскоріше тої посвідки!

— Її можна б заховати. — запропонував Ярکو.

— Ні, — відповіла я. — Ми тількищо спалили багато цінніші речі, як всі рублі світу.

— То правда, Ярку. Дай мені. Ось, Зоїка, кинь у твою піч. Тримаючи посвідку в руці, я вийшла в коридор і на хвилину зупинилася, щоб віддихнути, так мене приголомшила моя власна відвага.

За дверима Ярко говорив до мами:

— Зоїка показується енергійною і навіть дуже авторитетною.

— То правда, Ярку, але часто вона думає правильно.

— Можливо, мамо, але я її добре не розумію. Вона робить на мене враження замкненої і сумної на свій вік...

— А однак вона щасливіша за нас усіх. Одного дня ти її зрозумієш, відповіла мама, забувши про квит на рублі, який я все ще тримала в руці.

Нагло я підскочила, бо хтось гримав сильно до наших дверей, і я пригадала, що дзвоник зіпсований. То правдоподібно полька, — подумала я і відкривши двері до сальону, попередила: хось стукає, я іду відкрити.

— Перше попередь Мірка, щоб спалив папери, — сказав Ярко приглушеним голосом.

Я пішла попередити Мірка, потім повернулась до своєї печі вкинути посвідку, що все ще я тримала в руці, і кілька листів, які валялись на підлозі. За-

кривши піч я пішла до входових дверей. Ще в коридорі наздігнав мене Ярko і шепнув :

— Пожди хвилину, аж ми сядемо до столу снідати, так краще...

Вийшовши з сальону я мало не вдарилась об двері, бо стукіт тепер був сильний і настирливий.

В їдальні вже всі сиділи за столом перед порожніми чашками, краями хліб, смарували повидлами і розмовляли спокійно, наче б і нічого не було. Про що вони могли говорити? А може, ніхто не чув удару чобіт до дверей?

Тепер я ішла вже прямо, назустріч незнамому й подорозі ще прикусила уста, щоб опанувати страх.

Одним рухом відкрила двері. Коли я побачила перед собою військовика в синьому однострої зі суворим виразом лиця, вся моя відвага покинула мене і я стояла перед ним непорушно, тільки мої очі благали помилування для моїх рідних.

Він теж приглядався мені без слова, ні руху, тільки за хвилину спитав :

— Чи тут мешкає панна Ворона, моя сестра?

Не пригадую вже, коли останній раз я вибухнула таким веселим сміхом.

— Що в тому смішного, — запитав він, вражений.

— Вибачте, я хотіла б, щоб ваша сестра тут жила, але, на жаль, зовсім її не знаю.

— Ах, я мусів помилитися на один поверх.

— Не думаю, — відповіла я, бо на вищому поверсі живе пані Вунска...

— Тоді певно внизу? спитав військовий.

— Також ні, але поспитайте на першому поверсі, порадила я умисно, думаючи, що його стукіт нажене страх на польку, коли вона дома.

— Дякую вам, панночко, — сказав він, прямуючи до сходів.

Замкнувши двері, я з почуттям легкості побігла до їдальні, де царила мертва тиша. Можна було чути, як цукор топиться в чаю... Тільки Мірко вийшов,

і я жаліла, бо хотіла бачити його усміхнене лице.

— То був військовий.

— Чого він хотів, — поспитала мама.

— Я спершу злякалась, коли його побачила, до того він дивився теж мовчки на мене.

— А де ж він, тепер? — спитав Ярکو, що більше поспішав від мене. — Я хотів попросити його забратися...

— І що ж він хотів?

— Він спитав мене: « Чи тут живе пані Ворона?.. »

Загальний сміх не дав мені продовжувати... Я була захоплена, що можу розсмішити стільки осіб нараз. Таке мені ніколи не траплялося.

— Ти просто чудова, Зоїка! — скрикнула мама. — а скільки страху ти нам завдала напочатку!

— Я теж, після його запиту, — вибухнула сміхом і збентежилась, бо той військовий мусів бути вражений. Він спитав: « Що таке смішне для вас у моєму запиті? »

— Але чи ти насправду сміялася?

— Очевидно, але зараз після того я вибачилась перед ним і післала його постукати до польки!

— Зоїка, ти справді гідна бути нашою сестрою! — сказав Ярکو, врадуваний. — Знаєш мамо, тепер я починаю її розуміти ліпше! Тепер скажи Зоїка, як виглядав той військовий? Може, офіцер?

— Я не вмію їх розпізнати, але він був у синьому уніформі і мав на ковнірі срібну галузку.

— Ха, ха, ха! — засміявся Ярکو. Та це просто лісничий, якого ти взяла за військового.

— То мені байдуже, але найважливіше, що він не прийшов до нас!

— То правда, але найсмішніше, що той лісничий шукав пані Ворону!

— То навіть його сестра, — докинула я.

— Як ти знаєш?

— Він сам мені сказав!

В тій хвилині Мірко прийшов з гарячим чаєм, і

Ярко почав йому все докладно розповідати, а я сіла до столу щось поїсти, бо справді була голодна, Мама казала правду: найбільший голод дають переживання.

Наша радість не тривала довго. На підлозі валялось ще повно паперів, немов кошмар, печі були переповнені, треба було таки все докладно спалити і навести лад.

Мама стояла при вікні, щоб слідкувати, чи хто не йде до нас, і ми всі теж надслуховували нервово кожний звук на сходах. Ніхто не був здібний взятись за щось інше... Найменший звук, які-небудь кроки, що наближались, часом затримувалися, то знову віддалювалися, насторожували нас всіх і кожний стримував віддих у неспокійному очікуванні.

Така атмосфера вичікування нас сильно вичерпувала, і Ярко вирішив поставити кожного з нас, по черзі, на сторожі в коридорі. Кожний з нас мав надслухувати півгодини, і в разі небажаної візити, попередити інших, щоб всі мали час приготувитись і бути природними, як тільки можливо. Кожний з нас мав приготувити заздалегідь якебудь заняття, бо ніщо не є більш підозріле, як нервові напруження цілої родини.

Хоч і все було дуже добре підготовлено, але ніхто не займався нічим іншим, як вичікування, за винятком мами, яка пішла до кухні приготувити щось на обід. Я пішла теж, щоб їй допомогти навбирати картоплі, бо Оля попекла пальці, стараючись якнайглибше вложити в піч свої листи, щоб вони скоро згоріли. Мені видається, що коли б це були листи до мене від мами, тата чи Юстини, я теж попекла б собі пальці...

Марійка ніколи не допомагала при тій праці, навіть коли не було послугачки, бо вона надто вважає

на свої плекані руки. Навіть її порічник плекав по-таємно, перед другими, огородник, але я хоч і знала про те, ніколи не розповідала. Всі дивувалися, як це її порічки ростуть так рясно, без опіки, без плекання, а другі завдавали собі стільки праці, не маючи вислідів. І всі дивувалися, не подумавши, що в природі нема винятків, ані чуда.

В кухні я застала маму так переняту її турботними думками, що я не відважилась перервати тої напруженої тиші, повної неспокою. До речі я сама теж була наповнена тим неспокоєм і не находила нічого, щоб зацікавити чи розірвати когонебудь...

Я навіть не могла потішити Галушку, хоч бачила її неспокій. Вона, звичайно така цікава, така жива, тепер стала боязка й така спокійна, що весь ранок пролежала на своїй лежанці під канапою, не ворухнувшись, ні не проявляючи ніякого зацікавлення. Ні один раз вона не вийшла, щоб піти за мною, або хоча б полизати мою руку. Ні, вона лежала, не рухавшись, спостерігаючи тільки наші ноги, що весь час неспокійно вештались по кімнаті, затримуючись час-до часу.

Думаю, що для собаки, людські ноги мусять замикати цілий, окремий світ, розповідати стільки цікавого, стільки незвичайного, про що навіть ми самі не знаємо. Напевно кожний пес розпізнає ноги веселої, сумної або розлюченої людини. Бо як інакше пояснити те зацікавлення людськими ногами і лише ногами; бо ж Галушка не могла бачити зі своєї лежанки нічого іншого й напевно не мала охоти бачити, бо наші лиця ні рухи нічого їй не говорили... Лесько прийшов саме перед обідом. Його затримала біля себе його хвора тітка. Хвора з переляку, як він сам казав.

Марійка прийняла його з холодним й невдоволеним виразом лиця, хоч він і вибачався, як міг. Не наділила його найменшою усмішкою, тільки, вислухавши мовчки, сказала :

— Розумію, розумію дуже добре...

Лесько додав :

— Очевидно, коли була б загроза найменшої небезпеки, я був би прийшов тут, хоч і тітка мене звивала...

— Ось власне, ми ніколи не були в такій небезпеці, як сьогодні, — відповіла Марійка, гірким і втомленим голосом.

— То розкажіть мені, про це, Марійко?

— Тепер воно без значення... — відповіла вона.

В тій хвилині наблизився Ярکو, який горів з нетерплячки, щоб розказати Леськові всі події дня.

Лесько слухав дуже уважно, але навіть не засміявся з своєї пригоди з лісничим, мабуть, уважав, що ми виявилися недобре вихованими... Тільки Ярکو закінчив, тепер Лесько підійшов до Марійки, що все ще стояла при вікні, і сказав зворушеним голосом :

— Дуже мені прикро, Марійко, я прошу у вас вибачення! Тепер я розумію ваше розчарування і ваше огірчення... Я повинен бути тут, але, очевидно, я не міг передбачити такої катастрофи!

— Нема ніякої катастрофи, — відповіла Марійка сухим тоном.

Тепер я відчула, що треба щось сказати.

— Марійко, ти обіцяла мені, що будеш сміятися, коли Лесько прийде!

— Так, коли б він прийшов рано, як я його так очікувала! Але тепер не можу більше сміятись. Чому ті жандарми не прийшли перед вами, — звернулася вона до Леська; ви застали б мешкання порожнє і нас всіх у в'язниці!

— І ви справді думаете, що вони прийдуть, ті жандарми?

Не діставши відповіді, Лесько докинув :

— А що коли б я пішов до тої дами?

— Що?... — скрикнула обурена Марійка.

Я сама була теж здивована тим запитом і старалась відгадати, пощо Лесько хоче піти до тої поль-

ки, чи щоб вилаяти її, чи перепросити за те, що... вона нас образила..

Загальна мовчанка була засудженням пропозиції Леська. Мама старалася злагіднити атмосферу, кажучи :

— Бачите, то остання річ, яку можна було б зробити. Треба залишити нашу долю провидінню...

— Але, дорога пані добродійко, то неможливе ! Треба діяти, робити щонебудь ! Та ж уся родина загрожена. Це забагато ! Чи ви дозволите мені взяти Марійку до моєї тітки ? Тітка буде їй дуже рада, а рівночасно вона буде поза небезпекою. Хоч вона...

— Я не бачу в тому нічого непристойного, — відповіла мама.

— Ніколи у світі ! — відповіла Марійка рішуче.

— Але чому, — спитав Лесько. Так вам залежить, щоб піти до криміналу

Мені залежить, головню на моїй родині і я не належу до боягузів !

— Чому вважаєте, що то боягузтво, коли зможете залишитися на волі ? Тоді зможете зробити для вашої родини куди більше, як усі разом в тюрмі !

— Я вас прошу, залишім це ! — відповіла Марійка, — глухим голосом.

— Справді, я не розумію вас ! Ви такі відважні, а даєтесь так легко подолати і стаєте безраді в обличчі небезпеки ! — замітив Лесько.

— Я не нахожу ніякої відваги в самотній втечі, — відповіла знову Марійка.

— Але ж ми можемо ще взяти з нами Зоїку, яка ще дитина і кримінал для неї ще менш вказаний, як старшим особам.

— Спитайте її, коли вона захоче, ви можете її забрати, — кинула знову сухо Марійка.

Лесько запитував мене поглядом, але, не розуміючи мого стягненого лица, докинув :

— Ми візьмемо теж цитру і я буду грати вам цілими днями. — Його погляд був такий благаючий

і впертий, що я не могла довше мовчати, але не знала добре, як йому пояснити, що я нізащо в світі не покину цей дім, як довго висить над ним небезпека. Тому я не відповіла прямо :

— Дякую, але я не можу піти до вашої тітки, бо мушу займатися Галушкою !

— Візьміть її теж із собою !

— Того я теж не можу зробити !

— Але чому ? — настоював він.

— Бо вона також не захоче йти !..

Лесько сполотнів, але не відповів нічого. Залягла ще прикріша тиша, і я відчула на собі погляди всіх, хоч вони затрималися на мені лиш хвилинку. Тепер я зрозуміла, що завинила і що є такі думки, яких ніколи не треба висловлювати, хоча б хтось і настоював...

Тепер я не знала як вибачитися. Не відважувалася нічого більше сказати зі страху, щоб не погіршити напруження. На щастя, мама прийшла мені на допомогу, звертаючись до Леська :

— Не прив'язуйте надто ваги до її слів, які напевно незгідні з її думками та хочуть тільки вдоволити забаганки собаки. Вчора вона навіть не хотіла зійти до пивниці через пса... — докинула мама, щоб краще мене вибачити.

Не говорім більше про це, — сказав Лесько з великою гідністю. — Та я навіть більш не настоюю, бачучи ваш сильний опір, хоч признаюся, мене він трохи дивує...

— Для мене не є несподіванкою ваше здивування, — відповіла мама. — На жаль, ви ніколи не зазнали правдивого родинного життя, тому що були одинаком, а потім втратили вашу маму ще дитиною. Бачите, родина це сильно поєднана клітина. Вона пов'язана дуже сильними вузлами, часом незрозумілими для обсерватора з-зовні. Але не робіть з того поганих висновків, а радше скажіть собі, що важко втекти від власної долі.

— Ах, це тому !.. — відповів Лесько з чемности, але я відчувала, що він зовсім не був переконаний.

Ще перед полуднем прийшла наша служниця і принесла зупу; ми сіли до столу в цілковитій мовчанці, начеб вже були в криміналі.

Я не забуду того напруження при обіді, коли найменше слово робило враження грому, за яким підуть блискавки і буря. Але, на щастя, буря не знялась, бо надто всі себе пильнували задля мами, яка була, очевидно, втомлена...

Після обіду Оля наполягла, щоб мама пішла відпочити. Ми взялись все впорядкувати: хлопці кінчили палити папери, ми з Олею пішли до кухні допомогти служниці, залишаючи наречених самих, щоб могли вияснити свої думки... Показалось, то був найкращий спосіб, бо при підвечірку, вони з'явилися в повній згоді і навіть усміхалися.

Та все одно, до вечора, ми очікували поліцаїв; вони можуть прийти вночі, щоб взяти нас всіх разом, — як казав Ярко, підморгуючи до Леська, який залишився ночувати у нас.

Але ні вночі, ні на другий день ніхто не прийшов. Певно поліція була занята іншими справами, бо рано ми довідались, що фронт заломився в багатьох місцях і що ворог знову загрожує містові.

Справді рано вигляд вулиці змінився. Помітно було нервовий рух: одні дискутували завзято, інші поспішали кудись, а ще інші бігли із своїми клунками, не знаючи добре куди.

Цілий дім був знервований: закривали вікна, тріскали дверима, ще інші збігали сходами до пивниці.

При сніданку ми обговорювали нові можливості такої зміни, не переймаючись одначе, бо після вчорашнього дня жакливого напруження все здавалось нам сьогодні без значення.

На думку хлопців, місто може ще встоятись досить довго, очевидно, при добрій обороні. Оля була іншої думки: населення, налякане афішами та іншою

пропагандою, не здібне до великого опору. Тільки ми з мамою мовчали.

— Чи ми теж зараз зійдемо в пивницю? — спитала Марійка.

— Не думаю, що воно потрібне, коли немає справді небезпеки. В пивниці мало повітря, і ми не зможемо там довго всидіти, тому краще заощадити повітря, яке там знаходиться, — відповіла мама, яка старалася все передбачити...

— Правда, то буде зовсім недоречно, закопатися тепер в пивницю, — докинув Ярको. — Але ми побіжимо з Мірком за харчами, бо наша крамниця закрита. Добре, мамо?

— Ідіть тільки не затримуйтеся довго, щоб я не турбувалася вами.

Хлопці піднялись, взяли торби, вийшли веселі, жартуючи, що було дивне. Звичайно вони не дуже любили йти на закупа. Тільки вони вийшли, Лесько і Марійка вирішити заграти удвійку на цитрі і фортепіані у сальоні. Оля залишилася прибрати в їдальні, а я пішла з мамою до кухні.

Я турбувалася Галушкою. Від двох днів вона не вилазила із свого сховку, тільки щоб поїсти і мені не вдалось її звідти виманити. Навіть я не могла знайти причину її дивної впертості і страху. Я гладила її і брала на коліна, щоб зменшити її неспокій, але надаремно. Її вушка були насторожені і при найменшому гаморі надворі вона зіскакувала з моїх колін, щоб заховатись знову під канапою. Вкінці я залишила її у спокою.

В кухні мама витягнула з кошиків ярину, щоб відсвіжити і зложити, де треба. Вона вирішила висушити частину моркву, щоб не псувалася.

— Так краще, бо не можна надто числити на свіжу ярину, її не буде багато цього літа, тому що менше її засіяли.

Я взяла фартушок і почала чистити моркву та краяти в кільця, щоб потім посушити на гарячій блясі.

— Жаль мені дивитись на тебе замкненій тут, Зоїка, без повітря і сонця, — сказала мама своїм поважним голосом.

— Але ж навпаки, мамочко, я рада бути тут з вами всіма, бо коли б залишилася вдома, то весь час думала б про вас, що з вами.

— Знаю, Зоїка, що в тебе добре серце, але все одно роблю собі докори що взяла тебе сюди. Там, ти була б вже поза небезпекою, тоді коли тут не знаємо що нас чекає.

— Чого ви боїтесь, мамо, руських?

— Не конечно їх, але війни взагалі, бо вона не вибирає своїх жертв...

— Ми не жертви, мамо, бо тато казав, що лише боягузи і слабосилі є жертвами життя.

Мама подивилась на мене довго своїми лагідними очима й сказала:

— Яка ти дивна дівчинка, Зоїка! Часом ти нагадуєш мені дідуня. Він був філософ і жив більше у світі ідей, ніж в реальному.

— Але я живу в реальному світі, мамочко! Дивіться, я люблю краяти моркву в кружки, щоб вона не зогнила.

— То також ідеалізм, Зоїка.

— Нічого, тим гірше для цього вченого слова, — а я люблю моркву, — сказала я і, щоб розсмішити маму, взялася гризти сиру моркву, хоч вона й не мала того доброго смаку, що морква на селі, вибрана з землі... Але таки мені вдалось її розсмішити і для того я була б з'їла хоч і півкошика...

— А як жила бабуня, мамо?

— Не розумію добре твого запиту, Зоїка.

— В якому світі вона жила, чи також ідеальному?

— Вона була дуже активна і розумна, — відповіла мама. Це вона провадила весь дім, а навіть заряджувала працею в полі; організувала, тримала віжки господарства, щоб залишити дідуня займатися справами віри і своїми книжками, які він так любив.

То його бібліотека, яку ми тепер маємо. Але любов до праці, і то до добре зробленої праці, ти маєш від бабуні, — сказала мама, бажаючи мене похвалити за добре покраяну моркву.

— А що я маю від вас, мамо?

— Не знаю добре, голубко; хіба небагато...

— Чому ви такі скромні?

— Та хіба через моє ім'я Модеста, — сказала мама, усміхаючись тією теплою усмішкою, яку я так люблю.

— Що треба робити, мамо, щоб бути скромною?

— Нічого не роби, Зоїка! — відповіла мама задумано, а після хвилини мовчанки докинула: — Це, бачиш, християнська прикмета, але їй нема місця в цьому світі, хіба в монастирі. Там ніхто її не поневіряє, бо вона відгороджена грубими мурами від людської пихи...

— Чи то великий гріх бути чванливим?

— Очевидно, головно, коли чванство вживається, щоб зробити прикрість другим.

— Я не люблю робити другим прикрости, мамо...

— Знаю, дорогенька, тому навіть коли в тебе є трохи чванства, то ти, Зоїка, не є чванлива, а скорше амбітна.

— Скажіть, мамо, а коли ми будемо варити м'ясо?

— Трохи пізніше, дорогенька, зваримо кусок шинки, яку я, на щастя, привезла від нас. А чому ти питаєш?

— Я хотіла б відкрити двері, щоб Галушка почувла запах. Може, це її витягне зі схованки.

— Твої запити мене все дивують, Зоїка, хоч мені здається, що я добре тебе знаю. А що до Галушки, то коли її не зворушує твоя, така ніжна увага до неї, то тільки тому, що вона невдячниця. Та щоб зробити їй приємність, ми дамо нашу шинку до каппусняка і навіть відкриємо покришку з ринки. Воно зробить меншу приємність Леськові, в якого делікатний ніс, — докинула мама жартома. — Я можу зало-

житися з тобою, що він прийде тихесенько, на пальцях, щоб закрити двері в кухню!

— А я піду, мамо, зараз відкрити двері до сальону, щоби трохи послухати його музики. Чи ви теж бажаєте послухати?

— Іди, голубко, я рада, що ти любиш музику.

Мимо всіх наших заходів, Галушка не вийшла зі свого сховку і то не віщувало нічого доброго.

«Може, вона хвора?» — запитувала я себе і пішла зараз помацати її ніс, чи не гарячий; але він був, як звичайно, холодний. Вона виявляла весь час той же неспокій: найменший звук насторожував її вуха і вона надслухувала дуже уважно, навіть далекі звуки. Цього ранку вона почула перші гарматні постріли на заході і пильно надслухувала, звідки вони летять.

Тепер мені було її справді жаль, та найбільш була мені прикра заввага мами, що Галушка — очевидний боягуз. Правда, що ніякий пес не ховається так, як вона, без очевидної причини, тому я дуже хотіла відкрити мотиви її дивної поведінки. Я навіть воліла б її бачити хворою з гарячим і сухим носом, бо тоді можна було б виправдати її слабкість. Але справді я не могла нічого, таки нічого, найти! Вона віддихала нормально, їла і пила все, що я їй приносила. Тепер мені було ясно, що вона боялася, і я почала навіть жаліти, що взяла її до міста, де вона зовсім не подобала на сільську відважну собачку. Звідки могла її принести Юстина? А може, вона принесла її з міста?

Все те було дивне, і мама казала правду, що Галушка зовсім не подібна на Боруна, що був незвичайною собакою. Бідний Боруна! Він теж далеко, щоб мене потішити! Але я думаю про тебе, мій вірний приятелю, бачиш, не забула!

Мама почала турбуватися довшою неprisутністю хлопців, головню тому, що гарматні постріли, ставали щораз то виразніші, щораз то ближчі. Часом навіть було чути подвійні: одні далекі, другі сильніші, або

два постріли рівночасно, але не в тому самому місці. Це робило дивне враження, і мені здавалось, що я чула звуки дзвонів близьких, а рівночасно далеких.

Я все ще сиділа на землі біля канапи, коли нагло Галушка зірвалася і скочила в коридор до входових дверей. По виразі її очей було видно, що вона очікує когось, а я зрозуміла, що вона пізнала кроки моїх братів.

— Заспокійтесь, мамо! То напевно повертаються хлопці, бо Галушка пізнала їх кроки, — сказала я вдоволена, що, може, хоч за те мама її похвалить.

— Тепер мама залишила все і теж вийшла у коридор, щоб переконатися, чи собачка нас правильно попередила. Кроки наближались, і ми почули стукіт у двері. Я підбігла, щоб переконатися чи нічого не трапилось, бо поспіх Галушки був дуже дивний.

Я пізнала спосіб стукання у двері Ярка і розкрила їх наостіж. Та заки ще мої брати увійшли, обтяжені різними харчами, Галушка встигла перебігти поріг і кинулась у сходову клітку з таким поспіхом, наче б дім горів.

Хлопці увійшли дуже оживлені та вигукнули:

— Але ж новини!

Я стояла на сходах, не знаючи що робити: бігти за Галушкою, чи піти слухати новин з міста.

До мене долітали їх оживлені голоси, що перепліталися або старалися один перебігти одного, підносячи голос. Ні, таки годі було стримати цікавість, і я, залишивши відхилені двері, повернулася скоро до їдальні. Тепер вияснював Ярko:

— Говорять ще, що австрійська армія тікає через надломаний фронт і що місто здасться без бою. Вже нема поліції, тому такий хаос у місті. Коли б ви тільки виділи! Справжній грабунок! Юрба все ламає: двері і вікна магазинів, кожен бере, що завгодно. Навіть були такі, що прийшли з тачками, на які ладували різне добро! Цілі звої матерії, мішки цукру й муки! Інші брали, що знайшли, на плечі й відходили. По-

тім формувалися інші гурти, розбивали двері магазинів, били вікна й вся та розбещена юрба робила враження грабіжників і злодіїв, що тільки вийшли з криміналу... Але то були звичайні люди з вулиці; між ними теж жінки, школярі, а навіть діти, а теж пані в капелюках! Мені здається, що жінки були найбільш хапливі й найвідважніші! Вони не боялись жодних перешкод, кидались на двері, забезпечені залізною сіткою, та вміли їх відкрити. То було незвичайне видовище! Дивлячись на це, ми дивувалися, чому жінок не посилають на фронт! — заключив Ярko.

— Ти називаєш це відвагою? — перебила мама. — Розбивати двері магазинів і розкрадати чуже добро, а ще тоді, коли немає кому його захищати та власне нема ніякої небезпеки? Добра відвага. Нічого й казати!..

— Це все таки вимагає відваги, мамо, бо був деякий ризик; жінок мало не задушили, деякі були зранені, навіть одна досить поважно: зломана сітка зранила їй рам'я і кров текла здовж вулиці. Думаєте, що це спиною її запал? Зовсім ні! Ледве перев'язали їй рам'я таки її фартушком, вона зараз кинулась до розбитого магазину, щоб винести свою частку...

— І ви провели весь час, оглядаючи те все?

— А що ти робила б, мамо? Хіба що воліла б, щоб ми ламали вікна, — зажартував Ярko.

— Але вас могли там роздушити або зранити!

— Ми були дуже обережні та трималися збоку, де не було магазинів, і слідкували, чи надійде поліція, але вона не прийшла. Думаю, що коли вона ще є, то напевно занята в центрі міста, де, як кажуть, був справжній погром магазинів: хутра, годинники та перфуми валялися на вулиці і по них топтали, — докинув Ярko.

— Але де ви закупили ті всі харчі, — спитала мама, показуючи на вщерть наповнені сітки.

Ярко не відповів нічого, тільки поглядом повів

у сторону Мірка, який стояв ще більше мовчазний, як звичайно.

— Скажи, Мірку, — спитала мама тихим голосом, немов боячись відповіді.

— Спитайте в Ярка, він краще знає, — відповів Мірко.

Мама подивилась довгим і допитливим поглядом на Ярка, що стояв непорушний і розгублений, наче попав у власну пастку, а тепер було запізно щоб з неї вимотатись; він розповів забагато, щоб могли тепер щонебудь збрехати.

— Той кошик заповнений закупами, які ми зробили в малому магазині, знаєш, до нього сходиться вниз, у нашій дільниці. Та ми зробили дурницю, закупаючи ті харчі й продукти, які, дві вулиці далі, валялися по землі і всі по них ходили. Я справді не видів в тому нічого злого, щоб позбирати те, що валялося на землі, і всі топтали, — докинув Ярко поглянувши хитро на брата.

— Ви збирали крадені речі? — спитала мама, дуже спокійним голосом, в якому не проявлялось жодного докору і знервовання. Вона була спокійніша, як звичайно..

— Не треба переборщувати, мамо! Тож не були вже крадені речі, а ті, що їх викинули й по них топтала розбещена юрба, що бігла по нові скарби! У тих кошиках нема нічого іншого, як харчі для нас, — докинув Ярко.

— Харчі, які ви збирали на вулиці, як жебраки, — промовила мама. — Мабудь, я воліла б, щоб ви ті харчі вкрали, бо тоді ви хоч мали б відповідальність за ваш поступок, але збирати те, що другі покрали, то справді негідно, — сказала вона зломаним голосом.

— Але ж мамо, ми потребували тих харчів і були б їх купили, коли б хтось продав, — відповів Ярко роздратованим голосом. — Ми справді потребували цукру!

— Що до мене, — відповіла мама, — то я волію

їсти цілий тиждень сухі бараболі, навіть цілий рік, як збирати то мізерне, накрадене добро !

Ярко нічого не відповів, тільки відвернувся від нас, та я запримітила, що його погляд заступили сльози...

Мама звернулась до Мірка, кажучи :

— Прошу тебе, збери те все і занеси куди хочеш, щоб тільки я не мала перед очима !

Тепер Ярко, навіть не стараючись скрити своїх сліз, повернувся до мами заломаним голосом :

— Таж я це для вас зробив, мамо. Ви не знаєте, з яким завзяттям і радістю я ніс ті кошики, повні харчів для цілої родини. Я біг додому втішений, що побачу ваше врадуване лице, що хоч на кілька днів ми будемо забезпечені. Почути від вас ті докори то справді несправедливо, бо я нічого не вкрав, ні не зробив ніякого проступку ! А коли ви вважаєте, що то боягузтво збирати окрушки, які падають під бенкетний стіл, то я це зробив таки для вас і зовсім того не соромлюсь, — закінчив він, — не стримуючись тепер ні від сліз, ні від вияву свого почуття бунту, після чого він повернувся і вийшов.

В кімнаті залягла тиша, важча, як його слова. Я не знала, кого боронити, кого оправдувати... Я стояла перед двома різними правдами і, можливо, обі вони були правильні: мамина виблискувала синім кольором сталі, і Яркова, що наповнювала моє серце гарячою щердістю... Котру з них вибрати ?

Мої роздумування перебив голос Леська :

— Вибачте, пані добродійко, що висловлю мою скромну думку, але мені видається, що наміри Ярка були найшляхетніші в світі.

— Не сумніваюсь в його шляхетних намірах, — відповіла мама, — але сама шляхетність пізнається в убожестві. Зрештою, мені крається серце, що я спричинила його плач. Він такий гордий, Ярко ! Але що ж я можу ? Мені дуже прикре його терпіння...

Я кинулась до мами :

— Мамо! Ходім разом його потішити, ходім скоро, заки не буде пізно, заки не висохнуть його сльози...

— Іди сама, Зоїка! Ти краще найдеш потрібні слова, бо я не можу того зробити. Мушу захищати його перед ним самим і ніяк не можу сприяти таким слабощам. У жодному випадку!

Я стояла розгублена посеред кімнати і теж відчувала, що може, вже не найду потрібних слів. Чим більше я роздумувала, тим менше було у мене рішучості піти і закинути йому рамена довкруги шиї... « Можливо, що такий мій жест більше його здивує, як потішить. » — роздумувала я, не рухаючись.

Нагло Марійка, яка весь час стояла приліплена до вікна, оглядаючи порожню вулицю, повернулася до нас і без слова вийшла з їдальні, прямуючи до кімнати хлопців, куди заховався Ярко.

Мама провела її своїм поглядом, що здавався менше стурбований, але сумний.

Після виходу Марійки та її нареченого, Мірко спитав :

— А що ж зробити з тими всіми харчами?

— Викинь їх! — сказала мама.

— Ні, мамо, — вставилась Оля. — Це надто жорстоко й непотрібно. Є заголоджені родини, без хліба...

— В тій хвилині, більшість тих родин не потребує нашої милостині, бо вони займаються грабунком, відповіла мама, — а ніяка чесна родина не прийме тих харчів.

— Можливо, коли буде знати звідки вони, але напевно прийме, коли нічого не сказати...

— Роби, як знаєш, Олю! Можливо, твоя правда, але не питай в мене більше нічого!

— Занеси це до комори, Мірку, пізніше ми побачимо кому післати, сказала Оля, розсудлива, як завжди.

— А ті кошики з нашими закупами теж туди?
— спитав Мірко.

— Ні, занеси на кухню, я займусь сама, — докинула мама піднявшись з місця.

Так, начеб хтось відкрив вікно надвір, всі ми відітхнули з полегшою, бо питання було розв'язане. На майбутнє ніхто з нас не сміє рухати речей, які нам не належать.

Нагло я пригадала, що Галушка надворі, і скрикнула переляканим голосом:

— Вона ще не повернулася!

— Хто не повернувся? — спитала мама.

— Галушка! Де ж вона могла дітись, мамо? Може, загубилася?

— Не тривожся, голубко! — відповіла мама. — Ніякий пес не загубиться, коли не хоче. А коли вона так захотіла, ти не вдієш нічого.

— Як то так, мамочко?

— Так, дороженька! Можливо, що вона повернеться вечером, а може, бути що не повернеться зовсім, бо втекла, — сказала мама так, немов би знала краще за мене таємниці Галушки.

— Утекла? спитала я. Чого ж їй тікати й куди?

— Що ми можемо знати... Втікти з міста, що без охорони, без опіки, віддане хаосові...

— Ну, неможливо, мамо, щоб вона пішла отак сама, без мене!

— У звірини, що така боязлива й перелякана, як вона була останніми днями, все можливе...

— Коли вона справді так зробила, то я не хочу більше її видіти! Навіть не буду жаліти за нею, — скрикнула я. — Та все таки я певна що вона повернеться!

— Можливо, — відповіла мама, встаючи з крісла й витираючи стіл своїм фартушком.

Нагло цілим домом сколихнув зовсім близький вибух, аж вікна задрижали. Здивовані чи скоріше заскочені тим, ми залишились непорушно на своїх місцях, лише наші погляди перестрілювалися, і всі дивились на маму.

— Всі до пивниці! — сказала мама і пішла своїм пливучим кроком до сальону попередити хлопців і Марійку.

Заки зійти до пивниці, я затрималась в передсінку поглянути, чи не побачу Галушки. Я хотіла її закликати й почекати, але мама потягнула мене до сходів. Треба було йти швиденько за мамою, щоб залишити вільний перехід другим мешканцям; вони товпились за нами, накликували одні одних; коридори пивниці були темні, бо ніхто не очікував такої несподіванки.

Лише Оля була передбачлива, бо найшла у своїй кишені сірники й свічки та освітлювала прохід до пивниці. Вона відпровадила нас і вийшла зі свічкою посвітити іншим льокаторам, що бовтались в темноті і поспішали, начеб смерть з косою бігла за ними. Повернувшись до пивниці, Оля сказала:

— Як мало потрібно, щоб нас замітили й оцінили! Досить у потрібну хвилину мати в кишені кусок свічки. Аж дивно, які люди стають милі й уважливі до інших, коли мають хоч малу користь, — докинула вона з усмішкою, яка мені здавалась сумною і гіркою.

Я теж мала охоту так посміхнутись, думаючи про Галушку, яка, можливо, втікла зо страху і покинула мене от-так просто, як злодій!.. Ті сумніви мене так мучили, що я хотіла, щоб мене хтось заспокоїв і запевнив, але не відважувалась говорити про те...

— Чи ви закрили нагорі двері, мамо? Що зробить Галушка, коли повернеться?

— Коли вона прийде, то знає добре, де нас шукати, бо вона вже була раз у пивниці, — відповіла мама розсіяно, надслухуючи рівночасно, звідки доходять гарматні стріли та далекі голоси знадвору.

— Мамо, але ж Галушка знає, що їй не вільно сюди заходити, — настоювала я рішучим голосом, не вдоволена, що не дістала ніякого запевнення, ніякої потіхи...

— Коли вона захоче повернутися, то знаєш, не буде перейматися такими дрібницями...

— А що ж ми зробимо з нею?

— Я виведу її нагору, — відповіла мама трохи нетерпеливо.

— Мамо, а коли вона не повернеться? — спитала я ледве чутно, з неспокоєм...

— Коли вона не повернеться, значить не заслуговує, щоб ти стільки нею турбувалася.

— Ти не знаєш, мамо, куди вона могла побігти?

— Думаю, що вона побігла в сторону села або заховається, покищо в міському парку, бо, знаєш, собаки мають далеко тонший інстинкт небезпеки, як ми. Бачиш добре, що вона передчула багато скоріше за нас те, що мало статися. Не журися, Зоїка, а скажи собі тільки, що собачка шукала більше безпеки, ніж твоєї приязні, що, зрештою зовсім нормально! Не думай більше, — докинула мама і знову почала надслухувати щось далеке, може, хотіла відчувати те, що мало прийти...

Мамині слова мене майже заспокоїли; так я боялась, що посуджую, несправедливо, Галушку за боязнь. Ну що ж? Але мама була ліпша від мене у своїх осудах. Вона не засуджувала собаку, а найшла, що то зовсім нормально, коли вона шукає прятунку... Мама була ліпша за мене і знову мене пригнобило відкриття, що я можу бути злобною...

— Те вікно видається мені не дуже то добре уцільнене, а ті мішки з піском не витримують найменшого потрясення та можуть впасти і засипати очі, — завважила мама. Думаю, треба їх краще підперти дошками, як це у пивниці Вронського.

— То правда, — відповів Ярослав, — я мав це зробити, але не видів наглої потреби й думав, краще залишити так, щоб входило свіже повітря. Але тепер ми це зробимо, навіть зараз. Ходи Мірку, підемо за дошками. А взагалі, краще щонебудь робити, як очі-

кувати бездільно, — докинув він, виходячи з пивниці, а за ним потягнувся, як тінь Мірко...

Часто мені приходить на думку, що Мірко, — справді тінь Ярослава; так він його слухає і наслідує у всьому. Чому? Так наче б сам не бажав нічого іншого, як стати великим і важливим, як його брат...

А однак я воліла Мірка, сама не знаю чому. Може, саме тому, що люблю тіні і відбитки дерев у воді більше, як самі дерева. Небо, що відбивалось у воді, здавалось мені ще більш віддалене, ще більш таємне... Оглядаючи його у воді, я мала часом враження, що досить спуститись туди, щоб досягти те небо... Те зоряне небо в один вечір над нашим садом. Зорі миготіли у воді, оточеній темним вінком дерев... А тепер ген там далеко, над полем битви розпростерлось сіре небо без зір...

Що сталося із синіми очима того австрійського вояка?..

Нагло я відчула, що зимний дрозд пройшов тілом, а коли розкрила очі то здивована побачила, що лежу на ліжку, а біля мене сидить мама.

— Ах, Зоїка! Ти мене так налякала. Що з тобою, дороженька? Чи тобі ще холодно?

— Нічого не знаю, мамо! Чого ж я тут на ліжку? Я думала що все ще оглядаю мій черевик...

— Ти захиталася і я підхопила тебе в мої обійми; ти була зовсім холодна. Чи вже тобі краще? Розігрілася? Чи щось тобі долягає, Зоїка?

— Ні, мамо, мене нічого не болить.

— А про що ж ти думала, дороженька?..

— Про небо... мамо, — відповіла я, не вагаючись.

— Зоїка, а хіба ж воно так страшно думати про небо? — спитала мама, тихо зітхнувши...

— Зоїка, ти лякаєш маму своїми фантазіями, — сказала Оля, подаючи мені чашку гарячого чаю. — Бери, пий, і думай скорше про маму, нас усіх і про реальну дійсність!

— Але ж я нічого не видумую, Олю! Чому ти

докоряєш мені? Що я думала про небо, то не моя вина!

— Ні, голубко, то скоріше моя вина, що я не подумала тебе тепліше вкрити у тій вогкій пивниці, — сказала мама своїм теплим і милим голосом.

Як я люблю його слухати в головах мого ліжка... Я нічого не відповіла, хоч мені вже й не було холодно, надіючись, затримати хоч хвилиночку мамину руку на моїм чолі.

Закривши очі, я продовжувала мріяти, але про небо, про небо мого великого щастя, що зійшло з висот і огорнуло нас своєю ласкою, відгороджуючи від решти світу... Мамині уста торкнулись моєї щічки, я більше не тремтіла від холоду, а злітала кудись високо, все вище, аж до золотої бані нашого неба...

Напевно я заснула, потонувши в глибокий сон, сповнений радості й світла. Коли розкрила очі, стіл був накритий... Примус співав в кутку пивниці і пара підносила зі свистом покришку. Певно варилася зупа.

— Ах, врешті князівна будиться! — вигукнув Ярко. — Ми зможемо прибити дошки Зовсім не думаємо всіх лякати, — докинув він переходячи коло мене.

Хоч я ще блукала в моєму сні, не могла втримати, щоб не сказати:

— Коли б це тебе мало лякати, значить, ти не дуже відважний!..

— Напевно відважніший за тебе, що вмираєш від страху!

— На всякий випадок ти будеш останній знати, від чого я вмираю! — відповіла я дуже спокійно і беззлісно, бо ніщо не заспокоює більше, як свідомість несправедливого закиду.

— Ярслане, — обізвалась мама сухим тоном, — чи ти не можеш прибити своєї дошки без зайвих

коментарів і заховати твій сарказм для істот на твою міру!

— Знаю, мамо, знаю добре, що вона заслуговує на всі ваші ласки, а я на всі ваші докори, тільки й завжди докори!..

— Цим разом дуже слушні, — кинула авторитетно Марійка.

На що Ярکو нічого не відповів. Він ніколи майже не відважувався дискутувати чи дати під сумнів слова своєї старшої сестри.

Нахилившись до мене, мама тихо спитала:

— Про що ти снила, Зоїка?

— Про вас, мамочко!..

— Це мені приємно, бо я була ввесь час біля тебе і снила разом з тобою, Зоїка, — відповіла вона, цілуючи мене ще раз.

Я притримала її руку на моїх устах... і мовчала. У цей мент я любила пивницю, благословила гарматні стрільна, що летіли на нас, дякувала війні й забула навіть про зоряне небо, що купалось там, у темряві... Я простила болючі слова Ярослава, бо знала, що вони — тільки зброя пімсти за рану, яку він сам дістав. В тій хвилині все здавалось мені гарним, навіть свистячий спів примуса. Колись той звук мене нервував своєю монотонністю. Але сьогодні його полумінь мав темносиній відтінь, майже фіялковий, якого я ніколи не спостерегла. «Як пільні блаватки», — подумала я.

— Чи чуєшся краще, голубко? Можеш встати їсти з нами?

— Так, мамо, — відповіла я, притримуючи її ще хвилинку біля мене.

— Воно, може, небезпечно тобі вставати, можеш застудитися. Чекай, Зоїка, краще загорнися в накривало й сядь, взявши подушку під плечі; почекай, я принесу тобі.

Глухий гарматний постріл перервав її тихий голос...

— А той упав ще далі, як попередній, — уточнив Мірко, так начеб ішло про гру.

Під час їжі всі мовчали і кожний надслушував. Гарматні стріли нас абсорбували, ми їх очікували, надслушували, і ніхто не міг нічим іншим зайнятися. А Мірко невтомно числив глухі і далекі постріли. Вони десь падали, нищучи й убиваючи... Я навіть уявляла розвалені доми й розпучливі крики, що доходили з румовищ. Але тут все було спокійне й мовчазне. Навіть ніхто не зважився перервати тишу, наче б ми лякались наших власних голосів, як у церкві, перед Божою присутністю.

Ніхто з нас не був боязливий, і я була переконана, що ніхто не відчував страху, а однак, ніхто не мав відваги ворухнутись. Чому?

Втомлена очікуванням і надслушуванням тиші, наповненої непотрібною нетерплячкою, я шукала, чим зайняти мої думки... А що як придивлятись до облич, а головню до очей усіх, як цікаво. Мамині були для мене відкриттям: дуже ясні і прозорі, вони відзеркалювали завжди нове світло. Часом задумані чи замріяні, або знову іншим разом неспокійні, сумні або втомлені, але все повні доброти, повні того Божого світла, яке спливає на неї з неба... Тими очима мама мусіла бачити ангелів, що літали в блакиті, малих крилатих ангелів, як ті, що я їх виділа під синьою банею катедри. Коли б справді зійшли поміж нас злі духи, вони уникали б погляду маминих очей, як знаку хреста, або свяченої води. Біля мами, під охороною її очей нічого боятись; ні темноти, ні навіть не страшно було б опівночі на цвинтарі...

Чому я не маю її ясно-сірих очей? і чому ніхто з нас їх немає? Це мусить бути особливий дар Божий, може, нагорода... Ах, як чудово носити постійно зі собою той ясний погляд, наповнений блакиттю, немов відірваний шматок неба!

Очі Мірка теж повні доброти, але вони кладуться на вас так тільки випадково. І навіть коли з ними

зустрінутись, є враження, наче б вони казали: «Вибачаємось, що поглянули на вас!», — такі вони не-сміливі. Ніколи я не вміла відгадати, про що вони думають, бо напевно вони чимсь заняті, а навіть часом ховаються за напівзакритими повіками, щоб вглибині заховати свої думки. Сам Мірко такий, як і його погляд: не любить показуватись...

Я хотіла б знати, що він любить, поза своїми книжками... Напевно ще любить Ярослава за його сміливість і відвагу. Його, як нічного метелика, притягає сильне світло, в якому він ризикує спалити крильця. Але не я! Не можу перенести довго погляду Ярослава, хоч він має блискучі й гарячі очі, але, може, саме тому я оминаю його палючий погляд. Він кладеться на мене так, начеб хотів забрати у мене те, що я бажала б заховати тільки для себе самої... Його очі широко розкриті, ваговиті й відважні; вони нічого не бояться і перед нічим не заважаються. Напевно Ярослав дуже відважний, але його присутність мене не заспокоює, а скоріше мене лякає.

— Ярро напевно завойовник, — сказала одного дня Марійка. Це, мабуть правда, але не знаю, що він старається завоювати...

Очі Марійки великі чорні, але вони просто гарні, дуже гарні і я люблю на них дивитись, головню тоді, коли вони мене не бачать. Коли ж вони вловлять мій погляд, тоді запалюються тим щасливим вогником, який наче дякує, що я їх подивляю. То правда. Її очі такі оксамитні, такі лагідні, як у серни, всі їх завважують і подивляють, від чого вони стають більш блискучі й ще гарніші. Я люблю на них дивитись, як на краплю роси, що сріблиться на залитій сонцем пелюстці. Але волію погляд темних і глибоких Олиних очей.

Вони як чорна вода ставу... Зразу не спостережеш красу. Не видно дна і ніщо не вражає із-зовні, а однак вони тягнуть і манять; хочеться довго дивитись на них, схопити таємне тремтіння, як на поверхні

чорних вод... Вони пожадливі, як і вода, і затримують назавжди все, що впадає в її глибину. Оля має очі дуже розсудливі, але вони не зраджують нічого, заховують таємницю. Може, тому вони такі сумні і ніяке зовнішнє світло їх не розвеселяє. Вони здаються байдужими до рослин і звірят, до їх життя. А однак вони ховають у собі таємницю іншої краси, іншого життя, того, що не мені вгадати. Вони знають, може, якусь таємницю, як тато, який відкрив, що в природі найгарнішим і найдосконалішим твором є людське тіло. Оля мусить знати якусь таємницю, якої я не бачу, але одного дня, вона дозволить мені її відкрити...

Я ніколи не втомлюсь оглядати очі других. Може, тому, що так довго я дивилась на очі Боруна, щоби відгадати його думки. Але людські очі цікавіші тому, що вони не подібні до себе, як очі звірят, а також вони зовсім відмінні від решти лиця. Вони теж ошукують менше, як усмішка або затиснені уста.

Коли б Лесько не мав очей, я ніколи не могла б вгадати, що криється за його подовгуватим, блідим лицем, з тонкими й стисненими устами.

Знаю, бувають лица подібні до блілого місяця, а другі розпромінені як сонце, або виблискуючі, як зорі. Є інші, пов'язані зі землею: сильні широкі з низькими чолами і щітковим волоссям. Ті останні я бачила у дроворубів або господарів, що вирости з землі.

Але Лесько без очей нагадував би мені скоріше з'яву, бо його лице оживлюють саме очі. Вони надають йому той милий вигляд, хоч трохи віддалений і нереальний, як у люнатики. А все ж його очі ані гарні, ні великі, часом навіть видається, що то очі сліпця, коли вони глядять на вас непорушно, наче знутри. Очі, які не говорять, але заслухані в щось, чого другі не можуть почути... Коли дивлюсь на нього під час гри на цитрі, починаю розуміти, куди звернені його очі... Вони сліdkують за тим мельо дивних

і тьм'яних звуків, які він вловлює і переносить своїми пальцями на струни цитри. Я хотіла б побачити його очі ранком, заслухані у весняний спів пташок, при сході сонця або вечером, коли вони співають подяку червоним промінням, що кладуться на бліде небо...

Дивне, ніхто з нас не має веселих очей; тих, які були у малих дівчаток, що грались у парку і спалахали радістю на вид червоного м'ячика, причіпленого на мотузку... Я не дуже люблю ті радісні очі, а навіть, вони мене лякають, бо погасають надто швидко, як тільки червоний балйоник розірветься у повітрі і залишиться з нього малий червоний язик, що звисає до землі... І зараз ті самі очі стають порожні, навіть злі, так, начеб вони не могли бути без того балйоника або іншої іграшки.

Мама мені казала, що треба любити радість, і я люблю її, але не ту, що ходить по міських парках, не ту, що видумують і купують за три гроші, причіплену до палички... Часто мені говорили, що я не така, як інші діти, і, може, тому я не люблю їх полохати моєю присутністю, яка каламутить їх забави, а тих забав я не розумію... Може, тому я «дикунка і нетямуца», — як колись казав Ярослав. Але хай буде; таки краще волію забавлятися очима людей, як тими балйониками, наповненими порожнечою, що тріскають в повітрі... Моя нехіль до них, здається через ту порожнечу, яку вони замикають. Так я можу й пояснити мамі. А також через той сухий тріскіт в повітрі і ту нещасну шматинку, яка звисає потім на патичку... А м'ячі то я люблю. Часто ми забавлялись з Боруном... Навіть на одному величезному мячі я зісувалась з гірки, як на санчатах по стодолі...

Нагло увесь будинок затрясся, і я відчула, як під ногами дрижить земля; в тій хвилині з найшлась знову в маминих обіймах. І знову я благословила небо, що я та найменша в родині, яку треба ще заспокоювати й охороняти... Але все ж просити у неба

ще одного жакливого гарматного пострілу я не відважилась і, може, не тому, що мені було лячно, а чому, сама не знаю...

— Коли б стрільно впало на наш дім, то нас всіх засипало б живими, як у катакомбах! — сказала задумано Оля.

— Ти справжня гуска, — відповів знервований Ярکو. — Не зважаючи на твій відсутній погляд, ти справді мусиш мати страху, щоб говорити подібні дурниці!

— Правда, я боюсь, — відповіла спокійно Оля, — але не боюсь смерті, а скорше бачити других засипаними й придушеними в темноті...

— Коли ти так дуже турбуєшся за других, залиши твої враження для себе самої, бо ти знаєш, що поміж нами є особи нервові й перечулені, — докинув він і хоч не показав пальцем, я знала, що це торкається мене.

— Між іншим, — продовжував Ярослав, — щоб чотириповерховий дім завалився, потрібне таке велике стрільно, яке ще не існує, а навіть коли б існувало, воно ніколи не могло б долетіти аж сюди, бо треба було б сорок коней, щоб привезти гармату, також треба було б відповідної дороги, бо на наших сільських, гармата з таким стрільном загрузла б по шию і могла б стріляти лише болотом, — заключив він, сміючись, щоб нас ще більше заспокоїти!

— Я гадаю діти, що краще вам чимнебудь зайнятися, як себе тривожити. Маєте тут книжки, чому вам чогось не почитати? — запропонувала мама. — Я сама теж скористаю з того, бо справді нема нічого гіршого в таких хвиликах, як сидіти отак без заняття і очікувати...

— Я маю ідею! — запропонував Мирослав. — Заграємо партію шахів, добре Ярку?

— Очевидно, погоджуюсь, але бачу одну перешкоду і то основну, — ми не маємо шахів!

— Коли б я їх не мав, не пропонував би тобі,

завважив Мірко, витягаючи шахи із закритої коробки.

— Вибачаюсь, командоре, я на ваші накази ! На ваш наказ, щоб всунути вам доброго мата, — заявив Ярکو, вмостившись на землі.

Вони обое примістились перед скринєю, а я простягнулась на животі на канапі, щоб слідкувати за грою.

Після кількох відважних потягнень на шахівниці, Ярکو подивився на мене, кажучи :

— Наша сестра стала цікавою і приглядається грі з виглядом знавця. Вона слідкує за нашими ходами, зовсім нічого не розуміючи, але напевно радше дасться пократити на куски, чим спитати, в чому полягає гра. Ти не знаходиш, Мірку, що треба б вилікувати нашу сестру від її гордості?..

Мірко не відповів нічого, бо роздумував.

— Хочеш, щоб я тобі вияснив засади гри в шахи, Зоїка, — спитав він нагло, зробивши тяг.

Поясни, коли хочеш, однак ти зробив зараз велику дурницю, бо Ярослав забере твого коня.

— Як, що ти говориш?.. скрикнув він здивований.

— Він заб'є його хлопцем, який є за твоїм пйоном, пояснила я спокійно.

— Мамо, ви чуєте? Чи можете пояснити нам, де вона навчилася гри в шахи? — крикнув Ярکو.

— Напевно з татом! Чому це вас так дивує?

— Чому? Чому?.. Та напевно через її смаркатий вік!..

— Вік нічого не робить... — відповіла мама. Я знала професорів з дитячим розумом і дітей ще більше розвинених, як Зоїка, яка, може, більше наївна від других. Це зовсім нічого не говорить, вік.

— Це правда, — відповів Ярکو. — Але я не можу повірити, що така складна гра, як шахи, може цікавити дівчинку.

— Що ти знаєш, Ярославе? Напевно, коли вона знає гру, то тому, що її цікавить, а не задля чогось

іншого, — відповіла мама, дивлячись на мене з ніжністю...

Мірко був збентежений тим, що втратив коня. Зате іншим ходом він забрав Яркові хлопця, і того я не передбачила. Тепер Ярослав був розлючений, що крім хлопця, втратив ще одного пйона, й тепер Мірко атакував.

— Через неї я зробив таку дурницю, забираючи коня. Того я не повинен був зробити, — сказав він, виправдуючись.

— В шахах треба думати, а не слухати поради, — відповів, очевидно вдоволений, Мірко.

Я теж була рада, що він виграв. Щоб він виграв, — повторювала я собі, як молитву, приглядаючись без слова. І таки Мирослав виграв. Я була така рада, що хотілось мені стати на коліна та помолитись. То була для мене наче перемога Божої справедливості. Тепер я відчула нагло, і це було мені дивно, приязнь до Мірка, до того мовчазного, а все ж амбітного, повного терпеливості й впертості хлопця. Бо це мені теж траплялося, коли я не хотіла бути переможеною.

Пригадую, коли я вчилася прости і нитки з під моїх пальців виходили нерівні, у моєму відчаю я прикликала всю мою впертість і терпеливість. Як тоді я притримувала мої пальці, щоб не розірвати всього та не покинути. Але таки навчилася, таки перемогла себе й тоді я була така ж щаслива, як Мірко!

Ярко не хотів грати другу партію, казав, що надто розсіяний сьогодні, тому Мірко запропонував мені, на що я погодилась, щоб ще раз бачити його звичайно поважне лице, осяяне радістю перемоги. Він не біг за легкою вигрою а навпаки, весь час пояснював мені складні ходи, щоб показати, як треба боронитися.

Все таки він мене побив, але завдяки його терпеливості я зрозуміла ще краще глибокий сенс цієї гри. Після закінчення партії я віддала місце Олі, яка від

якогось часу слідувала за нами, а сама поклалася відчувуючи біль голови. Заснула я твердим сном без снів.

Розбудившись, я помітила, що одне віконце було відкрите на сіру вулицю. Мусів бути вечір. Ні мами, ні хлопців, — тільки Оля сиділа біля мене.

— У тебе щось болить, Зоїка? — спитала вона.

— Ні, Олю, все пройшло само від себе, — відповіла я. — А де ж всі?

— Пішли нагору. Мама готує каву, а хлопці побігли за новинами. Здається, що все покінчене... Місто буде здаватись.

— Тоді, ходім теж, Олю!

— Ще ні, ще немає певности.

— Тут душно...

— Ми відоткали одне вікно, щоб вивітрити, бо інакше бракуватиме повітря, коли ще один день прийдеться перебути...

— Думаєш?

— Не знаю, але так певніше, побачимо!

Я пробувала встати, але закрутилася мені голова і я знову впала на лежанку.

— Яка ти крихка, Зоїка! Правда, повітря тут нідочого, але все таки інші діти витримують краще за тебе.

— Може, то тому, що інші більше звикли до міста, де так мало повітря.

— То напевно правда, — відповіла Оля. — В місті ми живемо більше замкнені, чим на селі. А головно ти, що звикла бути весь час надворі. Але треба все ж таки і тобі звикнути одного дня.

— Можливо, Олю — відповіла я, сама здивована, що вперше взяла до уваги таку можливість, яку я досі відпихала руками й ногами. Я так довго, довго спала. То напевно вже вечір? — спитала я.

— Ні, Зоїка, то саме ранок. Ти спала більше шіснадцяти годин, тому ми були неспокійні.

— Цілу ніч і без снів? — спитала я здивована.

— Справді так, як воно не дивно !

— Ех, щурі ! Вилазьте з нори ! — гукнув Мірко, влітаючи до пивниці, наче бомба.

Його високий і ясний голос теж мене дивував. У цей мент він майже був подібний до свого брата. Кінець, кінець ! Місто здалось, російські відділи заняли цитаделю і ще не поїли сирих дітей ! Але знаєте найбільшу новину ? Полька хотіла зробити нам дарунок, який прийшов від її сина, але Ярکو випросив її за двері разом з печеною гускою ! Вкінці для нас перемога. Тепер їм черга вмирати зі страху перед в'язницею, а ми подбаємо, щоб той страх був ще більший ! Ярکو був знаменитий кажучи їй : « Тепер наша черга сміятися ! » Коли б ви виділи її сполотнілий вигляд ! Вони не відважуються вийти з хати хоч тиждень ! Будуть їсти їх гуску, підлиту гіркою мрією польської незалежності !

— Ти можеш сміятись з чого хочеш, Мірку, але не з тої святої мрії, — сказала поважно Оля. — То наче віра людей, не треба ніколи з неї насміхатися ! Ніколи, ніколи !

— Можливо, воно правда, але щодо мене, то я з'їв би ту польку сиру, — відповів завзято Мірко.

— Вона надто худя, шкіра й кості, і тобі було б потім недобре, — пожартувала Оля, теж рада, що так склалися події... — Що до решти, то та сусідка заслугує на добру лекцію і навіть на вашу кару, бо справді їй зовсім брак якоїбудь делікатности. Вона могла б хоч почекати день чи два, заки післати свій дарунок.

— Ярکو також так думав, але мама вияснила нам, що то напевно гуска, що не могла довше чекати !

Ми сміялися всі від щирого серця, і спільна радість повернула мені сили, бо я не тільки встала, але навіть взяла кошик, щоб занести дещо нагору. Ми всі вийшли з пивниці й замкнули її на колодку, щоб уже не повернутись.

Дійсно, ми вернулись туди лиш на те, щоб забрати наші речі. Місто в руках руських.

Хоч пройшло кілька днів, нікого ще не арештували, ні обікрали, за винятком тих погромів, що відбулися по магазинах перед закінченням облоги міста. Тепер на чорному ринку появилися різні речі, ціною на вагу золота. Магазины з харчами були закриті, а ринок порожній.

Люди стали нервові та агресивні, так, що коли ми сиділи при столі, то затягали стори.

Але наші власні запаси теж вичерпувалися і прийшов день, коли не стало навіть мамалиги. Не було ніякої рації залишатися в зголоднілому місті. Ми приготувляли наш від'їзд, бо так радив нам у своєму листі тато.

Тепер очікували тільки воза, який тато обіцяв вислати, тому що в місті не було вже жодного коня.

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ З ЮСТИНОЮ

— Тепер, коли ти виросла на гарну й дорослу панночку, можу тобі розповісти про твої перші дитячі роки, — сказала Юстина, коли ми знову зустрінулись по роках.

— Знаєш, Зоїко, часом то було правдиве пекло! Твій батько ставав дуже нервовий, та часто сам собі суперечив. Кажу тобі, часом я була готова все покинути, втекти світ за очі, не видіти ні тебе, ні твого батька. Бо чим більше річей він мені вияснював, тим більше збивав мене з пантелику. Я не знала, як мені робити. Розгублювалася... Часом, по ночах, ти була така немічна, така квола, що зовсім відходила на той світ: оченята завернені, ніжки і ручки зовсім посинілі; та хіба ж, можна назвати ніжками й ручками оті кісточки вкриті поморщеною шкірою? Треба було тебе натирати без кінця! Ціле тільце, твій хребет і животик, завинені у вовну; тато масував груди, а я ніжки, а потім ми тебе обкладали фляшками з гарячою водою, часом клали компреси на хребет... Треба було доглядати ночами, уважати, як ти віддихаєш, і так що дві години ми були на зміні... Я ніколи не думала, що ти вийдеш з тих чираків, великих, як горіхи!

— Але його правда, — продовжувала вона. — Він був справді чудовий доктор! Та бувало, що й

він говорив не те... От, пригадую, як твій батько толкував мені на розум: «Юстино, — казав він, — не треба, щоб ти спала в Зойчиній кімнаті, коли напrawdę не конечно! Щоб ти не забирала їй оті манюсінькі бульки, що літають в повітрі; він їх називав кисеньом чи щось таке...» Я його слухала, бо як інакше? Що ж, коли на другий день він говорив інше: ніби то я заношу до тебе в кімнату якусь-то іншу язву, дрібнішу за порох, яку він називав мікробами. Тож я зрозуміла, не можна було від тебе нічого забирати та й нічого приносити, то я стала як дурна, зовсім нічого не розуміла! Твій тато казав! «Вона така мала та животинка, що голим оком не взрієш! Тоді як узнати, що я тобі відбираю, а що приношу?»

— А потім егомосьць заборонили, та й строго, вертатися вечером до моєї хати, та й так, я не виділа моїх дітей більше, як два рази на неділю. А коли рано приходила до вас, треба було міняти дочиста всю одіж, навіть хустину, та мити руки, лице та й полоскати горло так, ніби я мала яку заразу!.. Ніколи я не виділа, щоби твій тато так займався твоїми братами чи сестрами. Він їх лишав самих чи на опіку твоєї мами. Хтось би думав, що другі діти стали йому чужі.

— Одного дня, він казав покласти твоє ліжко посередині кімнати, мовляв, повітря крутиться в колесо і треба, щоб ти була посередині того крутіжу. Та аби ти знала, двері і вікна були все добре закриті, бо я знала, що дитині потрібно тепло. Ти видиш добре, що часом йому голова заверталася, такий мав страх за тебе. Так хотів всьо передвидіти наперед, що дошукувався біди навіть там, де її не було. Часом коло нього я сама тратила розум, бо скажи мені, як повітря може ходити кругом, коли все закрито?

Вона замовкла на хвилину потонула у спогадах...

— Бідна моя Юстино! Я нічого не знала про те

все, не могла збагнути тих турбот, яких ти зазнала для мене!..

— Знаєш, Зоїко, треба було жаліти й подивляти твого батька! Воно таки правда...

— Я жалію, Юстино, що залишила тобі такі погані спогади!

Вона глянула на мене довгим поглядом і зніяковіла, кажучи:

— Ти мене питала сказати правду, а то ліпше було мовчати...

— Але ні, Юстино, говори мені ще! Чи не думаєш, що таки завдяки тій передбачливості тата вам вдалось мене врятувати?

— Напевно! Але часом всьо йшло наперекір і отець тратили голову, а я сміялась, хоч і не хотіла...

— Ти смієшся тепер, Юстино, але насправді ти була одна, однісінька, що витривала так довго біля мого батька, та не лише витримала, але тримала добре віжки цілого дому...

— Та знаєш, я робила, що треба було.

— Часто ти робила те, що уважала за потрібне. Чи не так?

— Авжеж...

— І батько часом уступав?

— Мусів, інакше я була б відійшла!

— Ти сама кажеж, Юстино, що він був чудовий!

— Таки так! Біля хворих.

— Я була теж хвора і його дитина...

— Тому я кажу, що з тобою він тратив голову!..

— Було від чого, Юстино! Впертись, витримати життя в тілі, що розкладалося. Чи то не особливе? Та ти, Юстино, здається все лиха на батька!

— Наші молитви були також вперті; знаєш, твоя мама і я, ми молились багато за тебе!

— Знаю, Юстино! Але ти, здається, все маєш жаль до тата. Чому? Чи за те, що він не провадив свого життя на колінах? Йому не стало б часу лі-

кувати і врятувати стільки людей... Знаєш, Юстино, то тяжко робити дві роботи нараз!

— Він мусів бути передусім священником, бо зложив обіт.

— Чи ти думаєш, Юстино, що лікувати хворих, то не є християнське милосердя? А ще й тоді, коли хворі діставали теж даром ліки! Знаєш, лікар теж складає присягу.

— Перед ким?

— Перед людьми та трохи теж перед Богом, бо всі ми носимо в нас частинку Бога...

Юстина знову збентежилась..

— Ти мусіла б бути адвокатом, Зоїка, але мені казали, що ти хочеш бути артисткою в театрі.

— Я хотіла б, Юстино, бути адвокатом мого тата перед тобою!

— Та що я, Зоїко, мої дні почислені...

— Мої теж, Юстино, але ти зробила багато добра на землі!

— Хай Господь простить, коли я прогрішила... Вона здавалось, немов заховалася тепер за своєю сповідальницею.

— Мій батько теж зробив багато добра на тій землі, правда, Юстино?

Вона змовчала. Може, я пішла задалеко? Вона не виділа добре моєї вдячності, бо я не хвалила її беззастережно... Я теж відкрила, що тепер Юстина подобала трохи на мого батька; була така ж вперта і, маючи до когось жаль, не вміла його забувати... Я відчула, що треба змінити тему нашої розмови, бо її скрите почуття жалю лежало глибоко в душі і не можна було його от-так відсунути.

— А однак, Юстино, коли я була дитиною, ти мене дуже любила і одна ти давала мені трохи ніжності та передала мені любов до життя просту і пряму.

— Я любила тебе, Зоїка, як свою дитину, дитину чуда!

Я мала таку велику охоту поспитати, чому я її розчарувала, але догадалась сама: артистка, значить та, що в ніщо не вірить і показує на сцені свої ноги. Мимоволі я закрила очі, щоб не видіти більше її стягнених рис лица, її сильно затиснених уст.

— Що сталось з твоїми дітьми, Юстино?

— Вони мають вже свої діти, й мої онуки до них подібні.

— Чи всі вони здорові?

— Всі, лиш одне не перенесло життя...

— Бідна Юстино! То твій син?

— Ні, мій улюблений внук.

Я поклала мою руку на її холодну і байдужу... Я стала, мабуть, для неї чужою. «Коли б мій батько був тут», — подумала я, але нічого не сказала. А теж я думала про її молитви, може, невислухані... Вона відгадала мої думки, бо, вп'яливши свої очі в мої, спитала:

— Чи ти молишся часом, Зоїко?

— Все, Юстино! — відповіла я. Може, в кожній хвилині мого життя.

У відповідь, вона тільки мовчки похитала головою, Мабуть, не була переконана. Щось заломилось між нами... Її уста затиснулись ще більше болісно і вона проковтувала гіркоту. Чи була свідомо свого правдивого засуду? Вона була б вірцевою монахиною, а може, й настоятелькою, змушуючи нас всіх клячати. Такий образ світу став її самотнім ідеалом.

Чи справді вона відчувала, що служила злій справі, що помилилася, дозволяючи себе оманути. Як розвіяти в ній оте почуття, що вона втратила найкращу частину життя? Була мала надія, щоб я могла відновити з нею контакт.

Однак у моїх спогадах я бачила її все активною, боевою, поборюючою перешкоди. Енергійна хазяйка, що вміла володіти своїм господарством і теж собою. Пасивність, спричинена віком, зробила з неї побожну

жінку. Тепер я відчула, що вже час розійтися, щоб не роз'ятрювати наших спогадів в минуле.

Ось та жінка, що колись обдаровувала мене своєю, трохи твердою ніжністю і вчила мене любови до життя, тепер мені їх відбирала, втративши довір'я. Я догадувалась, що вона мала теж жаль до мого батька так, наче, б всі хрести світу не були на себе подібні!

— Ти не вмієш більше поступатися, Юстино, та старітися спокійно, без того, щоб не бурити все на своїй дорозі. Ніщо не може вгамувати твого болю, навіть наближення смерті!

— Він був навіжено людиною...

— Навіженою чим?

— Ідеями чужими Богу...

Її була правда. Мій батько належав тільки своїм ідеям...

МІЙ БАТЬКО —

МОЇ З НИМ РОЗМОВИ.

18 - 6 - 1966

Мій батько помер незнаний нікому і майже нікому невідомий. Дуже гордий, але дуже людяний, зустрічав багато ненависти, важкий для співжиття і тому часто його недолюбливали.

Я його вірна донька, створена на його образ. Чи хочу чи ні, чи явно-славно, а може приховано, нес-тиму в собі його душу від колиски, аж до тої другої закритої скрині, якою буде моя труна.

Чи хочу чи ні, я залишуся як і він, повна здіб-ностей, повна героїзму, повна хисту, але незлюблена, часто зненавиджена і нездібна до співжиття.

А однак те, що я шукаю більше від тридцяти літ, — це дорога покірливості яка розпочалася величезною посвятою, — ампутацією, — резигнуючи з писання і з кожної іншої форми «внутрішнього» вислову.

Від того часу я себе примушувала до занять найбільш покірливих, до занять найприземніших, час-то упокорюючих бо бажала зменшити в мені про-цент гордості, а головню зовсім зірвати з усіма аспі-раціями інтелектуальними, розумовими, з якою будь-спробою до успіху і авреолі слави.

Залишилася тільки можливість одної слави, а саме тої, яка прийшла б з моєї цілковитої переміни. І це я здобула в повному.

Ось своєрідний успіх. Я хотіла рівно ж, пропонувати мій скромний досвід в тій ділянці другим, але воно вимагало не тільки зовсім розкрити себе перед другими, але теж розкрити частину мого оточення, що я відкладала з дня на день вагаючись і запитуючи себе, чи маю на те право?

Тепер, коли мої діти доказали мені стільки разів, і за абеткою, що вони не бажають нічого іншого, як тільки цілковитого і повного звільнення від мене, бо я стала для них майже незручною, очевидно, тепер я менше зв'язана супроти них і їх власне звільнення спричинилося теж до мого.

Я довідалась теж від моїх дітей, що посвятила їм забагато і вони були б краще почувалися без того, принаймні морально; то відкриття принесло мені скоріше полекшу.

Ось ще одної ілюзії менше. Менше буду їх мати, ближче стоятиму до правди!

Якою допоміжною і корисною є відповідь пані Банін. Вона каже:

— Чи я не думаю наскільки моя гордість і моя «манірність» є ненависна і несполучна з пересічним і зловим між нами кажучи думанням читача жіночого журналу «Ель».

Я знаю сама віддавна, наскільки для тих що нездібні до героїзму той останній є денервуючий і осоружний, а ще головню тоді, коли він правдивий, а не видуманий.

Але говорити про себе відкрито, не стараючись зручно приховати хиби, є недоподумання в літературному світі; то може случитися ще між психіатрами і ще тоді, коли вони чесні і більш цікаві, щоби довідатися, як твердити.

Як воно не було б, якщо б я мала надіятись, що мої розповіді будуть надруковані, — треба буде мені

зложити іншу душу, — бо я маю досить терпіння з моєю...

А як я стерплю її нереальну і сформовану на зразок і смак других? Тоді я волію зберегти її неспівживучу, горду, але творчу, як переповнену почестями, але мені неприналежну.

**

Мій батько теж казав:

— Одного дня я спишу все те, що збирав ціле життя. Все що знаю. Зроблю це трохи пізніше, після найконечнішого. Обіцяю тобі, Зоїка!

Закінчилось тим, що він залишив кілька лікарських рецепт, бо ввесь час були невідкладні заняття. А, може, він думав писати аж тоді, коли вже не зможе ходити?.. Проте, він ходив аж до кінця своєї дороги, простягаючи все свою сильну руку найслабшим.

Часто люди насміхалися... Мав він дві судові розправи за те, що лікував даром і що робив конкуренцію аптекарям. Від нього рідко відходили хворі без ліків і часто, а, може, й все, він давав їх даром.

Мій батько теж був розтратник. Він присвятив хворим своє життя, не очікуючи ніякої вдячності, крім моєї, яку я ношу в серці з пекучим жалем, що не зрозуміла його скоріше і не зуміла послужитися краще його досвідом.

Я теж вважала себе невразливою і вірила, аж до народження мого найстаршого сина, що можу вистачити сама собі. Тільки тоді я зрозуміла, як мало я знаю. Але то зовсім інша історія...

Від того часу я теж, як і мій батько, почала нагромаджувати знання; сортувати, сприймаючи одне, відкидаючи друге, змінюючи третє. Почала шукати, збирати, зглиблювати.

Насправді, зовсім немудро я розпочинала те, що мій батько вже зробив, але розпочинала з меншою

силою: в нього ж був великий досвід і знання, тоді коли я імпровізувала.

Яка витрата часу і який жаль! Головне жаль ствердити, що кожна дитина починає від початку те ж саме, що вона називає незалежністю або летом на власних крилах.

Який жаль, що я теж, у свою чергу, не могла передати ту дрібку знання і не могла здобути довір'я моїх синів.

То шалене і безглузде коло божевільних спинює скорий розвиток. Але хто його знає, може, воно конечно, щоби поступ не випередив надто розвиток свідомости.

Коли подумаю, що то наші діти платять за це і вони служать для досвіду, то мене лякає. Що робити? Боротись проти них? Примушувати? Нічого не здобудеш без довір'я. Як його здобути? Переко-нувати, благодати чи погрожувати? Я вже тим втомилась і готова здатись. Відчуваю, що це боягузтво.

Як опанувати мою втому? Як наказати мовчати викидам сумніння за те, що я не сповнила свого обов'язку. Бо ж ідеться про мого внука, і ще краще, про внука мого чоловіка. Покинути його і залишити на власну судьбу?

**
*

Я все думаю про мое рішення: мій батько, що живе в мені, не може померти. Його ідеї, а вони і мої ж, повинні пережити нас. Скажім собі, що наші оба існування амбітні і просяклі оригінальністю, а, може, дивовижні, все ж правдиві і вкажуть шлях для думання чи психічного відчуття, яким не треба йти.

Мимо всієї моєї відрази показатися зовсім нагою, прикликаючи ціле покоління наших померлих і відкопуючи їх існування, я це зроблю, надіючись заощадити розчарування для тих, що прийдуть по мені.

ОБРАЗКИ І ВІЗІЇ

Толстой — хто його ще читає? Хто оплескує ще ту людину, якої образ так глибоко вразив моє серце у дванадцять літ (увага, у дванадцять літ мій розум мав 18)...

Він був весь білий, весь у білому, — сільський сіяч. Після прочитання його книжки, в уяві я продовжую грав'юру-широким рухом сівача.

В дійсності він засівав впродовж цілого свого життя і дав нам живучий примір: покинувши суспільну еліту, розкіш і пишноту, виїхав на село, щоби писати і сіяти живе зерно.

Від тої хвилини, я собі теж казала: Буду сіяти теж, і сіяти ідеї. Від чого почати? Яке мені вибрати зерно? Яку тему порушити і на який ґрунт її сіяти?

На всякий случай, треба реалізувати мою думку, отже: мітинги, комуністична активність, — «допоможіть нам вам допомогти...»

Перехід за Збруч змінив все. Мій батько лікував мене на віддалі. Хвора, я відкрила з жахом теж його недугу, — трудність жити. Його драма: зле дібране подружжя, — мої батьки. Йому треба було іншої жінки.

Коли я ходила з батьком на проходи, часто виділа, як він схилявся над рослинами, виривав з ко-

рінням, кидав до своєї торби і пізніше закопував в землю. Правда, я виділа часто, як він збирав рослини для лікування своїх хворих, але тим разом він їх збирав, щоби закопати. Яка була його таємниця?

Щоби знищити лихе зерно, яке скоріше розмножувалося як добре, в тій самій землі; воно здавалось, було більше відпорне, заглушувало і нищило корисні рослини.

Образ того шкідливого зерна мене переслідував. Я думала, коли і я походжу із зле дібраного подружжя, мушу теж, з konieczности, стати тим невидним паразитом.

Батько був скупий на пояснення; він мусів теж зрозуміти, що слова є часто тільки половиною або кінцем радості, залежно від випадку.

Тільки пізніше я зрозуміла, що не так треба поборювати думку, як річ саму в собі. Треба знищити мале зерно, що паде в землю добру чи злу, під дощем чи в час посухи.

Після моїх досвідів, при розбудженні, коли мене опанувало почуття невгамованої ранньої почуттєвості я зрозуміла теж, як мало може розум над тілом, коли воно опановане тим чуттям.

Безсила його перебороти чи придушити, я вирішила не виходити заміж і не мати дітей, вирощених з такого поганого зерна.

Я думала про медицину.

Але тепер батько принижений у своїй лікарській практиці, коли його «попросили» не займатись більше хворими, — а були їх тисячі, — боявся скандалу і процесу та не мав засобів запевнити мені студії. Він думав теж, що жінка в медицині, не може бути лікарем-акушером, бо хворі все воліють лікаря-мушину з позитивним думанням.

Отже, не могучи ні вийти заміж, ні стати лікарем я шукала для себе інших доріг.

ЗЕМСЬКЕ ЧИСТИЛИЩЕ

12 - 11 - 69

Мій батько йшов межею свого поля на схилі горба! Земля була бідна, камениста, розмита і розорана. Наближалась весна.

Він держався дуже просто, не сповільнював своїх твердих рішучих кроків, а однак я відчувала в них дивну втому. Про що могла думати та людина з мовчазним обличчям і затисненими устами з допитливим і твердим поглядом?

Я йшла за ним, як його тінь або як його пес*) хоч він мене не запросив на свій ранній прохід.

Здавалось, він зовсім не звертав жодної уваги на мою присутність, так начеб я зовсім не існувала в його житті. А проте я була його вратована хвора, і під час моєї довгої недуги він був такий уважливий при лікуванні, майже часом теж ніжний.

Дійшовши на вершок, горба він повернув направо, де кінчилася стежка і починалися свіжо зорані поля. В мене не було чобіт і я не могла іти за ним болот-

*) Його чорний пес вже не ходив за ним. Він постарів і лежав на в'язці соломи під стайнею. Можливо, що він теж вибрав самоту, а, може, боявся понюхати чорний батьковий чобіт; він теж, як і його господар, вибрав самотність.

нистою землею, куди напевно він зміряв продовжувати свій прохід.

— Тату, я хотіла би говорити з вами.

В мене було таке гаряче бажання поспитати перше в нього, про що він думає. Але мені не стало відваги. Та треба було подумати про мої запити.

Він повернувся до мене дуже повільно, що не було в його звичці.

— То тому ти вийшла з своєї кімнати в такий холодний ранок?

Я відчула, що провинилася, бо не послухала його.

— Тату, я хотіла говорити з вами на самоті.

— Ти думаєш, що двері мають вуха? Можливо. Правда, в полі краще віддыхається... Тільки вітер шумить... Ти хотіла мені щось сказати?

— ... що я чуюсь вже краще, тату!

— Я ще того не запримітив!

— Правда, тату! Так як вітер у полі, так у мені вже бушує бажання щось робити. Я хотіла би вчитися і працювати.

— Бачу, що тобі справді краще! Що ти хотіла б робити? Піти до школи? Його правим лицем пройшов легкий дріж. Піти до міста?

— Мені все одно! Можу працювати тут з учителем!

— Він дурний і знає менше, чим ти!

— Але ж я нічого не знаю, тату!

То теж значить вже щось знати!

— Я хотіла б знати більше!

— Кожного дня ти вчишся пізнавати вартість нової рослини і читати на лицах хворих, що терплять...

— Щоби стати сільським знахором без знання, без диплому?

— Знаєш, дипломи то є хвіртка до палати; яка рівночасно обмежує і відгороджує.

Запала мовчанка. Мій батько не був згідний з моїми планами. Я пізнала добре той стан «закритих дверей»...

— Тату, так між нами, я не маю нервової відпорности, вашої відпорности для того звання. Ви це добре знаєте!

Так, очевидно, він мусів про те знати, бо то він виригував мене від менінгіту, який треба було оперувати і після якого були наслідки недостачі легенів.

— Що ж ти хочеш робити?

— Щонебудь. Напочаток може хоч навчитися нашої мови. Я навіть не знаю добре писати...

На горизонті повільно підносилося з туману бліде сонце.

— Наша мова не послужить тобі багато!

— Все таки, щоб її знати!

— Очевидно, але треба вчитися польської теж. То офіційна мова, буде потрібна.

— Може, я зможу вчитись обі нараз?

— Я подумаю. Чи ти говорила про це з мамою?

— Ні, тату! З ніким. З тіткою теж ні.

— Я подумаю, але місто багато коштує... Я хотів би купити другу корову, щоби мати наш власний сир. Ми його не виділи від місяців.

— І я буду доїти їх, обі корови!

— Ні, то завчасно вставати для тебе! А потім я заложу загороду і зроблю на нашім полі сіножать. Воно не дає вже досить збіжжя.

**
*

Дома вишивали. Одна вишивальниця — кінець рукава, друга кінчала ковнір сорочки для Мірка на Різдво.

То зіритувало батька. — Нагло, всі забули про корови.

— Чиста маскарада! — сказав він поденерований.

— Тату, то ж гарно, вишивання! А коли вишивають, то дівчата співають,

— Ходи зі мною! — сказав батько.

Ми пішли в село, під вікно одної вдови.

Вона шила під вікном, стараючись позшивати до-
купи полатану вже одіж сина. Сльози капали на її
захолоті зі зимна руки. А син спав скулений під
дрантивою периною.

— Дивись, вона вишиває своїми гіркими сльозами !
Кожна сльоза, то також прозорачний і мокрий хрестик.
Не все вишивають, співаючи...

Я І МІЙ БАТЬКО

12 - 9 - 1969 « Багателя »

Земля напучнявіла весною. В городі Багателі глухонімий, майже велетень, розсипав під кущі рож порошок кольору охри. Його запах був ще сильніший від запаху свіжої землі.

Я усміхнулася до велетня, і він відповів мені приязним рухом руки. Ми зналися вже віддавна, проте лише сьогодні я зібралася на відвагу кажучи :

— Що ж ці рожі не мають права дістати чорну землю ?

З радости велетень забелькотів щось незрозуміле, майже заговорив. Його лице прояснилося і він витягнув з кишені школярську табличку.

Робітник, що був з ним, молодий альжірець, гукнув :

— Той тип глухонімий !

— Добре знаю, пощо так кричати. Глухонімий читає добре з наших уст !

Але велетень був справжнім велетнем і не образився, а написав на табличці кілька рядків.

Він зловив мене у пастку, бо я була без окулярів. Але ще один раз мене супроводило чудо. Я могла читати голим оком : « Рожі потребують того жовтого

порошку. Той погній запобігає пізніше не хворіти галузкам, коли вони вже вкриті листям »

Він написав те все без одного орфографічного блуду. Альжірець встрянув в нашу писану розмову і докинув, що велетень має 28 років, він бретонець з Бель-іль, знається на рожках і...

Я відповіла на табличці, що мій острів — то Ноармутє і що на Бель-іль я збирала їстівні черепашки, грубі, як грушки.

« Як дитячий кулачок », — відповів він мені.

— Він дуже любить розмову на табличці, — пояснив Альжірець.

Інший, старий огородник наблизився до нас, схилювся над табличкою і сказав : — Вона мене знає, я походжу з двох Севр, але я жив довго в Анже. Табличка є теж добра.

Небеса ! Скільки можна навчитися в розмові з простими людьми, під дружнім поглядом весняного сонця.

Тепер велетень здавався збентежений тою не-потрібною балачкою. Він хотів говорити зі мною про Бель-іль і кущі рож. Я написала йому, що повернуся, і він дуже приязно усміхнувся. Я показала йому важку олив'яну хмару, що бігла небом, показала на голову, і він зрозумів, що я мушу відійти.

Альжірець подав мені свою широкую руку, а старий сказав :

— Хай живе фуенський ліс ! — він був теж бретонець.

Я відійшла, заглиблена в думках про мого батька, іншого велетня, теж глухонімого, бо життя зробило його мовчазним, і добровільно він став глухим.

**

Мій батько, він теж міряв землю своїми довгими кроками. Він ішов енергійною ходою по своїх полях, які ніколи йому не належали, а які він один вмів любити і дорожив ними.

Ціла земля належала йому, йому, що прийшов навіть не знати добре звідки... Він покинув життя глухонімим, тому що хотів для людини іншої долі. Про неї він мені часто говорив.

Як я хотіла б, тату, піти тою самою тернистою і незнаною мені досі дорогою, все вперед видовженим і певним кроком, який, здавалося, вимірював вічність.

Тату!.. То правда, що часто ти розповідав мені божевільні для мене речі, коли подумати, що мене хотіли виховувати в заведенні для «благородних»...

Пригадую, як я терпіла за тебе, коли одного дня ти мені сказав, що зад одної жінки був брудніший чим у суки, і щоб я пам'ятала, що треба митися. Ти сам любив воду, бо так часто мені про неї говорив, і хоч як я люблю музику, то таки волю спів криштального потічка...

Скільки часу я потребувала, щоби тебе зрозуміти! Забагато часу! Але тепер я віддам те, що тобі винна, твоїй пам'яті потойбіч гробу, і то основне. Ніщо інше не є важним. Я не можу належати нікому лише тобі, і втратила сорок років, шукаючи джерела поза тобою.

«Пощо та непотрібна мандрівка?» — сама себе запитую. Я не завдячую чудові те, що ти мені передав. Я не народжена з генерації, що прийшла спонтанно. Ні, теж не можу думати, що тебе перевищаю, бо ти сам був тільки вислідом численних випадків, чи дивної координації, яка виходить далеко поза можливості людської спроможности чи волі.

Ти повинен був мене того навчити з моєю молитвою, я була б втратила менше часу. Ти повинен був клякнути біля мене і сказати: «Дивись вниз, бо небо дасть тобі лише мрії та ілюзії. І ти загубишся.»

Ти, що так часто змушував долю, щоби залишила мені життя, повинен був занурити лянцету в середину мого серця і витягнути все, що піднесене, фантазійне і уявне, що переплутувало мої стежки.

Ти повинен був, тату, змусити мій ум до дії, так

як ти змушував моє життя продовжуватись. Але ти був надто зайнятий твоїм власним змагом.

Розгублювався в своїх химерах і став глухим через те, що ніхто тебе не слухав. Ти повинен був вплинути на мою долю.

Чи ми все мусимо жити через нашу гордість, запізнені на одну генерацію, на манівцях? Чи ми мусимо все вмирати оглухлі, на маргінесі нашої правдивої дороги, і все не сповнивши нашого призначення?

Під зморшками твоєї висушеної шкіри ти забрав із собою мудрість більшу, як на одне століття, ти, що помер глухонімий. Ти, що смирився, бо відважився спробувати, відважився наблизитися до « надлюдини ».

Дорого заплатив ти, тату, за той шляхетний профіль голови мого діда по стороні мами. Моя мама, з якою ти одружився, була з кореня забороненого скромному походженню твоїх босих ніг, що напевно прийшли з мангальських гір...

**
*

Ми находились з батьком в глибокій долині. Він розказував: колись тут лежало село, але чомусь всі його мешканці або хворіли, або помирали передчасно.

І саме тут, в малому потічку, що біг від ріки, батько розкрив таємницю їх існування — цінні розкопки, різні метали, навіть коштовні, що прибирали фіялковий кольор. Злий, — як казав батько.

Він післав повідомлення до Академії Наук, та воно залишилось у « вічному завішенні ». Очевидно, в цілому світі займались іншими справами, приготували війну, щоб відвернути увагу людей від смерті. То найкращий засіб.

Як не дивно, що почуття пошани для речей і предметів, зроблених людськими руками я завдячую батькові. Йому теж завдячую то ненависне відновлення предметів, якому я присвячую стільки часу.

**
*

Тату, я ще вдячна тобі за те, що ти навчив мене розуміти недостачі світу почерез мої власні. Воно чи не одинокий спосіб, щоб піднятися і бути приміром для інших. Однак воно часто виснажує.

**

Пригадуєш, тату? Ми були ще малі, то було під час вакацій, коли одного дня моїм братам доручили не дуже-то приємну роботу: тріпати на підвір'ї килими. Завдання нецікаве для хлопців.

Вони взялися до того серйозно та, витріпавши два килими, скоро відчували потребу якоїсь зміни. Саме одна з моїх сестер кинула на килим, який вони тріпали, порожню коробку. Вона підлітала високо в повітря і, впавши на килим, підлітала ще вище й вище, спадаючи часом на голови хлопців або когось з нас.

То було таке непередбачене і веселе, що ми всі забавлялись нестямно. Ти вийшов з твоєї канцелярії і, здавалось, наш сміх тебе дратував, але праця все одно виконувалась. Яке зло ти бачив в тому?

Батько мовчав.

— Ти говорив нам про серйозність праці, якою вона не була б, про свідомість обов'язку, про зрілість. Чи ти не думав про вік тих хлопчиськів на вакаціях? Вони ж однаково добре працювали, сміючись. Чому ти, як лікар, не розумів їх, не зійшов до їх віку, що ледве торкався юнацтва?

— Ти говориш, як стара! — запримітив тато.

— Знаю, тату! Але ти ще краще знаєш, що я не мала дитинства, що життя кинуло мене скоро в круг старших, а війна в жахіття, в боротьбу за щоденне. Чи ти не був перший, що вкладав мені в голову поняття, які не пасували до мого віку? Знаю, ти робив це для мого добра на те, як ти казав, щоб я допомогла тобі допомогти мені самій... Я постаріла з konieczности. Чи треба мені про це нагадувати і судити?

Тепер батько, у свою чергу, почувся осудженим і замовк. Я знала, більше нічого не треба було докинути. Я ішла біля нього, і він змінив крок так, наче б поспішав висмикнутися з пастки... Без слова, ми зайшли домів...

І в тій хвилині я обожала його за те, що він зумів слухати свою дитину. Він самотник, який ніколи не слухав нікого, крім своєї власної волі, готовий нічому й нікому не уступати у своїй непорушності...

**
*

12 -10 - 67

Довго я шукала за психічною причиною моєї манії чистити предмети до блискучого. Часом виявляю незвичайну терпеливість чистити довго і завзято якусь річ. Моє мандрівне життя на вічній еміграції не могло мені дати ні такої звички, ні навіть нахилу до того. Воно мусіло сягати куди далше в моє минуле, чи скорше в моє раннє дитинство.

Пригадую досить неясно, коли в церкві, стоячи близько престолу, де батько відправив Службу Божу, я дивилась зачарована, як він торкався повільно і з надхненням золотої чаші, опісля чистив її посвяченим рушничком, наливав вино й дуже повільним рухом підносив чашу до неба, молючись тихо, благословляючи знаком хреста, потім, відслонивши чашу і наближаючись маєстатичним кроком до вірних, що клячали, простягав їм Святі Тайни.

Мені було тоді п'ять років. Від того часу до кожного дорогого мені предмету я прикладала стільки ж уваги, вживала тих самих рухів, промовляла до них тихим і «натхненим» голосом.

В моїй уяві, хоч я і не сприймала того ясно, ті предмети, прозрачне каміння, сухе листя, висушені жучки і каштани, були в певній мірі освячені і недоторкані. Ніхто інший, крім мене, не повинен був на-

ближатися, ні доторкатися тих предметів. Я замикала їх в «посвячених» коробках і ховала на стриху, далеко від людського цікавого ока.

Можливо, що пізніше я набралася звички чистоти, відтоді, коли, під час революції, жила з мамою в тісному мешканні, де часто ніччю ми мили підлогу з дощок і шувували попелом.

**

Наша відкрита суперечка вийшла задля мами: вона перечулена, задобра, несвідома і мучениця.

Не треба було ніколи допустити до такої розмови, але я вічно мучила тата і крутилась довкруги тої теми, як муха біля рани.

Не треба було мені сказати! «Тату, прошу тебе відтягни твої слова!» Тим я змушувала його або заперечити себе, або мені прийняти те, що було для мене несприймливе.

Як він міг відмовити жінці не тільки душі, але усієї свідомості? Як він міг сумніватися у моїй мамі, а своїй дружині?

Тільки тепер, під кінець мого життя, я розумію краще. Він вибрав мовчанку, а я навпаки, все хотіла знати, все довідатись, а однак, не могла стерпіти правди.

Батько подивився на мене довгим, мовчазним поглядом, кажучи сухо:

— Нічого я не маю відтягнути, а ти нічого більше не питай! Впрочім, ти надто до неї подібна.

Так, я була подібна на маму, але лише фізично, бо морально була незаперечно твором батька.

Тоді наші два погляди і дві волі зустрінулись і стерлися небезпечно.

Від батька мені наука:

— Поборюй через протилежне. Інспіруйся приміром медицини. Як довго вона не допускала боротьби через протилежне, а не через злагодження і заспо-

коєння, — так довго була в стадії застою. Правдива боротьба починається тільки наступом. Тому наступай на себе саму, Зоїка, грою протележностей! Ось дивися: твоє ласунство борюй цілковито голодівкою, твою почуттєвість, — ослабленням почуттів, або їх заспокоєнням, але воно більш небезпечне, Твої погані інстинкти непримиренною волею, роздумуванням, але теж збільшеною фізичною активністю. Це торкається теж лікування надмірної почуттєвості. — Коли я говорив тобі про несвідомість чи невідповідальність жінки, то тому, що все в неї починається і кінчиться почуттям. Воно входить у всі ділянки її активності, панує і домінує над всім. Коли ж роздумати над якимбудь почуттям і коли його проаналізувати в лабораторії, тоді можна дуже скоро переконатися, що воно зложене з 25 % уяви, 25 % ілюзій, 25 % мрій, 15 % атавізму і 10 % героїзму, який походить з тої внутрішньої потреби жінки посвятитися другим і творити їх щастя проти їх самих або на свій власний спосіб і і тому конечно сентиментальний. Коли б жінка змогла відкинути те все або хоч відкинути частинно, вона могла б стати співробітником чоловіка, не щоби йому заперечувати і нагинати його своїми забаганками через ніжність, плачі або її чар, але через заохоту її вдачі, здібної до певної і помітної інтуїції. Якою знаменитою співробітницею могла б вона бути!

— На всякий случай, роздумай багато про правило суперечностей, а теж про впровадження свідомого елемента у всі твої розважання.

— Розкладай і аналізуй перед тим заки задумаєш щось робити чи плянувати. Попереджую тебе, що той шлях в житті не є легкий і за кожним разом, коли будеш атакувати людську слабкість, тебе зненавидять.

— Тобі не бракує розуму, скажім теж і слабости, бо знаєш, твоя слабкість теж стане посеред дороги, щоби затримати твою дію... Але я думав головно про других...

Коли ти видиш, що я живу самотно й осторонь

других, то тому саме що я їду дорогою, яку вибрав і руководжуся певною свідомістю чи логікою і впертістю, які домінують; там панує розум і немає місця на компроміси. Бо розум кидає надто багато світла на нашу низькість і тим воно легше для тих що відважуються вибрати той шлях...

— Видиш, свідомість то неначе морська ліхтарня, яка показує нам шлях, але рівночасно вона утруднює і денервує своїм сильним вторгненням через те, що каламутить рівновагу ночі.

Бачиш, твоя схильність до гніву впливає з твоїх невиконаних незреалізованих задумів. Подумай! Бажання літати, — то визнання твоєї безсильности, часом то відплата на других. Але такий двигун, є все елементом слабости, — заздрощів, потягненого лінивства, чи бажання ризику, та ми вживаємо тисячі заходів обережности, щоби його оминати. Правдивий смак ризику дає лише війна, де є боротьба тіла проти тіла, як у боксі.

**

3 - 6 - 1967

Одного дня мій батько, говорячи про ту нашу нешкідливу божевільну, яку мама приняла до хати і завдяки якій ми всі, здавалося, жили трохи як божевільні, постійно обвинувачуючи маму, заявив, що на землі забагато ангелів...

Я добре відчула, що воно віднеслося до мами і що тато мав охоту докинути: «а в небі їх замало!» Хоч я і відчула до нього жаль за той майже непомітний натяк, що відносився до мами, була йому вдячна, що він не висловив вголос своєї дальшої думки.

Без сумніву, божевільна була досадною ідеєю мами, і її побут поміж нами дітьми не міг принести нічого доброго. Самаританський вчинок мами був перебільшений, бо божевільна, «хоч як мало божевільна», не виявляла ніякого бажання виздоровіти і стан її

здоров'я не поправлявся. Крім цього мій батько думав, що їй було зовсім доподобити залишитися в стані романтичного і даремного божевілья.

Вона особливо любила перебувати в замках, яких мала більше, та відносилася до нас всіх з деякою погордою, особливо до мого батька, позбавленого всіх титулів і без надії хоч на один. Вона носила в собі божевілья дворянства й не носила від самого ранку іншого одягу, як балеві сукні.

**
*

Коли аналізувати мої поступки, їх зовнішній вигляд який видається все « кострубатим », виглядає, що я все мушу переконувати про їх правильність...

Воно діється тому, що мою дію треба відділити від ідеї, яка нею руководила, а кожна річ, відділена від ідеї, видається невідчужливою, як тигр, в якого побрили шерсть. Як примір це прогнила земля, яку я видрапаю у всіх забутих ровах чи загублених стежках цілого острова, зарослих ожинами і вкритих тінню, в яких нічого немає, крім гниючої води, і які вичікують відродження, або катаклізму...

Ось я виношу той катаклізм без шкоди для нікого, виношу з темряви ту неплодучу землю, яка, нагло зустрівши світло і сонце дає життя рослинам і квіткам.

Думаю, що мій вчинок є досить годящий і криє в собі щось інше, як просте загарбування, чи гірше, — крадіж публічної власності...

Деякі з законів видаються мені зовсім глупі, як ось заборона взяти з моря дзбанок води тоді, коли немає заборони виливати в море бочки мазуту та подібної погані.

УРИВОК З ОДНОЇ РОЗМОВИ

— Що залишилось з тих всіх літературних дискусій та інших балачок?

— Може, деяка духова формація...

— Та-ак... Ти повинна б додати теж всі ті з'їджені торти...

— Очевидно, ті надто численні торти... Ти їх любив, однак!

Мовчанка.

— Тату, а до чого служили ті темно-червоні, майже чорні рожі, які ти плекав? Мені казали, ти сидів біля них годинами

— Ти була б незлим прокуратором, Зоїка!

— Я воліла б бути адвокатом.

— Не будеш ні одним, ні другим! Надто розсіяна!

— Ти теж маєш до мене жаль. Але чому в тебе стільки злопам'яства до всього, що торкається мами. Ти ж її вибрав і посвятив їй половину твого життя.

— Нічого не змінивши! То доказує, що вона була і залишилася вірна сама собі, а не розпорошена, як я. Чи правда?

Я почувалася роздратованою.

— Тату! А що залишиться пізніше з тих всіх людей, яких ти лікував і вирятував, і що залишиться пізніше з твого цілого життя, твоїх чудодійних уздоровлень, посвят...

— Принаймні залишишся ти !

Тими словами він пришпилив мене до моєї власної злости. Я пробувала доказати його протирічності, його вразливість і, можливо, я хотіла показатися кращою за нього...

— Правда, тату ! Я не заслуговую ні на твоє довір'я, ні на ніщо з того, що ти для мене зробив ! Забудь мені ! Я знаю, що твої рожі, як і шахи, були твоїми втечами. Ти любив форсувати природу і не переносив, щоби тебе перемагали, ти старався досягнути те, до чого змріяв, а теж допомагав, щоби другі досягали, а я вбиваю колючки в твоє минуле.

— Ти, як молодий пес, гостриш зуби на мій затвердлій шкірі; часом я люблю дивитись, як ти драпаєш і кусаєш ! Ти шукаєш, ти випробовуєш твою певність себе. Заспокоюй твою цікавість, але старайся рости інакше, як поменшувати вартість ближнього !

— Я не стараюся зменшувати твою вартість, але розуміти тебе складаючи дрібні дії... Я тебе мало знаю...

— Ліпше, як хтобудь ! Ти мене часом вгадуєш, однак я не люблю, коли ти ідеш навскоси...

— Знаєш, я трохи тебе боюсь. Коли ти мовчки дивишся на мене, мені видається провинною те, що я існую і живу...

— Часто я виджу тебе здалека, в полі, як ти ідеш мені назустріч але ти стараєшся, щоб то виглядало, випадково... Чому ?

— Щоби не надто каламутити твою самотність, а теж не дратувати тебе моєю цікавістю. Мені стільки треба навчитися від тебе !

— Але ти більше відпружена з іншими !

— Можливо, тату, але то коло тебе, що я віддыхаю тим живучим повітрям !

— Живуче повітря, — повторив тато. — Так колись я думав, коли розмовляв з моїм тестем. То був дуже образований чоловік, на жаль, нічого не залишив по собі.

— Однак залишив щось, тату, бо він живе в тобі !

То чудо, яким були татові чорні рожі теж його тасмниця, яку він забрав із собою. Думаю, що він живив їх коріння дивними кольоровими речовинами, які він тримав в малесеньких пляшечках. Треба, щоб я теж віднайшла мого батька й вивела на денне світло те все, що залишилось в мені від нього.

Тимчасом мене заїдять ті жахливі будні. Ще від років голоду переслідує мене бажання відновлювати чи направляти речі. Не переношу марнотравства. Вчора, переходячи подвір'ям, я побачила купу недопаленого вугілля, яке Полета скинула тут, вичистивши піч. Мимовільно я схилилась, щоб зібрати те, яке ще було до вжитку... Так як колись збирала на березі те, що викидало море, щоб нагріти малу кімнатку і прийняти маму в теплі після її лекцій.

Що я можу прийняти тепер, коли не спогади, які пливуть рікою з довгого і невичерпного минуло? Чи не найрозсудливіше було б їх відкинути або відштовхнути. А однак тепер я не можу цього зробити. Мушу їх всіх зловити, відкопати з могилок, куди я колись їх заховала.

— Ти на нікого не будеш подібна, — сказав якось одного дня тато. Чи знав він про те, чи може, здогадувався, що занурював мене невідклично в мою самотність.

Чи знав він, що часто ми стаємо такими, якими уявляють собі нас другі, коли про нас говорять. Стаємо такими, бо у нас вірять, стаємо тому, бо хтось дуже сильно того бажає.

Може, й тому стільки між дітьми є дорослих, а поміж старцями дітлахів, які до смерти переживають те, чим вони ніколи не були.

Щоб справді жити, треба стати самим-собою. Але після п'ятдесятки воно дуже важко, або майже неможливо.

**
*

З думок мого батька :

Не забути : чоловіки часто вибирають жінок, переможених любовним розчаруванням. Вони потішають їх любов'ю. (В медицині інакше : лікування проти-лежним.)

Добра доза здорового глузду врятувала б чимало дівчат від їх любовного терпіння. Але як розкрити очі їх свідомості ? То інше питання. Я не міг того досягнути з твоєю мамою. Був для неї надто позитивним.

**

15 - 8 - 67

Цей ночі мені снилось, що я тримала в руках голову ще живого батька. Я гладила його червонаве волосся, наче спалене при корінцях і знищене на кінцях. Судячи по ньому, я заключила що смерть його близько.

Батько, в якого очак я ніколи не бачила сліду смутку, тепер плакав, слухаючи мене :

— Тату, ти знаєш, що я тебе все любила, але я маю від тебе оту селянську встидливість, що не любить виявляти своїх почувань. Від тебе теж я маю твердість і люблю тебе головно за те, що в тебе голова набита несамовитими, нездійсненими ідеями і, може, за те безсмертними.

Чекала, що батько піднесе на мене свій твердий, стальний погляд, ох, який він мені відомий і як його важко знести ! Однак він не ворухнувся, задивлений в себе, може, боявся, що між нами впаде знову мовчанка. А я знала, що йому треба забрати з собою мої визнання, мою тверду ніжність і мій подив.

— Тату, ти, що дав мені стільки разів життя і багато разів мені повертав відвагу, щоб його продовжувати, маєш тепер в мені правдиву спадкоємницю і сторожа твоїх здобутків !

— Ти, що знав стільки речей, повинен був мене

попередити, що жінка і мати не може віддатися корисним роздумуванням, як тільки після материнства. Батьку, треба щоб ти знав, — але він мене більше не слухав. Я відчула, що тепер йому були потрібні тільки слова ніжності, тільки вияв тої ніжності, яку він здається виключив із свого життя, а тепер мої слова, що її виявляли, мали чудову силу вдержати ще його при житті.

— Дорогий тату, як тобі бракує те, що ти відпихав усе життя, — хотіла я сказати, бушуючи лагідно пальцями в його, колись недоторкальний чуприні.

— Слухай, тату як пульсує в мені кров, це твоя кров, між нами немає роз'єднання. Ти дав мені життя, я продовжую твоє існування і ніщо не може нас розмежувувати. Я є твоїм життям. Воно продовжується і попливе далі, все далі і не задержиться ніколи, всупереч всьому...

Мої пальці перебирали ніжно його волосся, яке розсипувалось безвільно на його горбуватій, твердій голові, якої, здається, не торкнула ніколи ніжність. Він не слухав, ані не чув нічого іншого, як той вияв живої струї, що була тим незнищеним джерелом життя...

Його очі більше не плакали; майже закриті, тепер вони розпружувалися і повіки відслонювали їх повільно, так, як хмари, що відхиляються одна за одною, щоб відслонити небо.

Дивний погляд, немов синь ночі лягла на моїх руках; такий спокійний і такий глибокий, що я відчула, як сильна струя пробігла всім моїм еством, моєю шкірою, моїм хребтом, аж до його останнього хребця, до останньої живої клітини мого ества.

Мій батько помер щасливий, — наповнений щастям єдиним у своєму роді, особливим, своєрідним щастям.

**
*

Мій батько лежав втиснений, наче новородок, в малесенькій труні у формі римського шолому, помирав. Я хотіла його витягнути звідти, допомогти йому, повернутися до життя, але він не дозволив.

— Треба повинуватись законові, здатися, — воно конечно, так можна посвячуючись, врятувати майбутнє.

Я ніколи не найшла відповіді на мої безнастанні запити, як у малої дівчинки. Збудившись, я старалась зловити, проаналізувати той сон і дійшла до дивного заключення: мій батько був втіленням мене самої, і його майбутнє — то моя активність. Він прийняв мою форму, бо я взяла його.

Лідія Бурачинська

ПРОГУЛЬКА ДО ЯЛИНКОВАТОГО

— Яка буде завтра погода? — говорили ми увечорі. — Сьогодні місяць був обгороджений, а це злий знак! Ви знаєте, коли в горах затягнеться...

— О так, у горах не можна з погодою жартувати.

Але вирушаємо. Нас три жінки, відповідно зодягнені і взуті. Бо між нами досвідчені дослідниці Карпат: Савина Сидорович і Стефа Пашкевич. Вони зміряли своїми ногами Верховину ще за студентських часів. А потім щороку вивчали якусь окрему околицю. Так і тепер ідемо зі Славська до Ялинкаватого.

Ялинкавате — це вже пограничне село. Його долішній кінець упирається вже в границю з Закарпаттям, а це тоді належало до Чехословаччини. У селі було щось поверх 200 хат, отже близько 1 000 душ населення. Люди займались випасом худоби, і там не було господарства, що не мало б кілька корів і кількадесят овець. Одначе вони не цурались такого хліборобства, як усюди на Бойківщині. Сіяли багато вівса, ячменю, жито, а навіть пшеницю.

У селі була школа, в якій учив учитель-українець. А коли він пішов на пенсію, то прислали вчительку-

польку. Душпастирем того села був довгі роки о. Іван Яблонський, батько письменниці Софії Яблонської.

Обидві наші провідниці знають дорогу. Хоча ще в Ялинковатому не були, але околиця їм відома з інших мандрівок. А ціль нашої прогулянки одна. Хочемо відвідати пароха Ялинковатого о. Івана Яблонського. Про його лікувальне вміння й успіхи у тому ділі багато говорять.

Вирушаємо досвіта, себто «дідня», як говорять у місцевому говорі.

Ранок випав похмурий. Клаптики мли зриваються з-над Опору, коли ми звертаємо з гостинця на бічний шлях. Але нехай там! Ми дощу не боїмося.

Савина остерігає, щоб багато не говорити. Це — витрата енергії, — каже вона. — А ми йдемо, хоч злегка, все ж таки під гору.

Я її розумію. Вона давня, досвідчена мандрівниця і безмежно любить гори. Вона напевно хоче відчутти їх красу. А де ж це можливе при балаканині? Вже не говорю про Стефу, яка з природи мовчалива.

І ми йдемо. До Ялинковатого 7 км гірської дороги. По-рівному ми втяли б за півтори години. Але тут дорога вигинається і пнеться вгору.

— Перепочинок зробимо за годину! — заповідає Савина. Вона й стримує нас від швидкого ходу. — Немає причини поспішати.

Я вдячна Савині за мовчанку. Це допомагає зібрати думки до купи. Кожен закрут, кожна видолінка приносить щось нового. А надто звуки голосів! Ось тут обізвався з узбіччя дзвінкий, хлоп'ячий. Затягнув пас-тушок свою співанку на ціле горло. А в відповідь йому дівчачий, тоненький спів. А поміж ними калатають дзвінки корів.

І не зчулись ми, коли проминула година.

— А може, не треба відпочивати, — завважую несміло. — Скоріш дійдемо на місце!

— Це ви тепер так кажете, — відповідає Савина. — А по двох годинах мандрівки оклянете. Саме тоді,

коли будемо вже близько цілі. Краще вже тепер чверть години посидіти й порухати язиком замість ногами.

Але й до того не було великої охоти. Зауважили, що не видно людей на нашій дорозі. Але й, на щастя, не було досі військової патрулі, якою нас у Славську лякали.

— Людей немає, бо тепер сінокоси — відповіла Стефа, — А з патрулею, то почекайте! Все ще може трапитись.

І справді, немов виворожили. За найближчим закрутом дороги зазеленіло перед нами кілька військових одностроїв. Ось вона, погранична патруля!

Ми знали, що пограничники тепер гостро перевірюють туристів, щоб застерегтися проти переходу границі. Щоправда, ми всі запаслися в особистий документ, але один погляд на рубрику віровизнання міг викликати реакцію. В той спосіб виявляли українців у передвоєнній Польщі.

В тому випадку нас могла виручити Савина. У неї була довідка учительки державної школи, а це могло викликати довір'я у представників влади. Тому й вона перша простягнула свій документ тоді, коли ми стали видобувати наші. Але вирішив не документ Савини. Коли патрульний переглядав її довідку, вона схилилась до його собачки, що сторожко стояв біля свого пана. І, о диво, собачка завиляв до неї хвостом!

Це немов розпружило мовчанку. Командант патрулі переглянув побіжно наші документи і спитав, немов для формальности — куди йдемо. Почувши про о. Яблонського в Ялинковатому, кивнув головою. Це його видно, не здивувало.

Знов ідемо по кам'янистій дорозі. Повільно вирінає думка: чого ми властиво йдемо? Кожна з нас поставила собі іншу ціль. Савина і Стефа — це відвічні мандрівниці, вони й не уявляють собі гірських вакацій без якоїсь прогулянки. Вони мріють про пізнішу мандрівку на Маківку, місце бою і спочинку

УСС-ів. Отже й хочуть розглянутись в околиці. А я йду виключно на те, щоб зустрітись із о. Яблонським. Він-же батько нашої незрівняної мандрівниці, нашої Софії!

Військова перевірка за нами, а село Ялинковате близько. І немов вже випогоджується обрій, може, день буде гарний?

І ось воно — Ялинковате. Білі бойківські хати під високими солом'яними стріхами. Лай собак, а разом із тим переклики дітей — це єдиний доказ, що є життя в селі. Мабуть, усі дорослі згрібають сіно. Про садибу священика не треба розпитувати. Адже недалеко видно церкву, а біля неї мусить бути приходство.

Не можу пригадати собі, яка церква в Ялинковатому. Навіть коли була найпростіша, найскромніша — то все ж то справжня бойківська церква. Немов поглинув її для мене час. Я пояснюю собі це тим, що я просто не бачила, не сприйняла її. Вся моя увага була спрямована на ту скромну хатину, що була приходством. Вона відрізнялась від селянських хат тільки більшим розміром. Можливо, ще тим, що мала більше вікон.

Ми входили на порвір'я, враховуючи, що зустрінемо там якусь живу душу, яка зголосить наше прибуття. І не помилились. На подвір'ї стояло кілька сільських підвод, а біля них люди. У відповідь на наш запит, чи отець є вдома, один чоловік вказав на огрядну літню жінку, яка саме виходила з хати. Це напевно господиня, майнуло мені вголові.

— Та вдома, вдома, — підтвердила вона невдоволено. — А ви чого з хворобою? — спитала, обкидуючи оком цілу нашу громадку.

— Ні, ми хочемо відвідати отця...

— Ага, відвідати! Ну, то я скажу отцеві. Вони мають хворого в себе.

— А ми зачекаємо! — докинула Савина навздогін. — Бо ж воно незручно всадитись із візитою, коли стільки людей чекає.

Аж тоді я усвідомила собі, що ті всі вози на подвір'ї привезли хворих. І справді, на одному лежала на подушках дитина, на другому — покашлював старий чоловік. Оподалік, на мураві, була розложена ряднина, і там полуднувала якась родина. Ближче хати стояв простий сільський стіл, і при ньому дві жінки перебирали якесь зілля.

Хоч я уважно розглянулася по подвір'ї, проте не побачила слідів якогось господарства. Воно було велике, але порожнє, коли не рахувати згаданих людей і возів. Углибині видніли господарські забудовання — мабуть, це була стайня. Невелике стадо курей доповнювало цю картину.

Ми заговорили з молодницею, що сиділа біля хворої дитини. Вона прибула з сусіднього села і була певна, що ми теж прийшли полікуватись. Її хвилювало те, що нас троє, а дитина в гарячці. Але ми впевнили її, що почекаємо.

А ось уже вийшла господиня, щоб нас закликати. А коли ми відступили нашу чергу жінці, вона запросила нас почекати в хаті. Але ми відмовились — нам хотілося приглянутись до того зілля, що на столі. Тоді винесли нам з хати лавку.

Жінки, що перебирали зілля, охоче розговорилися. Деж пак, ці пані аж із Славська примандрували до нашого отця! Вони допомагають отцеві збирати й сушити це зілля. І справді, поруч стояли кошики, наповнені по береги. Жінки вибирали жмут зілля, відкидали траву, що тут і там заблукалась, розправляли листки і складали рівненькими рядами на виструганих дошинках, збитих у містки. Коли вони були заповнені зіллям, тоді їх кудись відносили. Виявилось, що в прибудівці були великі полиці і там зілля сохло, не виставлене на сонце.

— Хто збирає те зілля? — спитала Савина.

— Ми зібрали сьогодні рано, коли вже роса зійшла. Воно росте за рікою тільки в одному місці і

тепер власне час його збирати. За який тиждень воно постаріється або його скосять.

— А тоді будете інше зілля збирати?

— Як отець скаже. А може, будемо збирати зілля з городу!

— А в городі є також зілля?

— Ще й яке! От Парасю, звернулась вона до господині, покажи їм грядки у городі...

Парася з недоволеним виглядом повела нас до бічної хвіртки. За нею був невеликий городець, поділений на грядки. Але замість звичних по приходствах моркви, петрушки й цибулі — тут на грядках лиш зеленіло дрібне листя, та воно не було однаково. Одне було вище, виглядало, як трава, друге низьке зі сріблистим відтінком. А третє якесь хирляве, немов не вродило. Всіх шість грядок були дбайливо підсапані і, мабуть, підливані, бо ще були видні сліди води, що стекла.

Стефа розумілася на рослинах. Хоч по своїй спеціальності вона географ, то рістня їй не була чужа, а ще рослини Карпат! Вона назвала те посіяне зілля. Схилилась, щоб вирвати одну рослинку, але натрапила на поважний опір.

— Як хочете говорити з отцем, то ліпше тепер, як пізніше. Ану ж він вас покличе!

Ми зрозуміли, що треба пильнувати черги. Та й не дратувати цього своєрідного «цербера», що пильнував порядку.

І справді, тільки ми повернулися до стола із зіллям, коли черговий «пацієнт» вийшов з хати. Це був старенький, що кашлав. У руках він обережно ніс жмут сушеного зілля, а станувши біля воза, загорнув його у шматину. Я подумала про те, що варто було б його розпитати про те, як він має це зілля заживати. Звичайно, старі люди люблять розповідати про свою недугу. Але саме появилася на ганку господиня і покликала нас до хати.

І ось ми входимо до лікарського кабінету. Так

назвала це Савина, яка любила короткі окреслення. А для мене це була парохіяльна канцелярія. Скільки я їх бачила на своєму віку! Можна б сказати — що приходство, то канцелярія! Але всім їм було щось притаманне. Це було безумовно старе і подряпане бюро, шафа з метрикальними книгами, стара і вислужена софа, а до того запах тютюнового диму. Тут того не бракувало, але я собі усвідомила це щойно пізніше. Головна моя увага зосередилась на чорній постаті, що піднялась нам назустріч.

Худошавість її підкреслила ще священнича реверенда. Міцний потиск руки і пильний погляд чорних, блискучих очей. А на подовгуватому смаглявому обличчі усмішка відолонила два ряди білих зубів.

« Оце — Софія! » — прошибло мене в першу хвилину. Її очі, її оваль, її колір шкіри... Так, усе це вона унаслідила від батька. Навіть ота дрібна кість, яку я відчула у потиску руки.

Після кількох слів привітання треба було сказати щось про ціль нашої прогульки. Увічливий господар просив нас сідати. Поки Савина говорила, його очі спочивали по черзі на нас. Це був дивно проникливий погляд. Він пронизував людину, але був позбавлений підзорливості чи злоби. Навпаки, у ньому відчувались десь далеко іскорки сміху, а може, недовір'я до цієї гірської прогулянки. Можливо, що він не вірив у неї.

Бо й справді, кожна з нас її інакше розуміла. Я була певна, що Савина й Стефа хотіли пізнати ще одну околицю Карпат. Були це в Галичині року Божого 1936 дуже підозрілі цілі мандрівки. Тому найлегше було придумати оте лікування в о. Яблонського, яке мені найбільш відповідало. Бо ж я власне хотіла зустріти батька Софії і більш нічого.

Про те я й сказала йому, коли прийшла черга на мене. Бо він дуже непомітно, але послідовно довідувався все про нас — яке прізвище в кожній з нас, де й як працюємо, куди мандруємо і коли думаємо повертатись. Про наш табір у Славську він уже чув. При

моїй згадці, що я знаю його дочку Софію, його очі спалахнули, але він ніякого питання не поставив.

Можливо, що на тому й закінчилась би наша розмова. Але Савина хотіла продовжувати її. (Яка я була їй вдячна!) Тому вона зручно поставила питання про пучки зілля, що були не тільки розвішені на вікні, але й розложені в різних мисочках на шафі, підвіконні, а навіть на бюрку. Тоді то я пильніше приглянулась кімнаті й побачила, як дуже вона різнилася від звичайної парохіяльної канцелярії.

— Це моя аптика, відповів із усмішкою отець. — Бачите, я не тільки душпастир того села, але й поtroхи лікар. Не пощастило мені придбати це знання замолоду, то доповнив, що міг, у зрілому віці.

І він вказав рукою на анатомічний атлас, що лежав відкритий на бічному столику. Біля нього було ще декілька медичних книжок. Савина покликала на те, що ми бачили хворих на подвір'ї.

— Так, щодная приходять і приїжджають. Тепер сінокоси, то й менше хворих. А по жнивах, то обігнатись не можу. Я вже й нерад цьому своєму другому званню.

Тоді заговорила Стефа. Її думка видно працювала над грядками, й вона поставила питання щодо якості посіяних рослин. Вона це зробила фахово, користуючись латинськими назвами, і я признаюсь, що того питання добре не зрозуміла. Але в о. Яблонського це виклидало оживлення. На його устах заграла усмішка признання, коли він глянув на Стефу.

— Бачите, мені треба різних рослин, бо я їх широко стосую у лікуванні. Більшість їх можна знайти в гірській околиці, і тут їх для мене збирають церковні сестриці, шкільні діти, нераз і хворі. Деякі, що приймаються з насіння у плеканій землі, я стараюсь виростити в городі. Для цього ще треба збирати насіння, а це іншого роду робота. Та й треба ще старатись за рослини, що не ростуть у гірському кліматі. Стефа

ще згадала про процес сушення й перерібки цих рослин.

— Цим також займаються дві сестриці, що я їх підучив. Вони знають свої способи і в дечому й мене навчили. І так при співпраці цих помічників існує моя аптика.

Видно було, що ми заторкнули близьку тему. Стефа здобула довір'я отця своїм діловим підходом. Але Савина більш займала його, як особистість, якій він приписував напевно провідне місце у нашій групі. На мене він зовсім не звертав уваги. Але я була рада цьому. Раз що привикла до такого ставлення людей, а по друге, — я хотіла бачити й слухати батька Софії, а не випитувати його.

О. Яблонському ще не була ясна ціла наша група, що складалася з таких різних людей. Він знов окинув нас своїм допитливим поглядом, («які в нього глибокі чорні очі», — подумала я) і перейшов на іншу тему.

— Бачите, я вас радо пригостив би, сказав він із усміхом. — Але такі несподівані гості! А в мене господарство примітивне!..

— Дякуємо, куди там, ми не голодні, — заговорили ми хором, дехто встав із місця. Але справу перерішила Савина.

— Коли ви, отче парох, згадали про те, ми радо придбали б у вас молока, сказала вона. — Перед нами ще далека дорога, а пити хочеться!

Мене це дуже здивувало, бо Савина не була з тих, що думали про свою вигоду. Але якась тут у неї була спонукка. І вона живо зачіпила нашого господаря. Він встав і з молодечою легкістю вийшов із кімнати.

Ми ще не встигли в'яснити з Савиною причини цього її прохання, коли за хвилину, господар покликав нас до кімнати, що напевно правила за їдальню. Вона була велика й не дуже ясна. Її устаткування складалося тільки з великого стола і кількох стільців. На ньому стояв глиняний гладущик молока і кілька

кубків різної форми. На тарілці був нарізаний разовий хліб.

— Без вас не сядемо, отче парох, — говорила Савина, коли кожне з нас шукало місця. — О ні! Самі запросились на гостину, то ж будьте нам господарем!

І ось сидимо в затіненій їдальні (вікна були напів закриті пучками зілля довкруги стола, а на чільному місці знов худощава постать з проникливим поглядом чорних очей. При їжі атмосфера розпружилась. Молоко нам смакувало після нашої мандрівки. А обличчя нашого господаря стало більш приступне і від того ще більше подібне до Софіїного.

Розмова йшла про доїзд до села, що був утруднений, про родину отця, що не жила тут, але мала приїхати, про празник, що мав відбутися незабаром. Стефа запитала про один лік, що його хотіла придбати для своєї старенької матері, й отець обіцяв його вишукати. А коли й Савина стала допитуватись про щось для себе, отець відхилив це жестом руки.

— Лік помагає тільки тоді, коли в нього вірити, — сказав, стишуючи голос. — Коли візьмете його для експерименту, то ледве чи допоможе.

— Бачу, отче парох, що стосуєте сугестію у своєму лікуванні, — відповіла вона з усмішкою.

— О так! — погодився отець. — Мое лікування в великій мірі полягає на тому, що люди вірять у мої засоби. Я підготовляю їх до того. В мене не має поспіху у взаєминах із хворими. Я стараюсь найперше все розпитати, а ви знаєте, що того прямим способом із нашим селянином не зробите. Треба почати від того, який був празник у його селі, чи не має зачіпки з постерунковим та які будуть сінокоси цього року. А потім про його родину і здоровні клопоти. І тоді ясно, як на долоні, бачите труднощі цієї сім'ї.

Ми вже докінчали нашу перекуску. А мені так хотілось би, щоб він ще говорив, ще відкривав нам свій спосіб лікування. Мабуть, це бажання огорнуло

й інших. Бо в кімнаті було тихо і ніхто не поривався йти.

— А їх маєте багато, сказала Савина. — Невже стає вам терпеливості при кожному пацієнтові? В усмішці, що заграла на її лиці, був скептичний відтінок.

— Може, й ваша правда, дорога пані, — відповів отець, а в його очах також заблисла іскорка насмішки. — Я не належу до терпеливих. Але в кожного, що приходить до мене за порадою, — вважайте, що я не називаю їх пацієнтами, бо в мене немає лікарського диплому, — є якась здорова проблема. І це є для мене великою спонукою. Знайти, відшукати, а нераз відчувти цю його хворобу. Це є те, що займає мене найбільше в ту хвилину й не дає мене спокою. Коли мені пощастить і хворий по якомусь часі відчує полегшу, він уже перестає мене цікавити. От у тому собі дорікаю.

Я прикипіла поглядом до того смуглявого лиця, що в затіненій їдальні було більш виразисте. Щось із його внутрішнього шукання тут відкрилося нам. Може, не всі присутні це так відчували. Але я, що в'язала його життєву настанову з постаттю Софії, була рада тій розмові, що її нам випадкова зустріч подарувала.

Ми рушили до виходу. Після подяки і висловів прощання я ще раз потиснула ту вузьку, але міцну руку. Мені здавалось, що я торкнулася Софії

Ми стовпились у передсінку, бо отець настоював, щоб ми вийшли фронтовими дверми. А він зникнув у канцелярії, щоб повернутися за хвилину з малим мішечком. Це був лік для Стефиної матері. Грошей за те відмовився взяти.

Савина, як звичайно, знайшла вихід.

— Прийміть, отче, від нас пожертву на Службу Божу, — залунав її виразистий голос. — цього вже не відмовите нам...

Легкий уклін голови був знаком згоди. Чи це впало

світло з вузького вікна? Аж тепер я зауважила, що виски в отця посріблені сивиною. У його смолясто-чорному волоссі це відзначалось. А я не зауважила того до тепер — у полоні його пронизливих чорних очей.

У поворотній дорозі ми мало говорили. Щойно на черговому перепочинку ми захотіли понюхати зілля, що його дістала Стефа. А воно справді чудово пахло.

— Як ви знаєте, що воно вашій матері потрібне? — спитала я.

Стефа засміялась своїм притишеним сміхом.

— Це ж свято-иванське зілля, що його можна дістати в кожній аптиці. А тут воно свіжо зібране і вміло висушене, тому й хотілось мені його дістати...

— Хіба що ви знаєте цей лік, — сказала по хвилині Савина. Для мене ясне, що отець мусів спорядити собі цю природну аптику, бо ж звичайні аптики для нього недоступні. Отже до свого лікування вивчив ще й лікувальні рослини.

— А в них велика лікувальна сила, — притакнула Стефа. Якби був час, я випитала б його про все те зілля, що висіло та й що росло на грядках. Тільки ми й так забрали йому надто багато часу. Адже ці пацієнти йому напевно платять за лікування.

— Коли б селянин не заплатив, то не повірив би, що лікування йому допоможе, — зазвучав голос Савини. — Але він не лікує ради заробітку. Я сказала б, що це така неспокійна вдача, все в пошуках.

— Подібно, як у його дочки Софії, яка мандрує по світі... сказала я.

Розмова йшла ще якийсь час довкрути Софії Яблонської й її писань. Мої співмандрівниці її не знали, а тільки чули про неї. А я не мала охоти про неї оповідати. Порадила їм прочитати «Чар Марокка» або «Далекі обрії», і тоді їм ясно стане, чого вона хоче й шукає.

І так пройшла наша мандрівка того гарячого лі-

та 1936 р. А мені вона відкрила постать того, що поклав основи під неспокійну вдачу Софії. Та був сам своєрідною індивідуальністю.

В останні роки творча активність Софії Яблонської скупчувалася навкруги « Книги про батька ».

Спогади з дитинства стали тлом, на якому зарисовувався епізодами щоденного життя портрет батька, який набрав виразності в пізніших роках. Мабуть, не все вдавалось письменниці віднайти всі нюанси того портрету, бо довгий час розлуки з рідними припорошив пам'ять, але залишилось основне : енергійна постать, якої життя мало дві основні цілі, лікувати душу і тіло людини.

Писала свої спогади Софія Яблонська уривками, витягаючи із закутин душі те, що було там добре приховане, що перетривало всі революції і злидні, всі заверюхи, щоб зустрінути дійсність, яка була така вже далека від тих спогадів, але для якої відтворена постать батька і його життєвий досвід були більш потрібними ніж будь коли.

Може тому, що останні роки Софії були особливо важкі душевними переживаннями і гірким досвідом та привели її до тої людини, яка була не тільки її батьком, але яка врятувала їй двічі життя, поставила на твердий шлях, даючи їй одну з основних засад : бути відважною в усіх обставинах. Думаю, що ціле своє життя Яблонська була не лише вірною тій zasadі, але вона стала невідлучною рисою її характеру.

Ось, ще в повному розквіті життя, письменниця зрозуміла, що основну частину свого досвіду, як і

життєвих правд, вона завдячує своєму батькові. Досвід матері, яку вона теж дуже любила, належав до сфери слабих і сентиментальних почуттів, які Яблонська старалася поборювати теж за вказівками батька :

— « Кожного разу, коли тебе мучать сумні думки, берися скоро до праці, поборюй твої настрої ударами сокири у стовбур дерева, чи ножицями по полотні, але ніколи не дозволяй, щоб час зробив тебе сумною, тому, що неврастенія це вже початок серцевої недуги ».

Відкривши глибину того досвіду і людину, якій вона його завдячувала та бажаючи сплатити хоч частинку свого довгу батькові вона вирішила утримувати його постать може для тих, що шукатимуть життєвих правд. А може черпатимуть у тій книзі життєву мудрість, коли не сини то унуки шукаючи для себе доріг...

Першу частину спогадів почала С. Яблонська ще в 1941 р. в Китаю та писала її мабуть одним віддихом з невеликими перервами. Це було бажання віднайти дитячі роки, що викарбовують в душі закони на все життя та віднайти запах нашого барвистого у звичаї села. Перше місце тут широко відкрите улюбленій няні Юстині, батькам, другові забав — собаці Борунові, сестрам і братам.

Пишучи оті спогади, письменниці щораз то виразніше усвідомлюється бажання віднайти постать батька, з яким дитячі роки пов'язали її куди сильніше, як з матір'ю. Вона була його аудиторія та вміла слухати, « пити його слова », як казала Юстина, й будучи рівночасно під його лікарським доглядом була йому блищою за всіх інших дітей.

Трагічні особисті переживання в житті письменниці перервали нитку тяглости в її спогадах, але не перервали бажання доповнити їх основним : розмовами з батьком, які Яблонська відшукувала в душі та наче наново їх продовжувала.

Ті записки довелось мені вишукувати у зшитках

з різних років, чи просто на окремих листках і будувати з них цілість.

Бажання відтворити якнайвірніше постать батька було таке непереможне і так залягло в її душі, що ненаписане чи неуявлене письменниця доповнювала снами, які виринали з підсвідомости. Сні реалізували нездійснене.

Так несподівана смерть батька в 1939 р. турбувала Софію Яблонську не лише тим, що не довелось їй бути біля нього, але що не довелось їй сказати те, що вона носила в серці і бажала, щоб воно дійшло до його свідомости :

— « Ти дав мені життя, я продовжую твоє існування і ніщо не зможе нас розлучити, бо я є твоїм життям... »

На жаль, осталося багато ще ненаписаного і незавершеного, бо життєва активність письменниці теж урвалася трагічно.

Хоч не довелось Софії Яблонській завершити цієї книги, то те, що вона залишила є піснею вдячності, яку вона зложила, як гарячу китицю соняшників на його пам'ятник.

М. Калитовська

КІЛЬКА ДАНИХ ДО БІОГРАФІЇ ОТ. ІВАНА ЯБЛОНСЬКОГО

Народився у 1869 р. в Язлівцях, скалатського повіту.

Медичний факультет відвідував у Львові де закінчив пізніше теологію. Правдоподібно в 1900 р.

Одружився з Модестою, донькою о. Антона й Олімпії Ульванських, що жили в Чернушівцях і став парохом в Германові, біля Львова.

В 1915 р. виїхав з родиною до Росії, де перебув революцію.

Повернувшись до Галичини в 1921 р. став спершу парохом в Козьовій, потім в Ораві, — оба села недалеко Скольного, і вкінці в Ялинковатім, біля Славська, де і застала його війна в 1939 р.

Помер в Ялинковатім в листопаді 1939 р.

Крім священничих обов'язків, о. Яблонський віддавався медичним студіям та лябораторійним експериментам.

Лікував хворих власними способами широко стосуючи зела, базуючись на природних методах баварця С. Кнайпа : сонце, повітря, вода і рослини.

Крім цього, займався огородництвом, головно плекав і розводив рожі. Їздив на господарські вистави до Франкфурту.

ЗМІСТ

З мого дитинства	21
Остання зустріч з Юстиною	187
Мій батько - Мої з ним розмови	193
Образки і візії	197
Земське чистилище	199
Я і мій батько	203
Уривок з одної розмови	213
Прогулька до Ялинковатого	219
Післяслово	233
Кілька даних до біографії о. Івана Яблонського	236

